

І.І.КОЛЕСНИК

УКРАЇНСЬКА
ІСТОРІОГРАФІЯ

XVIII – початок
XX століття

І.І.КОЛЕСНИК

УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

XVIII – початок
XX століття

Допущено Міністерством освіти України

Навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Київ
“Генеза”
2000

**ББК 63.2я73
К 60**

К 60

Колесник І.І.

Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

ISBN 966-504-073-1

Підручник орієнтований на сучасну дослідницьку та дидактичну практику. У книзі подано аналіз гносеологічної природи історіографічного знання, понятійного апарату та методів історіографії, досить докладно розглянуті питання історії української історіографії. Проаналізовано основні напрями розвитку української історичної думки XVIII ст., процес формування національної історичної науки в Україні.

Підручник розрахований на студентів і викладачів вищих навчальних закладів історичного профілю.

ББК 63.2я73+63.3(4УКР)я73

*Друкується за рекомендацією вченої ради
Дніпропетровського державного
університету
(Міністерство освіти України).*

Рецензенти:

Сарбей В.Г., доктор історичних наук,
професор;

Калашніков В.М., доктор історичних наук,
професор;

Савчук В.С., доктор історичних наук,
професор.

ISBN 966-504-073-1

© Колесник І.І., 2000
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2000

ЗМІСТ

ВСТУП

ЧАСТИНА 1

Українська історіографія: проблеми теорії та історії

Розділ 1

Теорія та методологія історіографії

§ 1. Сучасна історіографічна ситуація
в Україні 9

§ 2. Поняття історіографії 14

§ 3. Природа історіографії, її місце
у процесі історичного пізнання 16

§ 4. Історіографія як наукова
дисципліна 22

§ 5. Історіографія як навчальна
дисципліна 28

§ 6. Методи історіографії 31

§ 7. Понятійний апарат історіографії 35

Розділ 2

Історія української історіографії

§ 1. Початкова стадія
(кінець 1890-х – 1914) 44

§ 2. Українська історіографія як галузь
наукового дослідження
(1914–1923) 52

§ 3. Українська історіографія на
переломі: від окремої галузі до наукової
дисципліни (початок 1920-х – середина
1950-х) 64

§ 4. Українська історіографія кінця
50-х – початку 80-х років XX століття:
у пошуках власної ідентифікації 82

§ 5. Українська історіографія доби
другого інтелектуального ренесансу
(друга половина 1980-х – 1990-ті) 113

ЧАСТИНА 2

**Історіографічний
процес в Україні
XVIII – початку
XX століття**

Розділ 1

**Українська
історична думка
XVIII –
XIX століть**

§ 1. Соціокультурні передумови розвитку української історіографії XVIII ст. **136**

§ 2. Ідейно-філософські та наукові впливи Сходу і Заходу на стан духовного життя в Україні **143**

§ 3. Історичне пізнання та українознавство у XVIII ст. **156**

Розділ 2

**Історичне
письменство
в Україні XVIII –
початку XIX
століття**

§ 1. Барокова історична повість: козацькі літописи **161**

§ 2. Перші наукові розвідки в історії України **174**

§ 3. Спроба критичної історії України **178**

Розділ 3

**Антикварний
напрямок
в українознавстві
XVIII століття**

§ 1. Збирання матеріалів побуту та громадського устрою України **187**

§ 2. Вивчення історії та статистики України **193**

§ 3. Початок видавничої діяльності **200**

Розділ 4

**Українська
історіографія
XIX – XX століть
у контексті
національного
відродження
в Україні**

§ 1. Поняття «українське національне відродження» **204**

§ 2. Проблема періодизації українського національного відродження **212**

§ 3. Соціальна база українського національного відродження **219**

§ 4. Специфіка українського національного відродження **221**

§ 5. Геополітичні відмінності процесу українського національного відродження **230**

§ 6. Українська історіографія та національне відродження України **243**

ВСТУП

У нинішніх умовах стану академічної історичної науки та масової історичної свідомості в Україні соціальний статус і функції української історіографії суттєво змінюються. Вона виконує не лише наукові, пізнавальні функції, а й дещо ширші – соціокультурні.

Насамперед українська історіографія виступає засобом витвору національної свідомості. Повернення до вжитку незаслужено забутої спадщини діячів української науки, культури та літератури, усвідомлення історико-культурної тяглості буття українського народу – все це сприятиме піднесенню національної свідомості, створенню нової системи духовних вартостей і культурних цінностей.

Вивчення минулого історичної науки в Україні, опрацювання здобутків дореволюційних істориків, західних дослідників української історії, а також переосмислення конструктивного досвіду радянської історіографії – все це становить інтелектуальний простір сучасної української історичної науки. Одним словом, у нових культурно-історичних і політичних реаліях українська історіографія стає інструментом створення новітньої концепції історії України. Відомо, що М. Грушевський та його оточення відчували у своїх наукових пошуках істотний вплив ідей соціологічної школи Еміля Дюркгейма, надбання якої поряд з ідеалами школи історичного синтезу Анрі Берра стали засадничими у процесі формування антропологічно орієнтованої соціальної історії. Цей напрям у сучасній західній історіографії, репрезентований культурною та структурною антропологією, історією повсякденності, мікроісторією, посідає чільне місце у світовій історичній науці. До речі, антропологізм (у формі етнографізму), сталий інтерес до соціальної та побутової історії, проблем мови, фолькло-

ру, піснетворчості, духовності українського народу становлять генетичну рису української історіографії. Втім, сучасний ідеал науковості української історіографії – це синтез попереднього творчого досвіду і новітніх ідей та методів дослідження.

Звернення до української історіографії сприятиме подоланню відчуття провінціалізму, комплексу меншовартості української історичної науки, усвідомленню її у контексті загальноісторіографічного процесу з властивими їй національними ознаками та рисами. Справа в тому, що українська історіографія пройшла складний шлях від маргінальної структури у межах російської і польської історичної науки до національної історичної науки зі своїми інституціями, кадрами, концептуально-методологічним апаратом.

Українська історіографія виконує також важливу дидактичну функцію. Вона сприятиме формуванню професійної культури, наукового світогляду історика, стилю мислення та дослідницького смаку у майбутнього фахівця, вчителя, культурно-громадського діяча. Безперечно, курс української історіографії посідає одне з чільних місць у системі фахової підготовки студента-історика.

Складовою дидактичного процесу є проблема підручника. Ні для кого не є таємницею той факт, що в існуючих підручниках з історіографії української, російської чи західноєвропейської прикро малий обсяг припадає на з'ясування саме теоретичних проблем історії історичної науки. Річ у тому, що питання гносеологічної природи, часу виникнення історіографічного знання неможливо розв'язати засобами самої історіографії. У такій ситуації доречно звернутися до так званого «міждисциплінарного космосу», загальнометодологічного арсеналу. Викладаючи курс історіографії варто також висвітлити процес збагачення та вдосконалення понятійного апарату і методів історіографічного дослідження.

Найскладнішою, як свідчить практика викладання, є проблема концептуального обґрунтування курсу української історіографії. Даний курс пронизують дві провідні концептуальні ідеї.

Теза перша: наукові форми української історіографії виникають у XVIII ст., що співпадало із становленням нового класичного типу науки. Виникнення та розвиток наукових форм української історіографії цієї доби в Лівобережній Україні відбувалися у вигляді проблемної історіографії як складової частини загальноросійської історичної науки. Саме таке уявлення переважало у свідомості представників освічених кіл українського суспільства XVIII ст. – аматорів та збирачів рідної старовини. Відомий антикварій, знавець історичних пам'яток і джерел Андріан Чепач, який може гідно репрезентувати згадану

генерацію, висловив думку про необхідність створення повної історії України – «Малоросії» як «славнозвісної гілки російської історії»¹.

Теза друга: для усвідомлення процесу перетворення української історіографії з проблемної російської на національну історичну науку слід розглядати її у тісному зв'язку з таким соціокультурним феноменом, як національне відродження в Україні кінця XVIII – початку XIX ст. Взаємодія української історіографії з національним відродженням в Україні постає як вирішальний чинник перетворення її на самостійну структуру, окремішню від російської, польської чи німецької історичної науки. Отже, категорія українського національного відродження виконує важливу методологічну функцію у вивченні феномена української історіографії: дає уявлення про соціокультурне тло, інтелектуальні передумови та зовнішні обставини розвитку історичної науки і водночас виступає засобом усвідомлення цих явищ духовного життя українського народу.

Наступний крок у поєднанні та організації теоретичного та концептуального матеріалу курсу – це нестандартний погляд на проблему підручника з історіографії. Кожна нова доба висуває свої вимоги до навчальної літератури, насамперед, до підручників з історії та історіографії. В умовах збільшення обсягу знань, щільності інформації, а звідси неможливості утиснути ці знання у вузькі межі вузівських програм та навчальних планів, виникають принципово нові дидактичні ідеї та концепції. Одна з них – ідея «рефлексивного згортання» курсів, згідно з якою значний багаж конкретних знань має бути переведений в інформативно-довідкову літературу: словники, енциклопедії, довідники, покажчики².

З позицій концепції «рефлексивного згортання» курсів варто подивитися на предмет, що вивчається, ніби «збоку», тобто розкрити історію його генези та вивчення, з'ясувати провідні ідеї, концепції, схеми, визначити методи дослідження, механізм і головні тенденції розвитку, проаналізувати соціокультурні, аксіологічні, джерелознавчі аспекти його опрацювання.

Ось чому зараз так гостро стоїть проблема підручника з української історіографії. До речі, чим більшою буде кількість підручників, допоміжної літератури – посібників, хрестоматій, методичних рекомендацій, спеціальних досліджень з історіо-

¹ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 356.

² *Образование в конце XX века (материалы «круглого стола»)* // Вопросы философии. – 1992. – № 9. – С. 3–21.

графії, тим сприятливішими стануть умови її всебічного вивчення, глибокого усвідомлення.

Підручник нового типу на відміну від традиційних має бути «відкритим», тобто давати не лише певну систему знань з предмета, але й по можливості показувати як саме ці знання були здобуті, ставити питання, формулювати проблеми, ідеї дослідницького характеру, одним словом, виховувати творче ставлення студентів до предмета, що вивчається. Щодо форми викладу, підбору матеріалів для підручника такого типу також можливі творчі пошуки, певні ремінісценції, засвоєння попереднього досвіду та новітніх підходів. «Ефектом Карамзіна» слід назвати розподіл матеріалів підручника на основний текст та додаткові матеріали. Сучасний підручник з української історіографії може містити три блоки інформації.

Перший – *теоретико-методологічний* – передбачає визначення змісту історіографії, її предмета, гносеологічної природи, функцій та місця у процесі історичного пізнання, міжпредметні зв'язки з іншими галузями гуманітарного знання. В ньому варто розглянути понятійний апарат та методи історіографічного дослідження, роль самого курсу української історіографії у підготовці студента-історика. До цього ж блоку належать свідчення з історії історіографії, етапи формування української історіографії як окремої історичної дисципліни.

Другий блок матеріалів підручника з української історіографії слід визначити як *концептуальний*. У ньому мова піде про процес виникнення і розвитку наукових форм української історіографії, соціокультурні та внутрішні передумови цих процесів. Мають бути розглянуті ідейні витоки української історичної думки, філософські та наукові впливи її на розвиток, а також механізм зміни історичних ідей і концепцій, діяльність представників окремих напрямів та шкіл, конкретних істориків.

Нарешті, **третій** – *довідково-інформативний блок* містить біобібліографічний словник українських істориків, тематичні бібліографічні покажчики, перелік імен, термінів та умовних скорочень.

ЧАСТИНА

1

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІО- ГРАФІЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ

Розділ 1

Теорія та методологія історіографії

Українська історіографія – складова національної історичної науки. На перший, поверховий, погляд українська історична наука сприймалася як епіфеномен російської, а пізніше радянської історичної науки. Насправді українська історична наука є багатовимірний феномен, тісно пов'язаний з такими особливостями українського культурно-історичного процесу, як відсутність державної тягlostі, проникність культури, двоїстий характер національної свідомості еліти. Визначальний вплив на становище історичної науки в Україні мали такі історичні реалії, як «бездержавні» форми історичного буття українського народу та процес культурно-національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Звідси і ментальна риса української історичної науки – надмірна ідеологізація діяльності історика, заангажованість його свідомості суспільно-політичною думкою. Справа в тому, що в умовах жорстких політичних режимів, якими були Російська та Австрійська імперії, духовне життя суспільства, культура, наука, література були занадто сполітизовані, ідеологічно загострені. Якщо зусилля російських інтелектуалів були зосереджені на створенні релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, то розумовий потенціал українських інтелектуалів був спрямований на оборону права історичного існування українського народу, національного самовизначення.

§1. Сучасна історіографічна ситуація в Україні

Українська історична думка доби національного відродження, як відомо, засвоїла понятійний апарат сучасної культури, науки, політичної думки та практики. З другої половини XIX ст. українська історична наука постає як розвинута соціаль-

на структура з власними інституціями та самобутньою схемою українського історичного процесу, що протистояла офіційній доктрині російської історіографії.

«Золотою добою» української історичної науки стали 1920-ті роки, коли, незважаючи на поразку в національних змаганнях, українська історична думка досягла світового рівня як в Україні, так і в еміграції. Запропонована М. Грушевським нова ідеологія української історичної науки проголошувала принципи вивчення історії України у контексті загальної історії культури та соціального розвитку. Саме Михайло Грушевський та очолена ним київська школа істориків були, на думку сучасників, у центрі українського історіографічного ренесансу 1920-х років¹.

Втім, на зламі 20–30-х років українська історична наука пережила один з найдраматичніших етапів своєї історії. Повний організаційний та ідейний розгром школи Грушевського в Радянській Україні супроводжувався наростаючою загрозою політизації історичної науки в еміграції під впливом ідеології інтегрального націоналізму. Наслідків цих перетрусів українська історична наука не позбулася дотепер. Йдеться про штучний розподіл наукового простору на радянську та діаспорну історичну науку. Обом їм властиві ідейна нетерпимість, агресивність, репресивний стиль мислення, ознаками якого був етичний ідеал боротьби, конфронтації, звинувачення один одного у комунізмі чи націоналізмі. Якщо радянська система знеособлювала науку, нехтувала національними відмінностями та специфікою регіональних історіографічних процесів, то діаспорний варіант української історичної науки здебільшого культивував дух та схему Грушевського, не піддаючи їх радикальному оновленню та переусвідомленню.

Ситуація різко змінюється у зв'язку із розпадом тоталітарної політичної системи та крахом ідеології «інтелектуального імперіалізму». У спадщину від колишнього СРСР Україна одержала не тільки ракети та Чорнобиль, але й досить розвинену структуру історичної науки. Організаційні засади історичної науки в Україні зберігають певну тяглість щодо радянської організації науки, хоча і набувають ознаки нового. З радянських часів зберігається розподіл науки на академічну та вузівську, центр та регіони, інтелектуальну еліту та звичайних істориків. І досі Академія наук виступає своєрідним «міністерством науки».

¹ Див.: Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // *Силуети епох.* – Дрогобич, 1992. – С. 128.

Типовою рисою сучасної української історичної науки стала її «університеталізація». Колишні педінститути скрізь стали одержувати університетський статус, що зрештою вело до упослідження самої ідеї університету. Виникають нові навчальні заклади гуманітарного профілю, такі як Київ-Могилянська академія. Прикметою часу стала поява навчальних закладів комерційного характеру, наприклад, Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія».

Німецький дослідник науки А. Дімер нараховує три «хвороби» сучасної науки – політизація, педагогізація та адміністрування. Останнє, до речі, він порівнює з хворобою на туберкульоз¹. На жаль, цих вад не уникла і українська історична наука.

Ще одна особливість нинішнього стану історичної науки в Україні – це її «регіоналізація». Відтепер Київ не виконує роль імперського центру, який за радянських часів відтягував на себе кращі сили, зосередивши в своїх руках монополію у сфері методологічних та концептуальних проблем української історії. У постперебудовну добу відбувається інтенсивний процес створення регіональних навчально-дослідницьких центрів, певною мірою забезпечених організаційно та кадрами, відмінних за профілем та рівнем підготовки. Виникнення таких центрів в умовах послаблення традиційних зв'язків із такими науковими центрами, як Москва, Петербург, лишається чи не єдиним засобом виживання національних історичних етносів, їх існування на якісно новому ідейно-організаційному рівні. До низки відомих регіональних осередків в Україні належать Харків, Ужгород, Одеса, Дніпропетровськ, Львів, в останні часи Херсон та Острог.

Нерозв'язаною залишається проблема фінансування наукових досліджень. Університетська наука, як відомо, фінансується за надзалишковим принципом. З огляду на фінансові скрути, академічна наука зіткнулася з проблемою реорганізації існуючих та нових академічних структур, утворення крупніших формувань, зменшення адміністративного апарату.

Загалом сучасне становище в Україні спеціалісти кваліфікують як «культурний шок» посткомуністичного суспільства. «Культурний шок» супроводжується швидким падінням рівня життя, масовим прихованим безробіттям, розпадом системи соціального захисту населення, що примушує людей шукати маргінальні засоби заробітку, які виникають під час становлення ринкових відносин².

¹ *Историко-научные исследования и социология науки в ФРГ // Современные историко-научные исследования (ФРГ): Реф. сб. – М., 1986. – С. 148.*

² *Полунеев Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. – 1994. – № 11. – С. 148.*

Найгострішою в сучасній історичній науці є проблема кадрів. В українській історичній науці склалася парадоксальна ситуація, коли численними тиражами видаються праці дореволюційних та діаспорних істориків, літераторів, публіцистів, які саме і задають тон у вивченні вітчизняної історії¹.

Кадрове питання ускладнюється тими обставинами, що за часів існування тоталітарного режиму виник штучний розподіл історії на історію партії та громадянську історію. У постперебудовну добу, коли позбавилися цього «розподілу праці», історики партії перекваліфікувалися на істориків України та української культури. Частина цього загону істориків достатньо кваліфікована, інша – налаштована внутрішньо дещо опозиційно щодо політики реорганізації історичної науки. На жаль, у даний момент немає відповідних критеріїв та механізмів справжньої переекспертизи кадрів. Крім того, в умовах «культурного шоку», соціальної нестабільності, духовного протистояння системи національних та комуністичних цінностей радикальна «десоветизація» означає насправді процес декультуралізації, деінтелектуалізації суспільства. Процес «десоветизації» має відбуватися природним шляхом зміни поколінь та стилів наукового мислення.

З точки зору ідейного навантаження, сучасна українська історична наука являє досить складний і суперечливий феномен. Більша частина українських істориків віддає перевагу заняттям вітчизняною історією. Подібно до того, як у французькій історіографії чільне місце посідає історія Великої французької революції XVIII ст., у радянській – Велика Жовтнева соціалістична революція, в українській – події доби Хмельниччини, пов'язані з державотворчими процесами в українській історії. Цікаво, що дніпропетровська школа джерелознавців на чолі з професором М. Ковальським тематично оформилася довкола центральної проблеми української історії – визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Дана проблема студіювалася школою М. Ковальського у різних ракурсах – джерелознавчому, історіографічному, археографічному, з точки зору конкретної історії, історії релігійних рухів, соціальної історії тощо.

Новітні тенденції розвитку української історичної думки пов'язані із подальшою регіоналізацією історичних досліджень, зростанням уваги до локальної, місцевої історії, що цілком відпо-

¹ Західні дослідники української історії звертають увагу і на сучасну історіографічну ситуацію в Україні. Див.: Orest Subtelny. *The Current State of Ukrainian historiography*//*Journal of Ukrainian Studies* 18, n. 1-2 (Summer – Winter 1993): 33-54.

відає настановам неоромантизму та місцевого патріотизму, які кристалізуються в історичній свідомості сучасного суспільства, а також авторитету серед сучасних істориків студій з регіональної історії та мікроісторії.

Показником сучасного стану української історичної науки є розбудова її джерельної бази. Активна діяльність на ниві видання численних матеріалів, документів, джерел з української історії, праць дореволюційних та зарубіжних істориків – все це цілком природно вписується у сучасну культурну ситуацію «повернення спадщини», без засвоєння якої неможливий рух уперед. Суперечливість поточного моменту полягає в тому, що започаткований щойно процес «розкріпачення» державних та галузевих архівів гальмується технічною відсталістю вітчизняних архівосховищ та бібліотек різних рангів, відсутністю нових інформаційних технологій, досконалої системи бібліотечної евристики, браком довідково-бібліографічних видань.

Стиль мислення сучасного українського історика можна охарактеризувати як перехідний, який поєднує риси колишнього радянського стилю мислення та нового, що репрезентує новітнє розуміння змісту діяльності історика. Українського радянського історика відрізняло від його російського колеги почуття підвищеної внутрішньої «самоцензури», надмірної «ідеологічної рефлексії». Загроза звинувачення у прихильності до «українського буржуазного націоналізму» змушувала українського радянського історика демонструвати необхідну лояльність щодо марксистської ідеології.

Інша особливість стилю мислення українського історика, спільна, до речі, для всіх радянських істориків – це «репресивна орієнтація» думки, що знайшло відображення в абсолютизації класового підходу, критиці «буржуазних фальсифікацій» історії, викриванні проявів «буржуазного націоналізму» дореволюційних та сучасних західних українських істориків. Сьогодні у свідомості більшої частини українських істориків місце етичного ідеалу боротьби та конфронтації заступає ідеал ідейного компромісу, соціальної толерантності, інтелектуальної співпраці. Радикальне оновлення стилю мислення сучасного українського історика пов'язане з удосконаленням мови науки, понятійного апарату історії. Мова української історичної науки тривалий час зберігала вторинний, маргінальний характер, залишаючись недостатньо розвинутою у термінологічному та семантичному плані. За нинішніх умов ідейного плюралізму, подолання інтелектуальної ізольованості відбувається складний процес витвору мови української науки. Найбільшої популярності набуває міждисциплінарна методологія, цінності антропологічно орієнтованої історії, культурологічні розвідки тощо.

Актуальними для української історичної науки стають проблеми історичного синтезу. У межах радянської історичної науки український історичний процес, власне кажучи, не досліджувався під тиском офіційної імперської доктрини про спільне походження братських східнослов'янських народів. За радянських часів українські історики вивчали переважно окремі сюжети з історії України.

Сучасний стан історичної науки в Україні зумовлює подальші шляхи її розвитку. Формування нового стилю мислення, усвідомлення проблем історичного синтезу, створення підручників нового типу – все це завдання одного ряду, спрямовані на сприйняття української історичної науки у загальному контексті сучасного історичного пізнання. Одним із засобів розв'язання згаданої низки проблем сучасної історичної науки в Україні є історіографія.

§2. Поняття історіографії

Що означає термін «історіографія», звідки він походить, як змінювалось його розуміння протягом тривалого часу? Перш ніж дати відповідь на ці запитання, треба звернутися до історії самого терміна. До її вивчення вперше підійшов відомий російський історик О.С.Лаппо-Данилевський¹.

Слово «історіограф» французького походження, у XIV ст. ним позначали митця, художника, який малював мініатюри на історичні сюжети. Починаючи з XVI ст. історіографом називали придворного письменника (при особі, родині, династії), якому доручалося писати офіційну історію країни. Найчастіше цю посаду обіймали відомі літератори, поети, філософи, як-от: Буало, Расін, Вольтер. Посада офіційного історіографа існувала у Давньому Китаї, Римі, середньовічній Венеції, Флоренції доби Ренесансу тощо. У Росії першим офіційним історіографом при Петербурзькій Академії наук був Г. Міллер, пізніше обов'язки державного історіографа дуже короткий час виконував князь Михайло Щербатов. У 1803 р. посаду офіційного російського історіографа здобув відомий російський історик М. Карамзін. Звання офіційного історіографа не лише відчиняло перед дослідником двері імператорських архівів, але й до певної міри

¹ Див.: Киреева Р.А. Неопубликованные труды А.С. Лаппо-Данилевского по русской историографии// История и историки: историографический ежегодник. – 1978. – М., 1981. – С. 214–233.

звільняло його від офіційної цензури, наголошуючи начебто на «внутрішній самоцензурі» – високих моральних якостях та принципах історика.

Згодом терміни «історіограф», «історіографія» почали поширюватися в європейській літературі і, зокрема із німецької, надійшли до Росії у XVIII ст. Первинно слова «історіограф» та «історіографія» вживалися як синоніми до понять «історик», «історія», «історична наука». Ще у XIX ст. під історіографією розуміли саме історію.

Сучасним науковим загалом термін «історіографія» вживається досить широко. Поняття «проблемна історіографія» означає сукупність літератури з конкретної проблеми, країни або історичного періоду: «історіографія історії визвольної війни українського народу XVII ст.», «історіографія історії Сибіру», «сучасна історіографія історії Англії XVIII ст.» тощо.

Частіше під терміном «історіографія» розуміють стан історичної науки певної доби: «українська історіографія XIX ст.», «історіографія доби Ренесансу», «сучасна французька історіографія» чи «американська історіографія 20–30-х років XX ст.».

На практиці склалося так, що терміном «історіографія» визначають об'єктивний процес виникнення історичного знання, розвитку історичної науки, а також спеціальну дисципліну, що вивчає цей процес. Щодо розмежування цих двох аспектів історіографії радянський дослідник А.М. Сахаров ще у 1970-х роках запропонував для позначення процесу розвитку науки вживати вислів «історія історичної науки», а спеціальної дисципліни – саме «історіографія».

Багатозначність терміна поширюється і на поняття «українська історіографія». *Під українською історіографією розуміють* водночас: 1) сукупність літератури з проблем історії України; 2) процес виникнення і розвитку історичної науки в Україні; 3) наукову дисципліну, яка вивчає стан та розвиток історичної науки в Україні.

Для розуміння концепції даного підручника з української історіографії слід додати, що це не сукупність літератури із загальних чи окремих проблем історії України¹ або збірка біографій українських істориків. Засаднича ідея підручника полягає в тому, що зміст його становить історія ідей, думки, науки.

¹ Саме таке сприйняття української історіографії знайшло відображення у відомому виданні: *Историография истории Украинской ССР.* – К., 1987.

§3. Природа історіографії, її місце у процесі історичного пізнання

Погляд на історіографію як спеціальну дисципліну передбачає з'ясування таких питань, як ґносеологічна природа історіографії, її місце і функції у процесі пізнавальної діяльності історика, форми самовизначення тощо. Розв'язання цих проблем засобами самої історіографії навряд чи можливе. Треба «вийти» за межі предметної галузі історіографії і подивитись на неї ніби «збоку». У такій ситуації доцільно звернутися до засобів загальнометодологічного арсеналу – логіко-структурного аналізу науки, наукознавства, історії науки. Такий підхід цілком відповідає нинішній тенденції у розвитку науки, сенс якої полягає у «свідомій необхідності включення загальних теоретико-пізнавальних ідей у процес витвору теорій у спеціальних галузях знання»¹.

У процесі діяльності пізнання складовою цієї діяльності є її рефлексивний рівень, який виконує функції попереднього планування та подальшого управління трудовим процесом. Коли свідомість відокремлюється від трудової діяльності в самостійну сферу, то вона (свідомість) зберігає загальну структуру трудової діяльності і цілеспрямований характер.

У процесі пізнання також розрізняють два рівні: 1) *предметний* та 2) *рефлексивний*, який забезпечує цілеспрямований характер процесу пізнання: а) постановку пізнавальних завдань, б) планування процесу їх розв'язання, в) управління всім пізнавальним процесом. Окрім того, рефлексивний рівень, рефлексія, має внутрішні і зовнішні форми. Внутрішні форми рефлексії – це власна рефлексія дослідника. Зовнішні форми ідентифікують з «науками про пізнання», «рефлексивними дисциплінами», такими як логіка, теорія пізнання, методологія, наукознавство, історія філософії, історія літератури тощо.

Історичне пізнання так само має два рівні: 1) предметний – конструктивне знання про минуле; 2) *рефлексивний* – знання про знання. *Перший* рівень історичного пізнання – це власне історична наука, *другий* – рефлексивний – методологія та історія історичної науки.

Історіографія як різновид наукової рефлексії має внутрішні та зовнішні форми. До внутрішніх належить самосвідомість дослідника – власна рефлексія історичного повістяря, що знахо-

¹ Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. – М., 1980. – С. 302.

дить відображення у визначенні мети, засобів дослідження, принципах систематизації матеріалу. Словом, наявність критико-рефлексивної настанови сприятиме перетворенню розрізнених історичних уявлень на систему знань, наукову історію. Наукова історія, як вважав Р.Дж.Коллінгвуд, починається з постановки питань, в той час як творець легенд розповідає про що знає. Перетворення простої реєстрації фактів на науковий опис історії традиційно пов'язаний з ім'ям *Геродота*, який, за словами Коллінгвуда, зробив справжню революцію. На відміну від своїх попередників – логографів, які лише фіксували історичні події та факти, – Геродот ставив собі за мету описати та пояснити діяння людей¹. Не простий переказ легенд та подій, а критичне ставлення до них – це риси наукової історії.

Внутрішня рефлексія автора історичної праці знаходить відображення у вступі, довідковому апараті, де автор наводить дані про свої задуми, методи, цілі, попередню літературу. У XVIII ст., коли виникає сучасний тип історичної науки, вступи та передумови стають невід'ємною складовою систематичних праць з історії, елементом тогочасного наукового етикету. Вступні розділи містять формулювання мети, предмета дослідження, принципи систематизації матеріалів та перелік використаних джерел.

Різновидом внутрішньої рефлексії в історії є *проблемна історіографія*. Цікаво, що наукова історія починається з вивчення окремих проблем. Геродот був істориком греко-перських воєн, Фукидід – Пелопоннеської війни. Джерелом давньогрецьких істориків були в першу чергу свідчення очевидців подій. Звідси історичний метод давніх авторів був пов'язаний з розшуком таких джерел. Цей метод, який використовували греки, утримував їх «на шворці», довжина якої визначалася безпосередньо живою пам'яттю людини, єдиним джерелом критики був очевидець подій, з яким автор міг розмовляти сам на сам.

Метод античного історика з'ясовував і предмет його дослідження, він мав писати лише про ті події, що були в пам'яті людей, яких він міг розпитувати. Такий метод грецьких істориків спростовував думку про загальну історію Греції. Згідно з античними уявленнями, жодне історичне оповідання не може виходити у своїх хронологічних межах за край життя людини².

Разом з тим удосконалення засобів пізнавальної діяльності часом потребує вивчення історії цієї діяльності, що пов'язане із зовнішніми формами рефлексії. Якщо до внутрішніх форм реф-

¹ Коллінгвуд Р.Дж. *Идея истории. Автобиография*. – М., 1980. – С. 20–21.

² Там само. – С. 27–29.

лексії належить особиста рефлексія історика, проблемна історіографія, то до зовнішніх – історія науки, методологія історичного дослідження, психологія та естетика творчості історика. У структурі історичної науки всі ці форми наукової рефлексії функціонують у взаємозв'язку та взаємодії.

Місце історіографії у процесі історичного пізнання визначається її структурно-функціональними зв'язками. Довкола історіографії довгий час точилися спори: що це – історія суспільної думки чи самостійна наука? За своїм походженням *історіографія – це складова, структурний елемент системи історичної науки. У цій системі історіографія виконує функцію управління, планування та контролю за пізнавальною діяльністю історика.*

Місце історіографії у процесі історичного пізнання визначається також її функціональним призначенням. *Конструктивна функція історіографії пов'язана з розбудовою історичного знання, здобуттям нового в науці. У минулому науки дослідники знаходять ідеї та методи, відповідні своєму часу, які були відкинуті їхніми сучасниками. Завдяки історіографії здобуте старе збагачується новими уявленнями, генеруються нові ідеї, методи, концепції. На думку В. Вернадського, кожна нова генерація вчених переписує історію науки заново, і не тому, що поповнюються запаси знань, а тому, що наука, постійно рухаючись вперед, переосмислює давнє. Без вивчення минулого науки неможлива повна та слушна оцінка того, що здобувається сучасною наукою і що видається нею за важливе, істинне чи корисне¹.*

Окрім того, історіографія виконує і *парадигмальну функцію*, яка спрямована на затвердження та підтримування даної системи науки. Засобами історіографії створюються канони, зразки дослідницької діяльності, стереотипи мислення і процесу історіописання. Наприклад, «Повість минулих літ» протягом століть сприймалася як еталон історичної праці, якого додержувалися наступні автори, твори багатьох з них були продовженням цього класичного канону. Історія науки витворює історіографічні репутації, історіографічні легенди, історіографічні образи тощо.

Закріпленню усталених наукових норм сприятиме практика посилення на визнані авторитети, загальновідомі зразки. Перші історичні повісті в Росії та Україні XVII–XVIII ст., як відомо, укладалися на зразок літописів. Утім, додержання традицій не означає застою, навпаки, не виключає новаторства з огляду

¹ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М., 1981. – С. 218.

на те, що старі традиції кожного разу реалізуються у новій ситуації.

Таким чином, конструктивна та парадигмальна функції історії науки є регуляторами системи науки, без яких вона не може функціонувати і відтворюватися. Цікаво, що на стадії мирного, рівного розвитку науки переважає парадигмальна функція, у періоди наукових революцій домінує критична. Революційні етапи і в історії науки, на думку В.І. Вернадського, відрізняє надзвичайна швидкість наукової творчості, яка «відкриває незаторкнуті раніше науковою думкою поля дослідження». Наукова праця таких епох має не руйнуючий, а яскравий, творчий характер. Це виявляється у швидкому зростанні кількості наукової літератури з історії науки, створенні наукових установ для її вивчення, намаганнях дослідників прослідкувати думки істориків на свій предмет¹.

З'ясування природи та функцій історіографії дозволяє вирішити питання про час її виникнення. Виходячи з тези, що історіографія – рефлексивний компонент процесу історичного пізнання, варто визнати, що перші історіографічні уявлення виникають водночас із предметним знанням про історію. Першопочатки історіографічних уявлень становить власна рефлексія автора історичного твору. Так, автор «Повісті минулих літ» не тільки формулює мету своєї праці, вказує на використані джерела, але й намагається дати огляд давньослов'янської вченості, київської освіченості, що, на наш погляд, відбиває його інтуїтивне намагання визначити місце свого твору серед подібних. Автор «Повісті» звертається до витоків слов'янської освіти, у центрі якої знаходилась діяльність болгарських філософів-просвітників Костянтина (у чернецтві Кирила) та Мефодія, синів Лева з Солуні. Брати, за словами літописця, упорядкували слов'янську абетку та перекладали слов'янською мовою Апостол, Євангеліє та інші церковні книги. Важливі роздуми давньоруського хроніста щодо необхідності писання книг слов'янською мовою для поширення культурного ареалу, прилучення слов'янських народів до давньої та західноєвропейської вченості.

Здобутки давньокиївської освіти, книжної вченості автор «Повісті» пов'язував з ім'ям Ярослава Мудрого, за часів правління якого було написано та перекладено багато книг, за допомогою яких віруючі люди навчаються і утішаються вченням божим. Звісно, розквіт книжної освіти в Київській Русі літописець сприймав як утвердження християнської віри. Втім, він

¹ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М., 1981. – С. 232,241.

висловлював думки про тяглість культурної діяльності київських князів у справі поширення освіченості. Якщо Володимир «землю взора и умягчи, рекше крещеньем просветив», то син його Ярослав «насея книжными словесы сердца верных людей, а ми пожинаем, ученье приемлюще книжное»¹.

У XVI ст., добу Ренесансу, виникають перші переліки літератури з окремих предметів (математики, фізики, медицини), поширюється практика писання вступів, післямов до церковних і світських видань. Їх поява означала поступовий перехід від особистої рефлексії автора твору до її зовнішніх форм – історії предмета, який вивчається, історії освіти, культури тощо.

У вітчизняній традиції взірцем бездоганної майстерності та високого розвитку самосвідомості була діяльність першодрукаря Івана Федорова. Свої Московське та Львівське видання Апостола він супроводив розкішними післямовами. Вони сприймаються як перші вітчизняні огляди історії культури, освіти та друкарства. Післямова до Львівського Апостола (1574) має відповідний заголовок: «Ця повість розповідає, звідки з'явилася і як була улаштована друкарня ця».

Високу авторську самосвідомість характеризує не тільки введення до тексту його спостережень про стан освіченості тих часів, але й глибоке особисте співчуття справі духовної освіти, творчі роздуми та шукання, використання фактів своєї біографії. Далеко не всі наступні письменники змогли піднятися до такого рівня культурної рефлексії, як цей автор XVI ст.

У післямові до Московського Апостола І. Федоров розглядає передумови виникнення друкарства на Русі. Завдяки успіхам внутрішньої та зовнішньої політики Івана IV, а також діяльності митрополита Макарія на Русі споруджувалися численні церкви, які цар прикрашав іконами, книгами, коштовним церковним посудом. На торгах за наказом царя купувалися «святі книги». Ними робилися «вклади» до окремих церков. Втім, серед цих книг, як свідчить І. Федоров, мало було придатних до вжитку, інші були і зовсім спотворені переписувачами, нетямущими в науках. Отже, друкарство виникає внаслідок виправлення текстів священних книг, а також запобігання їх різночитанню у подальшому. Намір царя налагодити друкарство на зразок грецького, венеціанського, італійського, «щоб святі книги видавалися у виправленому вигляді», знайшов підтримку у митрополита Макарія. І ось за наказом Івана IV у 1563 р. на кошти царської скарбниці у Москві була заснована

¹ *Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века.* – М., 1978. – С. 41–43, 167.

друкарня, де були видані Діяння Апостолів, Послання соборні та Послання апостола Павла.

У післямові до Львівського Апостола Іван Федоров, озираючи події майже 10 років по тому, тісно пов'язує факти особистої біографії з історією друкарства та освіти у східнослов'янському ареалі.

Занепад московської друкарні він пояснює невіглаством, заздрістю, підступністю урядовців, а також «церковних начальників та вчителів», які звинувачували друкарів у різних ересях. Таким чином вони бажали «добро на лихо перетворити», що взагалі притаманно людям неосвіченим, нетямущим у науках і позбавленим духовного розвитку. Притулок і підтримку знайшли друкарі у великого гетьмана Князівства Литовського Г.Ходкевича. Незважаючи на дарований добробут, І. Федоров не полишав думки про своє особливе призначення – завдяки своєму дару «духовні зернини по всесвіту сіяти та усім по черзі роздавати духовний цей поживок». Більш за все непокоївся він, щоб не зарити у землю дарованого від Бога таланту. Оселившись у Львові, друкар, охоплений активною діяльністю та усвідомленням свого високого призначення, звернувся до заможних мешканців міста з пропозицією заснувати друкарню на громадські кошти. Втім, очікуваної підтримки, розповідає майстер, він не отримав, «подали (допомогу) незначні священики та маловідомі з мирян»¹.

Певна річ, яскрава авторська розповідь про початок друкарства у східнослов'янських землях – це не лише вияв творчої особистості першодрукаря, безпосереднього учасника тих подій, але й один із перших дослідів з історії вітчизняної культури та освіти. Ці післямови, з одного боку, продовжували традиції давньоруських післямов до рукописів, а також нотаток писців на рукописних кодексах, з іншого – започаткували окремий жанр – післямови до друкованих книг із властивим йому лаконізмом та особливим формуляром.

Таким чином, протягом тривалого часу історіографічний елемент у вітчизняному письменстві існував у формі самосвідомості окремого автора. З XVI ст., у зв'язку із поширенням у Східній Європі друкарства, успіхами книжної вченості, пробудженням авторського творчого начала в письменстві, виникає жанр історико-наукових та історико-літературних описів. Поява перших робіт з історії науки у вигляді переліку літератури з предмета дала підстави деяким дослідникам виводити історію науки (історіографію) від доби Ренесансу².

¹ *Памятники литературы Древней Руси: середина XVI века.* – М., 1985. – С. 289–297.

² *Старостин Б.А. К вопросу о начале историографии знания // Методологические проблемы историко-научных исследований.* – М., 1982. – С. 335–350.

Наслідком першої наукової революції, як відомо, було утворення у XVIII ст. нового класичного типу науки. Показником суттєвих змін у науковому пізнанні стало зростання його самосвідомості. Саме у XVIII ст. оформлюється така спеціальна галузь дослідження, як «історія наук», «історія людського розуму»¹. Історико-наукові знання набувають систематизованого характеру, з'являються перші узагальнюючі схеми історії та класифікації наук.

Історико-наукові знання цього періоду існували або у вигляді загальних схем історії наук, людського розуму, або історії окремих галузей знання (історія медицини, математики, словесності). Так само і в історії в XVIII ст. стали з'являтися перші огляди історичних джерел і матеріалів (у систематичних працях В. Татищева, Г. Міллера, М. Щербатова).

У XIX ст. роль історіографічного елементу дедалі зростає у зв'язку зі зміною статусу самої історичної науки. У перші десятиліття XIX ст. історія остаточно відокремлюється від словесності, завершується перехід від аматорства до професійних занять історією. Зростає роль історіографічного знання як самосвідомості науки. Перші спеціальні історіографічні праці виникають довкола «Історії» М. Карамзіна, яка мала великий науковий і культурно-громадський резонанс у російському суспільстві протягом усього XIX ст.

Разом з тим про історіографічні знання перших десятиліть XIX ст. слід говорити лише як про певну галузь історичного дослідження². Формування дисциплінарного образу історіографії припадає на другу половину XIX ст., що пов'язано із розбудовою теоретичних і організаційних засад цієї галузі історичного знання.

§4. Історіографія як наукова дисципліна

Серед дослідників минулого науки існує думка, що історіографія як дисципліна починає кристалізуватися в Росії з другої половини XIX ст.³ Про це свідчить практика викладання курсів російської історіографії у багатьох уні-

¹ Старостин Б.А. Позднепросветительские концепции генезиса науки и культуры // Наука и культура. – М., 1984. – С. 279–299.

² Шевцов В.И. Вопросы отечественной историографии в русской исторической литературе 20 – 30-х годов XIX века // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. ст. – Днепропетровск, 1976. – Вып. 3. – С. 128–144.

³ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983.

верситетах Росії (Петербурзькому – К. Бестужев-Рюмін, Московському – В. Ключевський, Варшавському – Д. Цветаєв, Харківському – Д. Багалій, Київському – В. Іконніков), поява спеціальних досліджень і монографій з історіографії, а також перші спроби розробки її історії та теорії¹. Словом, на зламі XIX–XX ст. історіографія представляє досить потужний культурний пласт, що визначає специфіку російської наукової думки в цілому та історичної науки зокрема. Справа в тому, що процес дисциплінарного становлення історіографії хронологічно співпав з методологічною кризою історичної науки. Період кризи в науці пов'язаний із загостренням рефлексивних процесів, зміною стилів мислення, пошуком нових засобів історичного дослідження.

Жовтнева революція та інспіровані нею подальші зміни в організації історичної науки у нашій країні призвели до руйнації культурної і наукової вітчизняної традиції. Історики-марксисты першої генерації сприймали історіографію як засіб викриття і критики застарілих ідей та концепцій дворянсько-буржуазних істориків². Позбуваючись революційного романтизму в середині 1930-х років радянська історична наука вимушена була звернутися до багажу дореволюційної історіографії. Утворення марксистської концепції історії СРСР насправді означало спробу поєднати державницьку схему російської історії з класовим підходом³. З огляду на це, варто було переосмислити надбання дореволюційної історичної науки, що і було блискуче зроблено *М. Рубінштейном*, який упорядкував перший марксистський курс російської історіографії⁴.

Використовуючи праці П. Мілюкова, В. Іконнікова, К. Бестужева-Рюміна, М. Кояловича, М. Рубінштейн зробив спробу з'ясувати російський історіографічний процес з точки зору боротьби ідейних напрямів у науці на шляху до матеріалістичного розуміння історії. Певний інтерес становить сам

¹ Бестужев-Рюмин К.Н. *Биографии и характеристики*. – СПб., 1882; Коялович М.О. *История русского самопознания по историческим памятникам и научным сочинениям*. – СПб., 1884; Иконников В.С. *Опыт русской историографии*: В 2 т. – К., 1891. – Т. 1–2; Милюков П.Н. *Главные течения русской исторической мысли*. Т. 1. – М., 1898; Багалей Д.И. *Русская историография*. – Харьков, 1911; Лаппо-Данилевский А.С. *Очерк развития русской историографии*// *Русский исторический журнал*. – 1920. – Кн. 6.

² Покровский М.Н. *Борьба классов и русская историческая литература*. – Пг. – 1923; *Русская историческая литература в классовом освещении*: Сб.ст.: В 2 т. /Под ред. М.Н.Покровского. – М., 1927–1930. – Т. 1–2.

³ Федотов Г.П. *Как Сталин видит историю России?*// *Вопросы философии*. – 1990. – № 8.

⁴ Рубинштейн Н.Л. *Русская историография*. – М., 1941.

«феномен Рубінштейна», який демонструє безумовну привабливість історіографії для критично мислячих радянських істориків. Саме через історіографію відбувався процес прилучення їх до російської дореволюційної та світової історичної думки, що врешті-решт сприятиме підвищенню авторитету радянської історичної науки.

В 1960 – 1970-х роках відбувається ніби «друге народження» історіографії – наукової дисципліни. На початку 60-х років у період першого «інтелектуального ренесансу» (А. Гуревич) у радянській історичній науці пройшли жваві дискусії щодо «періодизації історії радянської історичної науки», «предмета та змісту університетського курсу історіографії історії СРСР»¹. Йшов інтенсивний процес формування методологічного апарату історіографії. У цей період з'являються роботи з історії історіографії В. Іллерицького, В. Шевцова, Р. Киреевої². До речі, перші спеціальні розвідки з історії російської, а також української історіографії зустрічаються у 2 і 3 томах академічних «Нарисів історії історичної науки в СРСР», авторами яких були В. Іллерицький, В. Дядиченко та Л. Коваленко.

На цей період припадає і організаційне оформлення дисципліни історіографії. Ще у 1946 р. при Відділенні історії АН СРСР створено Комісію з історії історичної науки, метою якої була розробка концепції вітчизняної історіографії та підготовка до друку багатотомних нарисів з історії історичної науки в СРСР. Згодом

¹ Нечкина М.В. О периодизации истории советской исторической науки// История СССР. – 1961. – № 3; Луцкий Е.А. Основные принципы периодизации развития советской исторической науки// История СССР. – 1961. – № 2; Найденов П.Е. Проблемы периодизации советской исторической науки// История СССР. – 1961. – № 2; Шапиро А.Л. Несколько замечаний о периодизации истории советской исторической науки// История СССР. – № 3; Ефременков Н.В. Некоторые вопросы периодизации советской исторической науки// История СССР. – 1961. – № 4; Шмидт С.О. О предмете советской историографии и некоторых принципах ее периодизации// История СССР. – 1962. – № 1; Його ж. О предмете и содержании университетского курса историографии истории СССР// Вопросы истории. – 1963. – № 8; Нечкина М.В. К итогам дискуссии о периодизации истории советской исторической науки// История СССР. – 1962. – № 2; Игнатенко Г.А. Проблемы научной периодизации отечественной историографии в советской исторической науке// История и историки: Историографический ежегодник, 1981. – М., 1985.

² Иллерицкий В.Е. Историография// Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. – М., 1960. – Т. 2; 1963. – Т.3; Шевцов В.И. Вопросы отечественной историографии в русской исторической литературе 20 – 30-х годов XIX века// Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб.науч.ст. – Днепропетровск, 1976. – Вып. 3; Киреева Р.А. В.О. Ключевский как историк русской исторической науки. – М., 1966; Ї ж. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983.

виникає єдиний координаційний центр історіографічних досліджень – Наукова рада з історії історичної науки при Відділенні історії при АН СРСР на чолі з академіком М. Нечкіною, пізніше академіком І. Ковальченком. З 1965 р. за ініціативою М. Нечкіної започатковано видання історіографічного щорічника «Історія та історики». Регулярно проводяться «Історіографічні середи», численні конференції різних рангів з історії історичної науки. Про дисциплінарний статус історіографії свідчить зростаючий потік дисертацій за даною спеціальністю. Наприклад, протягом 1974–1978 рр. були захищені 131 кандидатська та 3 докторські дисертації з історіографії¹.

З кінця 1960 – початку 70-х років історіографія стає *нормативною навчальною дисципліною*, що викладалася за типовою програмою Мінвузу СРСР. У багатьох університетах були створені кафедри історіографії та джерелознавства, зокрема у Дніпропетровському університеті така кафедра заснована у 1972 році.

У свідомості радянських істориків цієї доби кристалізується розуміння структури історіографії: провідне місце посідали теорія та методологія історії історичної науки, як складові сприймалися проблемна історіографія та критика «буржуазних фальсифікацій» історії.

Впадає в око, що радянські історики оцінювали ситуацію з історіографією як процес піднесення радянської історичної науки, виявлення її найвищих досягнень. Лише постфактум цю ситуацію можна визначити як вияв внутрішньої кризи історичного пізнання того періоду. У структурах радянської історичної науки історіографія, подібно до кризової ситуації на зламі ХІХ–ХХ ст., набуває високого статусу і стає престижною сферою. Чим взагалі пояснюється особлива роль та місце історіографії у системі вітчизняної історичної науки?

Соціально-психологічні причини цього феномена пов'язані з особливостями національної свідомості. Проміжне, маргінальне становище Росії між Сходом і Заходом ускладнювало процес власної ідентифікації у порівнянні з народами Західної Європи. Шукання свого особливого місця у світі привело до формування рефлексивної складової як ментальної риси російського національного характеру. Загострене почуття рефлексії російських мислителів спричинилося до виникнення таких рефлекс-

¹ Афанасьев Ю.А. Кандидатские и докторские диссертации по историографии, защищенные в 1971–1978 гг. // История и историки: Историографический ежегодник, 1978. – М., 1981. – С. 346–351.

сивних структур історичної свідомості, як російська релігійна філософія, історіософія, історіографія.

«Відродження» історіографії у межах радянської історичної науки та її безсумнівні здобутки пояснюються низкою ідейно-політичних причин. Обґрунтування марксистської тези про розвиток історичної думки у напрямку до матеріалістичного розуміння історії актуалізувало значення історії історичної науки як певної галузі дослідження. Отже, в межах радянської історичної науки історіографія виконувала важливу ідеологічну функцію затвердження пріоритету матеріалістичного принципу в історії.

Привертають увагу і соціокультурні передумови виникнення феномена історіографії. Для гуманітаристики властивий «ефект інтелектуального конформізму», що на практиці означає перехід критично мислячих науковців у сферу «чистої» теорії¹. Наслідком цього ефекту став розквіт зовні деідеологізованих галузей гуманітарного знання культурології, семіотики, психолінгвістики, історії естетики. Знаковими постатями цього інтелектуального руху стали *М. Бахтін, О. Лосєв, Ю. Лотман*. На ґрунті історичної науки «ефект інтелектуального конформізму» пов'язаний з оформленням спеціальної дисципліни – історіографії. Історична наука цієї доби відчувала гостру неминучість поновлення наукового апарату, мови науки. Це був єдиний засіб подолання інтелектуальної ізольованості від світової історичної науки, позбавлення наукового провінціалізму. Процес оновлення мови радянської історичної науки відбувався через такі порівняно нейтральні галузі, як наукознавство, соціологія та історія науки, через засвоєння ідей відомих філософів та істориків науки. Першим до наукознавства та загальної історії науки звернувся *А. Сахаров*.

Інший шлях оволодіння понятійним апаратом сучасної історичної науки був пов'язаний з критикою та популяризацією здобутків західної історіографії, наприклад, ідей школи «Анналів» у роботах *А. Гуревича* та *Ю. Афанасьєва*².

Наслідком засвоєння мови сучасної науки став остаточний «розподіл» на дві історіографії: *проблемну та теоретичну*. Представники останньої «несподівано» стали використовувати

¹ Визгин В.П. Наука и культура: размышления о проблеме их взаимосвязи // Наука и ее место в культуре: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1990. – С. 72–74.

² Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3; Його ж. Исторический синтез и школа «Анналов». – М., 1993; Афанасьев Ю.Н. Историзм против эклектики. – М., 1980; Його ж. Вчера и сегодня «новой исторической науки» // Вопросы истории. – 1984. – № 8.

«чужу» мову, незрозумілу для істориків-традиціоналістів. Відтепер соціальний статус історіографії у структурах радянської історичної науки залишався незмінно високим. Історіографічні студії вважались престижними серед істориків. У 1960–1970-х роках виникає певна «історіографічна еліта», яка володіла монополією правом розробки теоретико-методологічних проблем історіографії та її історії¹.

Методологічна функція історіографії пов'язана з розбудовою нового знання, утворенням нормативів діяльності історика, визначенням механізмів і тенденцій процесу розвитку історичного пізнання.

Історіографія зберігає і свою первісну *допоміжну функцію* щодо вивчення конкретних історичних проблем, передбачає дослідження цієї проблеми у контексті відповідного їй стану історичної науки.

Історіографія виконує й важливу *світоглядну функцію*. Усвідомлення минулого науки має вплив на стиль мислення історика, критичне ставлення до історіографічної спадщини. Історія науки дозволяє творчо мислячому історичному вільно орієнтуватися в нинішній історіографічній ситуації, зміст якої становить криза історичного пізнання. Криза ця має два рівні: *перший* ототожнюється з кризою марксистської парадигми історичного знання, *другий* – із загальною тенденцією розвитку сучасного історичного пізнання, що означає переорієнтацію істориків з проблем історичного буття до проблеми історичної гносеології, пошуків нових методів історичного дослідження.

За сучасних умов соціально-психологічної та ідейної дестабілізації наукового соціуму історіографія відіграє *роль інтеграційного чинника*, підтримуючи відповідний рівень знання, зберігаючи та доповнюючи методологічний апарат сучасної історичної науки. У межах пострадянського наукового простору історіографія є засобом утримання позитивного досвіду, збагачення його новітніми досягненнями.

¹ Нечкина М.В. История истории (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки: Историография истории СССР. – М., 1965; Черепнин Л.В. Русская историография до XIX в. – М., 1957; Сахаров А.М. Методология истории и историография: (Статьи и выступления). – М., 1981; Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. – Л., 1961–1971. – Ч. 1–3; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В.Е.Илларицкого и И.А.Кудрявцева. – М., 1971; Шапиро А.Л. Историография истории СССР с древнейших времен по XVIII век. – Л., 1982; Його ж. Историография истории СССР с древнейших времен до 1917 г. – Л., 1994; Цамутали А.Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX в. – Л., 1997; Його ж. Борьба направлений в период империализма: Историографические очерки. – Л., 1985.

Історіографії належить і важлива *дидактична функція*. У Росії та Україні історично склалося так, що освіта часто передавала науковим дослідженням. Більша частина знань засвоювалася у готовому вигляді у процесі навчання, що зумовлювало необхідність їх інтерпретації. Звідси інтегруюча роль історіографічного циклу дисциплін, який разом із джерелознавчим блоком завершує фахову підготовку студента-історика.

§5. Історіографія як навчальна дисципліна

Дидактичний аспект історіографії в останні роки став спеціальним предметом обговорення¹. Що таке «історіографічний цикл дисциплін», «структура історіографічної підготовки студента-історика», який зміст та функції історіографії як навчальної дисципліни? З'ясування цих питань сприятиме розмежуванню навчальної та наукової історіографії.

Історіографія мобілізує активну розумову діяльність у процесі викладання. Оволодіння предметами історіографічного циклу має вплив на формування професійної культури історика, зміст якої становить вільне володіння історичними текстами. Рівень фахової культури історика зумовлюється вмінням здобути необхідну історичну інформацію та її інтерпретувати. Своєрідними орієнтирами у безмежному інформаційному просторі історії є історіографічні образи, репутації, стереотипи та характеристики.

Історіографія як навчальна дисципліна виконує важливу *світоглядну функцію*. Знайомство з історією історичної науки в цілому, окремою проблемою чи біографією історика – все це певною мірою збагачує кругозір майбутнього вчителя або дослідника. Знання історичних подій і того, як саме ці події вивчалися, – це дві крайні точки наукового кругозору історика, між якими великий проміжок знань з історії культури, освіти, науки, літератури, філософії, психології, лінгвістики, етнології, демографії, статистики тощо. Отже, за своїм змістом *історіографія втілює ідею міждисциплінарності знання*.

Історіографія, на нашу думку, – це не стільки система знань з історії науки, скільки *засіб мислення історика*. Це вміння вийти за межі предмета, що вивчається, і подивитися на нього з

¹ Див.: Санцевич А.В. *Историография в системе исторических дисциплин // Историографическая культура студента-историка: этапы формирования, содержание, значение: Сб. науч. тр. – Калинин, 1989; Дербов Л.А. К вопросу о развитии историографической культуры студента-историка // Там само; Болебрух А.Г., Ковальский Н.П., Колесник И.И., Чернов Е.А. О перестройке преподавания историографии в вузах // Там само.*

різних боків (як цей предмет виник, якими засобами досліджувався, які прогалини залишилися, що цей предмет може дати для подальшого розвитку історичної науки). Історіографічний погляд на предмет дослідження сприятиме самостійності думки, незалежності мислення від застарілих стереотипів, спрямованості до критичного аналізу та історичного синтезу, розбудові нових знань та методів. Іншими словами, історіографія формує стиль мислення та науковий смак майбутнього історика.

Історіографія як навчальна дисципліна обіймає низку курсів, цикл дисциплін історіографічного характеру. Оволодіння студентами дисциплінами цього циклу має певну послідовність і свою структуру. Першопочатки історіографічних знань студенти отримують при студіюванні загальних курсів вітчизняної та світової історії. Знайомство з працями відомих істориків у процесі навчання сприятиме формуванню історіографічного почуття.

Наступний крок – це спеціальні курси та спецсемінари з окремих проблем історіографії, які доповнюють один одного і розташовані у порядку ускладнення історіографічних матеріалів. До цього ряду належать курси з історії історичної науки у різних країнах, регіонах, присвячені біографіям видатних істориків. Обов'язковими в системі фахової підготовки історика, на наш погляд, мають бути курси з історії історіографії та національної історіографії. У системі вищої історичної освіти в нашій країні чільне місце посідає *курс української історіографії*. Курс національної історіографії відіграє провідну роль у формуванні професійної та масової історичної свідомості, ідеології, наукового світогляду. Безсумнівно, курс вітчизняної історіографії є природною складовою загальної картини народження та еволюції історичного знання. Будь-який локальний, національний історіографічний процес являє собою сплав національних та наднаціональних культурно-громадських традицій, зовнішніх наукових і філософських впливів. Ще академік В. Вернадський застерігав від одностороннього підходу, з національної точки зору, до історії науки: «Для меня ясно, что исторический процесс развития науки представляется нам в логическом виде в значительной мере вследствие узкого национализма историков и, можно так сказать, невежества многих из них, так как в своих исследованиях они шли все время в шорах, забывая о существовании источников познания прошлого, необычных, забытых и непривычных для них и для поколений ученых-исследователей, работавших на этом же поприще до них, на плечах которых они стояли»¹.

¹ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М., 1981. – С. 227.

Втім, *заклучний етап* у процесі історіографічної підготовки студента становить викладання *загального курсу з історії історичної науки*. Усвідомлення загального історіографічного процесу є необхідною умовою якнайглибшого засвоєння змісту та специфіки історії національної історичної науки, спільних рис з інтелектуальною історією інших народів. Предмет історії історичної науки дещо ширший за предмет національної історіографії, і зміст його визначає зміна стилів історичного мислення: від міфологічного у період античності до провіденціалістського у добу середньовіччя, через раціоналізм Просвітництва, романтизм та позитивізм XIX ст. до методологізму сучасної епохи.

Загальний курс історії історичної науки підсумовує накопичені знання, базується на попередніх уявленнях студентів у сфері таких дисциплін, як історія філософії, історія культури, літератури, соціологія, історія громадських рухів та суспільної думки. Як неможлива загальна картина історії математики, фізики або природознавства на підставі окремо взятої країни, представники якої зробили вагомий внесок у розвиток цих наук, так і історія історичної науки – це не сукупність локальних історіографій, а реконструкція загального історіографічного процесу у його конкретно-історичному вияві.

Актуальною залишається проблема систематизації матеріалів курсу, методики викладання дисциплін історіографічного циклу. Використання країнознавчого та біографічного принципів щодо викладання історії історичної науки не виправдовує себе, бо переобтяжує курс другорядними подробицями та дрібними деталями. На сучасному етапі перевагу слід віддавати соціокультурному, проблемному, компаративному принципам систематизації матеріалів з історії науки.

Справа в тому, що викладання курсів з інтелектуальної історії, в тому числі з історіографії ставить особливі вимоги перед викладачами та студентами. Не можна не погодитись із спостереженнями відомого історика та культуролога Г. Федотова, що ідеал людської духовності, культури має бути високим і складним, щоб постійно збуджувати усі духовні сили та розумовий потенціал. Засвоєння предметів історіографічного профілю потребує інтелектуального напруження, певних розумових зусиль, культурного діалогу між викладачем та слухачами.

Окрім лекцій, складовою університетського блоку історіографічних дисциплін є семінарські заняття, колоквіуми, індивідуальні співбесіди. На семінарах та інших видах занять студенти поглиблюють конкретні та теоретичні уявлення про перебіг історіографічного процесу, набувають певних навичок історіографічного аналізу, а також отримують досвід роботи з історіографічним джерелом.

§6. Методи історіографії

Серед методів історіографії розрізняють: 1) *засоби конкретного історіографічного аналізу* та 2) *методи історіографічного синтезу*.

Принципи історіографічного аналізу знайшли узагальнення у так званій «історіографічній моделі», що була запропонована у 1960 – 1970-х роках А. Сахаровим, який у свою чергу спирався на здобутки своїх попередників Л. Черепніна, М.В. Нечкіної та ін.¹ І дана модель – це «ідеальний тип», розумова конструкція, що оперує низкою «факторів історії науки» (термін належить А. Сахарову).

Перший чинник чи складову «моделі» історіографічного вивчення становить *аналіз соціокультурних передумов* стану та розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл, діяльності конкретного історика. Йдеться про рівень соціально-економічного розвитку, політичну систему суспільства, стан духовного життя, культури, науки, урядову політику щодо історичної науки, історичну освіту, шкільництво, організацію науки, наукові установи, засоби популяризації історичних знань, впровадження їх у масову свідомість.

Наступний чинник історіографічного аналізу – це *характер проблематики* історичних досліджень. Тематика історичних досліджень має певний зв'язок із соціокультурними умовами стану історичної науки. Відомо, що з другої половини XIX ст., коли Росія та решта європейських країн вступили у смугу економічного піднесення, на зміну політико-династичній проблематиці приходить соціальна та економічна історія суспільства, історія господарства, історія техніки тощо. Після Жовтневої революції, за часів соціалістичного будівництва чільне місце серед історичних досліджень радянських істориків посідала історія класової боротьби, селянських воєн та повстань, національно-визвольних та революційних рухів, історія партії, робітничого класу, історія економіки. З другої половини XX ст. в епоху «малих альтернатив» та пріоритету «загальнолюдських цінностей», цінності життя, людської особистості провідним напря-

¹ Сахаров А.М. *Историография истории СССР. Досоветский период: Учеб. пособие.* – М., 1978; Його ж. *О предмете историографических исследований* // Сахаров А.М. *Методология истории и историография (Статьи и выступления).* – М., 1981. – С. 91–127. Термін «історіографічна модель», використаний І.Я. Біском у його навчальному посібнику: *История исторической мысли в Новое время (Западная Европа: XVIII в. – 90-е годы XIX в.).* – Иваново, 1983. – С. 10–15.

мом в історичних дослідженнях стає антропологічно орієнтована соціальна історія, предметом якої є не стільки великі соціальні групи (класи, нації, страти), скільки звичайна людина, «мовчазна більшість» в історії.

Проблематика історичних досліджень у свою чергу зумовлює обсяг та рівні *джерельної бази* дослідження, методику та принципи джерелознавчого аналізу. Процес інтенсивного накопичення джерел з соціальної та економічної історії у другій половині XIX ст. мав своїм наслідком застосування в історичних дослідженнях методики обробки масових документальних джерел, наприклад, методики статистичного аналізу. У 1960-х роках в умовах певного технічного забезпечення виникає і набирає сили така спеціальна галузь джерелознавства, як «усна історія». В 1967 р. навіть була заснована «Асоціація усної історії США». Цікаво, що «усна історія» має аналоги і в радянській історіографії. Істпарті на початку свого існування здійснювали цілеспрямовану програму широкого анкетування ветеранів та учасників революційного і робітничого руху. М. Горькому належить ідея створення шляхом використання спогадів та опитування багатотомної «Історії фабрик і заводів». Зараз відбувається пошук нетрадиційних джерел у зв'язку із розвитком таких напрямів в історичному дослідженні, як локальна, сімейна історія, історія повсякденності, мікроісторія. Поширюється практика збирання родинних архівів, запису свідчень учасників політичних та військових подій першої половини та середини XX ст.

Найважливішим чинником історіографічного аналізу є *характеристика методологічних принципів* історичного дослідження. Методологічні принципи реалізуються через стиль історичного мислення. Зміна стилів історичного мислення є рушійною силою процесу історичного пізнання.

Нарешті, кінцевою метою історіографічного аналізу є дослідження *історичних концепцій, схем та теорій*. Наукова схема, історична концепція є одночасно метою і доробком пізнавальної діяльності певного напрямку, конкретного історика. Зміст концепції, як у краплі води, відображає стан науки свого часу з усіма властивими їй ознаками і суперечностями. Для усвідомлення змісту концепції необхідне вивчення зовнішніх і внутрішніх передумов її виникнення та існування.

Серед методів «історіографічного синтезу» можна назвати *класовий, культурологічний та сцієнтистський*. У структурах радянської історичної свідомості найбільш поширеним був *класовий підхід*, згідно з яким історія науки сприймалась як боротьба ідей та течій в науці, що віддзеркалювала класові відносини та зацікавлення у суспільстві. Сенс історіографічно-

го процесу становила боротьба ідей у напрямку до матеріалістичного розуміння історії. Під таким кутом зору історія історичної науки часто ототожнювалась з історією суспільної думки. До речі, Дмитро Дорошенко також, оцінюючи роль ідеології у процесі розвитку української історіографії, ототожнював її з ходом «української національно-історичної науки».

Культурологічний підхід до історіографії означає сприйняття її як складової історії культури. Звідси все те, що у будь-якому вигляді відображає історичне минуле (література, фольклор, живопис) залучається до предмета історіографії. Культурологічний підхід зосереджується здебільшого на зовнішніх аспектах історії науки, як-от: вплив освіти, філософії, літератури, мистецтва, культурно-громадського життя, наукової політики уряду на стан та розвиток історичної науки. Нині культурологічний підхід набуває нового змісту. Справа в тому, що зараз на порядку денному науки антропологічні проблеми – особистості, суб'єкта пізнавальної діяльності, психології та естетики творчості історика. Постать історика, дослідника минулого – це головний предмет і мета сучасного історіографічного дослідження.

Разом з тим процес історичного пізнання функціонує за своїми внутрішніми законами. На усвідомлення внутрішньої логіки науки, механізмів виникнення та зміни історичних ідей і концепцій спрямований *сциєнтистський (науковий) принцип* вивчення минулого науки. Абсолютизація того чи іншого підходу – класово-націоналістичного, культурологічного чи сциєнтистського – це глухий кут. Щоправда, сучасний рівень історико-наукового пізнання не виключає домінанти одного з цих методів у поєднанні з іншими. Здебільшого перевага віддається використанню цих методів або їхніх елементів у всіляких комбінаціях. З огляду на це, українська історіографія постає як доробок духовності, східнослов'янської культурної традиції, національної освіти та науки, як науковий феномен, національні ознаки якого набували дедалі більшої виразності у процесі входження до світової історичної науки.

Сферою, де збігаються різні методи історіографічного дослідження, є вивчення *ментальних структур* свідомості та діяльності історика. Мають рацію спостереження сучасного дослідника Павла Магочия про два типи національної свідомості народів, що належали до поліетнічних державних утворень. Йдеться про національну свідомість української еліти, історичне буття якої обмежувалося кордонами Російської та Австрійської імперій.

Подвійний, амбівалентний характер свідомості культурних верств традиційного українського суспільства канадський до-

слідник характеризує за допомогою таких понять, як *ієрархія численних лояльностей* та *принцип взаємовиключних свідомостей*. Перший тип свідомості українця кінця XVIII–XIX ст. передбачає цілком природне для нього відчуття себе водночас і українцем-«малоросом», і росіянином. Саме так усвідомлювали себе нащадки козацької старшини, які шукали прав та привілеїв російського дворянства. Носіями ієрархії численних лояльностей були високі посадові особи, відомі культурно-громадські діячі українського походження, що перебували на службі Російській імперії – Олександр Безбородько, Василь Рубан, Федір Туманський, Михайло Антоновський, Яків Галінковський, Дмитро Трошинський, Микола Гоголь. Тих українців, які вірили в існування гармонійної сполуки між відданістю Україні та лояльністю до Росії, на думку П. Магочия, слід вважати частиною «природної ієрархії численних лояльностей, яке присутнє у багатьох національних відродженнях включно з українським».

Другий тип свідомості української культурної еліти XIX ст. орієнтований на визнання будь-якого одного з національних пріоритетів, системи культурно-національних цінностей. Принцип взаємовиключних свідомостей означає, що «неможливо бути росіянином з Малоросії або поляком з України», варто лишатися або українцем, або росіянином, або поляком.

Втім, специфіка української національної свідомості, особливо процесу культурного відродження в Україні, полягає у співіснуванні цих двох типів свідомості. Увесь хід українського національного відродження, а в ширшому контексті – становище до недавнього часу українців в Радянській Україні, П. Магочий характеризує «як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей – з другого, і як історію того, як цей конфлікт іноді травматично, а іноді творчо впливав на осіб, які опинялися в ньому».

Українська історіографія – це також історія співіснування, конфронтації та еволюції різних типів свідомості діячів української історичної науки. Отже, у структурах численних лояльностей формувалися історичні погляди Д. Бантиш-Каменського, грузинського князя, збирача українських народних пісень М. Цертелева, М. Маркевича, І. Срезневського. Історико-публіцистичні твори відомих громадських діячів Г. та В. Полетик, так само, як «Історія Русів», були написані з позицій виключної ідентичності. Щодо типу історичної свідомості Т. Шевченка, то, як вважає П. Магочий, «на відміну від більшості своїх сучасників, які приймали ієрархію численних лояльностей, Шевчен-

ко мислив тільки термінами взаємовиключної російської або української свідомості»¹.

Українська історіографія дає чимало прикладів еволюції типів національної ідеології знакових постатей української історичної науки. Так, В. Антонович, І. Франко в ході своєї ідейної еволюції згодом прийшли до поняття взаємовиключних свідомостей. М. Костомаров, П. Куліш, Я. Головацький, І. Вагилевич пройшли складний шлях від принципу взаємовиключних свідомостей до ієрархії численних національних і культурних лояльностей.

Таким чином, впровадження в сферу історії історичної науки понять численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей доцільне при розв'язанні передусім суперечливих питань української історіографії, спростуванні історіографічних штампів та ідеологічних упереджень. Широке використання цих понять у навчальному та науковому процесах сприятиме збагаченню понятійного апарату сучасної історіографії.

§7. Понятійний апарат історіографії

Ступінь розвитку певної галузі знання відбиває рівень її теоретичної та дисциплінарно-організаційної зрілості. Багатство, гнучкість, розмаїття категоріального апарату даної науки характеризує її місце та роль у сучасному тезаурусі наук. Деякі з наук за своїм змістом виконують функції методологічного обґрунтування суміжних наукових дисциплін. Саме таку роль у нинішній системі історичної науки відіграє історіографія. З огляду на такий стан понятійний апарат історіографії, як у фокусі, концентрує та відбиває сучасний рівень історичної науки.

Представникам національних загонів колишньої радянської історичної науки варто не відкидати, а, навпаки, піднімати на новий щабель рівень наукового апарату історіографії. Зараз в Україні відбувається переосмислення попереднього досвіду та інтерпретація його на ґрунті національної історичної науки. Перш за все слід відкинути ідеологічні штампи та упередження, класові стереотипи мислення. Йдеться про такі ідеологеми, як «ідейна криза буржуазної історичної науки», «українська буржуазно-націоналістична історіографія», принцип партійності в історіографії, звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі», «буржуазні фальсифікації» історії тощо.

¹ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. істор. журн. – 1991. – № 3. – С. 102–106.

Поновлення понятійного апарату української історіографії стає можливим за рахунок багатого семантичного багажу таких суміжних галузей гуманітарного знання, як філософія, культурологія, історія літератури, історія науки та історична бібліографія.

Формуванню модерного наукового апарату української історіографії сприятиме також продуктивна співпраця, творчий діалог між вітчизняними та західними дослідниками історії України. Критерієм добору термінів має бути їх оригінальність, теоретична значущість, багатофункціональність у процесі використання.

Окрім того, важливим джерелом удосконалення категорійного апарату української історіографії залишається багата історико-історіографічна спадщина, яка зараз повертається до широкого вжитку та модернізується. Йдеться про спеціальні розвідки з української історіографії М. та Ол. Грушевських, М. Василенка, Д. Дорошенка та ін.

При аналізі сучасного наукового апарату української історіографії доцільно поділити всі існуючі категорії на три групи: 1) *традиційні*, 2) *новітні*, 3) *специфічні* щодо української історичної науки.

До першої групи входять такі відомі поняття, як «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічне джерело», «історіографічний факт», напрям, течія, наукова школа в історіографії.

Історіографічний процес. Якщо виходити з того, що історія – об'єктивний процес, то такий само характер має і процес її вивчення¹. *Історіографічний процес* – це об'єктивний, цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та удосконалення історичних знань. На перебіг історіографічного процесу мають вплив зовнішні, соціокультурні, та внутрішні чинники. Історіографічний процес обіймає не тільки історію ідей, концепцій, методів, а також історію наукових інституцій, організаційних структур. Історіографічний процес сприймається в узагальнюючому або конкретному просторово-часовому вимірі: «світовий історіографічний процес», «античний історіографічний процес», «французький історіографічний процес XIX ст.», «історіографічний процес в Україні». Звичайно, локальний історіографічний процес має свої особливості, що відрізняє його від інших. Отже, український історіографічний

¹ Див.: Попова Т.Н. О понятии «историографический процесс» // *Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. – Вип. 1. – Харків, 1995. – С. 45–60.*

процес розгортався у кореляції із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців, на тлі здобутків східнослов'янської та європейської історичної науки, філософії, під впливом російської та польської історіографії.

Історіографічна ситуація характеризує дискретність, уривчастість історіографічного процесу¹. *Це певний фрагмент історіографічного процесу* в його конкретному просторово-часовому вияві. Історіографічна ситуація відбиває властиві даному історичному моменту прикмети історичного пізнання. Якщо категорія «історіографічний процес» характеризує історичне пізнання з точки зору динаміки та цілісності, то «історіографічна ситуація» – з точки зору статичності (у певний проміжок часу). Категорія «історіографічна ситуація» містить проблемний та хронологічно-часовий відтинки, наприклад, «історіографічна ситуація довкола робіт М. Костомарова», «історіографічна ситуація за часів М. Костомарова».

Історіографічне джерело – різновид історичних джерел². Під історіографічним джерелом слід розуміти специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Той самий текст нарративного чи документального характеру може бути історичним або історіографічним джерелом. Йдеться про синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, діловодчі документи тощо. Історіографічним джерелом ці матеріали стають у процесі історіографічного дослідження, у ході вивчення загального чи локального історіографічного процесу, певного напрямку, школи в системі історичної науки, творчої діяльності конкретного історика. *Джерельна база історіографічного дослідження має три рівні*: 1) конкретний текст історика, 2) «великий текст», тобто сукупність робіт історика, його творчий доробок, 3) «історико-культурний контекст»

¹ Кертман Л.Е. *Историографическая ситуация // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки.* – Калинин, 1980; Його ж. *Понятие «историографическая ситуация» и его методологическое значение // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения.* – Томск, 1987.

² Критский Ю.М. *Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в. – 1917 г.) // История и историки. Историографический ежегодник.* 1973. – М., 1975; Сахаров А.М. *О некоторых вопросах историографических исследований // Сахаров А.М. Методология истории и историография (Статьи и выступления).* – М., 1981; Шмидт С.О. *Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы теории общественной мысли и историографии.* – М., 1976.

– сукупність матеріалів, що характеризують епоху та умови наукової діяльності історика.

Історіографічний факт. При визначенні цього поняття доречним буде аналогія з історичним фактом. Історики-позитивісти визначають історичний факт як «рештки старовини», об'єктивну данність, фрагмент історичної дійсності, який знаходить відображення у відповідних джерелах.

На думку Р.Дж. Коллінгвуда, *історичний факт* – це результат пізнавальної діяльності історика. «Концепція історії, що має справу з фактами й нічим іншим, окрім фактів, може видатися досить безневинною, але ж що таке факт? Згідно із позитивістською теорією пізнання, факт є чимось, безпосередньо даним у сприйнятті. Коли говориться, що наука складається із визначення напочатку фактів, а потім – із відкривання законів, то тут факти є фактами, що їх безпосередньо спостерігає вчений... В історії ж слово «факт» має вельми відмінне значення. Той факт, що в II сторіччі рекрутів до легіонів почали набирати повністю поза межами Італії, не дається в безпосередньому сприйнятті. До нього добираються через висновки, з допомогою процесу інтерпретації даних згідно із складною системою правил і припущень»¹. З огляду на це, історіографічний факт слід розуміти як доробок пізнавальної діяльності історика науки. Той факт, що наприкінці XIX – на початку XX ст. українська історична наука остаточно відмежовується від російської та польської історичної науки і набуває статусу національної з незалежними науковими інституціями та розвинутим ідейно-концептуальним апаратом, – це підсумок ґрунтовних досліджень не одного покоління дослідників історії української історичної науки.

Історіографічна концепція становить кінцеву мету історико-наукового дослідження. *Історіографічна концепція* – це низка історіографічних фактів, об'єднаних на певних ідейно-теоретичних засадах. Радянські історики створили класову концепцію розвитку української історичної науки, зміст якої полягав у боротьбі трьох провідних течій в науці: дворянської, буржуазно-націоналістичної та революційно-демократичної. Д. Дорошенко додержувався державницької концепції української історіографії, яка полягає у впровадженні в історичну свідомість та науку ідей національної окремішності та державності.

Течія в історичній науці – об'єднання науковців на підставі спільних суспільно-політичних поглядів і програм (буржуазна, демократична, консервативна, націоналістична).

¹ Коллінгвуд Р.Дж. *Ідея історії*. – К., 1996. – С. 196–197; Коллінгвуд Р.Дж. *Ідея історії. Автобіографія*. – М., 1980. – С. 128.

Напря́м в системі історичної науки означає об'єднання вчених на засадах спільності методологічних принципів та настанов (романтичний, позитивістський, філософська історія, державницький напря́м)¹.

Школа в структурі історичної науки – багатовимірний феномен. Школа як фрагмент історичної дійсності являє собою різновид колективної наукової діяльності (поряд з такими формами колективної співпраці, як науково-дослідна лабораторія, кафедра, науково-дослідницький інститут, неформальний коледж тощо). Основною рисою цієї форми колективної діяльності є зв'язка: вчитель – учні. Разом з тим школа – це ідеальна конструкція, засіб вивчення процесу наукового пізнання, форм колективної творчості, який (засіб) у кожного автора набуває свого змісту². *Наукова школа в історіографії* – це колектив дослідників, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, які гуртуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису тощо). Наукові школи в українській історіографії виникають у другій половині ХІХ ст., коли у зв'язку з процесами соціалізації та інституалізації науки, актуалізується практика врегулювання колективної наукової діяльності, своєрідний «розподіл ролей» в процесі історичного пізнання. Йдеться про київську школу документалістів на чолі з В. Антоновичем, львівську та київську школи М. Грушевсько-го, харківську школу Д. Багалія тощо.

Другу групу категорій історіографії містять поняття, запозичені із суміжних галузей знання: філософії, культурології, наукознавства, історії літератури та науки.

¹ Бельський И.Л. К проблеме наименований школ, направлений, течений в отечественной исторической науке XIX–XX вв. // XXV съезд КПСС и задачи изучения истории исторической науки: Межвуз. темат. сб. – Калинин, 1978. – Ч. 2; Дубровский А.М. Государственное направление // Отечественная история с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия. – М., 1994. – Т. 1.

² Школы в науке. – М., 1977; Чирков С.В. Археография и школы в русской исторической науке конца XIX – начала XX вв. // Археографический ежегодник. 1989. – М., 1990; Мягков Г.П. «Русская историческая школа»: методологические и идейно-политические позиции. – Казань, 1988; Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994; Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського // Записки історично-археографічного інституту. – К., 1934. – Вип. 1; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992; Михальченко С.И. О критериях понятия «школа» в историографии // Истори́чна наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Х., 1995; Його ж. Киевская школа в российской историографии: школа западнорусского права. – Москва–Брянск, 1996.

Типи історико-наукових досліджень. У сучасному наукознавстві розрізняють *два типи історико-наукових досліджень*: соціальна історія науки або соціологія науки (історична соціологія науки) та інтелектуальна історія науки. *Соціальна історія науки* за предмет дослідження має зовнішню історію науки, її організаційні установи, наукові товариства, підготовку кадрів, у широкому розумінні – механізм взаємодії науки та суспільства, науки і влади, науки і культури.

Інтелектуальна історія науки – це історія ідей, теорій, концепцій. Інтелектуальна історія науки орієнтована на розуміння внутрішніх, когнітивних чинників розвитку наукового пізнання. Кожний з цих типів історіографічного дослідження є самодостатнім та самоцінним. Не виключається і поєднання цих двох типів історіографічних досліджень у синтетичних працях з історії науки.

Образ науки. Дана категорія охоплює уявлення конкретного соціуму про предмет, методи, функції науки, її місце у суспільстві, соціальний статус. У достатньо диференційованому культурному середовищі існують різноманітні образи науки, які перебувають між собою у відносинах діалогу, критики чи конфронтації.

У російській культурній традиції кінця XIX – початку XX ст. розрізняють декілька образів науки: академічний, поширений в професійних колах; образ, що склався у свідомості соціалістично орієнтованої інтелігенції, яка сприймала науку як знаряддя перебудови суспільства; врешті, образ храмово-візантійської науки, метою якої було так зване «сільське знання» – наслідок злиття професійних та народних знань. У повоєнний період існували такі образи науки, як люмпенський із типовим для люмпенізованої свідомості негативним ставленням до науки та вчених, як «стану нероб», яких потрібно знищити; образ революційної марксистської науки, в якій бачили засіб будівництва нового безкласового суспільства; а також образ «народної», сталінської науки, типовими рисами якої були антиінтелектуалізм та контркультурний рух, символами якого стали «хати-лабораторії» та «селянські вчені»¹. Цікаві спостереження щодо зв'язку образів науки з характером архітектурних споруд науково-освітнього профілю. Античний образ науки знайшов яскраве відображення в архітектурі славнозвісного александрійського музейону, середньовічні уявлення про вченість та вчену працю враховувалися при будівництві архітектурних

¹ Филатов В.П. *Образы науки в русской культуре*// *Вопросы философии.* – 1990. – № 5. – С. 34–46.

комплексів монастирів та університетів. Уся архітектура університетських будівель обернута до простору внутрішніх двориків, так званого «академічного простору», що відповідало уявленням про замкненість, ізолюваність університетської корпорації («республіки вчених») від решти людності, а університету – від міста, враженням про добірність праці вчених, які творять у «затишній оселі» свої «чудеса-відкриття»¹.

У структурах наукової свідомості нашої епохи існують два образи науки: *традиційний дисциплінарний*, який передбачає погляд на науку як сукупність наукових дисциплін зі своїм специфічним полем дослідження, та образ, який щойно витворюється – *проблемний*, згідно з яким у центрі пізнавального процесу знаходиться наукова проблема, яка має бути розв'язана різними методами, не обмеженими «прокрустовим ложем» конкретної наукової дисципліни.

Ідеал науковості – категорія, запозичена з культурологічного арсеналу. Під *ідеалом науковості* розуміють зразок, еталон оцінки, прийнятий в науковому середовищі даної доби. Перетворившись згодом на норми освіти та культурні цінності, ідеали науковості справляють зворотний вплив на процес наукового пізнання². У XVIII ст., добу аматорства та енциклопедизму, коли історія ще не відокремилась від словесності, ідеалом науковості в історіописанні була белетризована розповідь про минуле, що спиралася на неперевірені критикою джерела, фантазію та літературний хист автора. Перевага була віддана методу «ножиць та клею», тобто компілятивному. В XIX ст., виходячи з праць М. Карамзіна, а на українському ґрунті Д. Бантиш-Каменського, ідеалом науковості в історіографії стає систематизований виклад історичних подій на підставі архівних матеріалів. Далі, якщо В. Антонович був носієм позитивістського ідеалу науковості – збирання, обробки, публікації широкого комплексу джерел з української історії, то вже М. Грушевський спричинився до витвору нового на ґрунті української історіографії ідеалу науковості – узагальнюючого історико-соціологічного дослідження на підставі великого масиву «очищених» історичною критикою джерел.

Сьогодні на зміну логічно вивіреному за аналогією з математичним та дисциплінарно орієнтованому дослідженню приходить *історичний дискурс*, суттєвим для якого є не стільки докладно вивірений результат, скільки дії, спрямовані на здобуття цього результату.

¹ Кулешова Г.И. *Образы науки и архитектура научных комплексов* // *Вопросы философии*. – 1992. – № 4. – С. 24–25.

² Огурцов А.П. *История естествознания, идеалы научности и ценности культуры* // *Наука и культура*. – М., 1984. – С. 176–177.

Стиль історичного мислення. Поняття стилю виникло в античній риторикі і тривалий час розроблялось у сфері мистецтвознавства. Лише у XIX ст. воно увійшло до понятійного апарату культурології. У 1960 – 1970-х роках поняття стилю стало впроваджуватись у таких галузях, як наукознавство, історія науки, історіографія¹. *Стиль історичного мислення* – це тривала сукупність соціально-психологічних настанов, теоретико-методологічних принципів та аксиологічних орієнтирів. Стиль мислення має різні прояви. Йдеться про стиль мислення певної епохи взагалі (стиль мислення античності, доби Ренесансу), стиль мислення, репрезентований науковим напрямом, науковою школою (романтичний стиль мислення, стиль мислення школи В.Антоновича), врешті, про особистий стиль мислення кожного конкретного історика. Зміна стилів мислення зумовлює розвиток історіографічного процесу: міфологічний, провіденціалістський тощо.

Тип історика – це певна розумова конструкція, яка характеризує зміст, спрямованість, мотиви творчої діяльності історика. Зміст цієї конструкції містить наукові пріоритети історика, ставлення до джерел, до різновидів історичної праці: збиранню, опису джерел, історичному аналізу чи синтезу, художнім викладам в історії, емоційно-психологічному висвітленню минулого. Складовими поняття «тип історика» стали аналіз внутрішнього світу дослідника, особистої вдачі, характеристика культурного оточення, коло знайомств, взаємини вченого з родиною, друзями, колегами. Має значення відношення істориків до музики, образотворчого мистецтва, літератури, а також зворотний вплив творчого оточення на дослідницьку діяльність вченого. Важливе усвідомлення психології та естетики творчості історика.

Академік М. Богословський вирізняє три типи істориків. *Перший* – це історик-мислитель, який по-філософськи осмислює історичні події та факти, з'ясовує їхні причини, зв'язок і значення в історії. *Другий тип* – історик-художник, митець з розвинутою історичною фантазією та інтуїцією, який художньо відображає колишнє в яскравих та живих образах історичних подій і постатей. *Третій тип* – історик-дослідник, який немов рудознавець, вишукує руду фактів, історичних документів, матеріалів, тобто має хист до пошуку та опису історичних джерел. На думку дослідника, всі три типи істориків, звичайно, рідко зустрічаються у чистому вигляді, найчастіше вони змішані у

¹ Устюгова Е.Н. *Стиль научного мышления культурологическая проблема* // Наука и культура. М., 1984. – С. 128.

найрізноманітніших комбінаціях¹. Українська історіографія XVIII – початку XX ст. репрезентує яскраве розмаїття типів істориків: історик-збирач, антикварій, історик-аматор, історик-фольклорист, історик-художник, історик-бібліограф, історик-археограф, джерелознавець, історик-систематик, теоретик тощо.

До третьої групи історіографічних категорій входять поняття, що характеризують специфіку історіографічного процесу на українському ґрунті. Вивчення українського історіографічного процесу неможливе без таких понять, як «українське національне відродження», «українське бароко», «Український П'ємонт». До цього ж ряду належать поняття, забуті чи навмисно відкинуті з ідеологічних упереджень, як-от: «етнографізм», «антикварна робота», «антикварні зацікавлення», «історичне письменство», «національно-історична думка».

У цілому, *аналіз понятійного апарату сучасної історіографії має за мету не сталі дефініції, а творчу інтерпретацію історико-наукових категорій на матеріалах історії української історичної науки, що розраховано на самотійно мислячого студента, уважного співрозмовника.*

¹ Богословский М.М. *Историография, мемуаристика, эпистолярная*. – М., 1987. – С. 98.

Історія української історіографії

Наприкінці XIX – початку XX ст. українська історична наука, інтегруючи здобутки вітчизняної та європейської науки й культури, досягає справжнього самовизначення, набуває світового рівня. Показником цих процесів стало формування дисципліни історіографії як форми само-рефлексії історичної науки в Україні. Генеза української історіографії як спеціальної дисципліни – це складний та динамічний процес. Критерієм періодизації цього процесу є ідейно-теоретичний рівень та практичні заходи щодо організації історіографічної діяльності історика. Зрозуміло, будь-яка періодизація дещо спрощує реальний перебіг інтелектуальних процесів, історію думки і має умовний характер. Разом з тим конкретна періодизація є засобом вивчення процесу формування історіографії як спеціальної дисципліни.

§1. Початкова стадія (кінець 1890-х – 1914)

Процес виникнення на ґрунті української історичної науки перших розвідок історіографічного характеру припадає на останнє десятиліття XIX ст. – початок першої світової війни. Саме в цей час історична наука остаточно кристалізується з синкrezу українознавства. Останнє наочно ілюструє створення самостійних історичних інституцій (університетські кафедри, наукові товариства, архівні комісії, історичні часописи). У працях М. Грушевського, його учнів і послідовників опрацьовується самобутня концепція української історії на противагу офіційній доктрині російської історіографії.

Випадковий, на перший погляд, збіг подій набуває майже символічного значення. *1894 рік*, відомий в анналах української історіографії як рік заснування у

Львові кафедри Східної Європи, очолити яку було запрошено молодого київського професора М. Грушевського. У цьому ж році з'явилися перші друковані праці з історії малоросійської історіографії, що належали українським авторам М. Василенкові та О. Лазаревському.

Втім, предмет історіографічних студій був зовсім не з'ясований. Минуле української історіографії сприймалось як складова «малоруської етнографії» (О. Пипін) або «південноруської літератури» (І. Франко), або «громадської думки» (М. Василенко), або як «сукупність біографій дослідників малоруської старовини» (О. Лазаревський).

Історію О. Пипін начебто розчиняє в етнографії. «Етнографічні вивчення», «етнографічний інтерес» він сприймає як науковий і суспільно-громадський рух. «Новий малоруський рух» – це явище рівнозначне зі слов'янським відродженням¹. Пипін визначає етнографію у широкому розумінні як соціальну науку. Соціальна думка про народ, про національний характер освіти та літератури виникає ще у XVIII ст., а в XIX ст. перетворюється на «цілий напрям». Загалом, етнографію він визначає як науку про народ, народність та національний характер. Причини появи цієї науки дослідник пояснює впливом «наполеонівських воєн», романтичної школи «політичного лібералізму», «слов'янським відродженням», а також «впливом німецької історико-філологічної науки».

Специфіку української етнографії Пипін вбачає, з одного боку, у тісному її зв'язку з народницьким рухом, з іншого, – в «ідеалізації малоруської старовини». Більше того, він накреслює етапи вивчення «малоруської народності»: первісний інтерес до народного виникає з простої звички до старовини, з любові до народної пісні; пізніше цей інтерес дістав літературну обробку в освічених колах українського суспільства під впливом псевдокласичної ідилії та теорії Руссо; захоплення народністю пройшло і стадію сентименталістської та романтичної шкіл; згодом стадію «офіційної народності». Нарешті етнографічний рух був пов'язаний з такими новими напрямками, як слов'янофільство та західництво, співпадаючи то з одним, то з іншим. Саме «московське слов'янофільство», на думку Пипіна, мало неабиякий вплив на формування «малоруського історичного патріотизму», відомого під назвою «українофільство».

Автор історії української етнографії застосовує персоналогічний принцип історико-етнографічних викладів. Досить розлогі

¹ Пипин А.Н. История русской этнографии. Т.3. Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 4.

нариси присвячені в першу чергу етнографам, фольклористам (М. Цертелєв, З. Доленга-Ходаковський, М. Максимович, І. Срезневський, О. Бодянський, П. Лукашевич, П. Чубинський, М. Драгоманов, В. Науменко, В. Горленко), літераторам, філологам (А. Метлинський, С. Павловський, О. Потебня, П. Житецький, Є. Огоновський, І. Рудченко, М. Новалис), історикам (М. Костомаров, П. Куліш, М. Маркевич, В. Антонович, М. Іванишев, І. Новицький, Д. Яворницький, А. Скальковський, Ф. Лебединцев, О. Лазаревський).

До предмета української етнографії Пипін вводить «галицько-руську етнографію» 30-х років XIX ст., пов'язану з іменами Я. Головацького, М. Шашкевича, І. Вагилевича, а також дані про галицько-руське відродження, літературно-історичні стосунки Галицької Русі, життєпис А. Добрянського.

Більше того, історію української етнографії Пипін розглядає крізь призму російського та польського літературно-громадського рухів. Йдеться про «українську школу» в польській літературі, діяльність так званих «польських слов'янофілів», Т. Падури. Наводить свідчення про вплив польської еміграції на стан думок та громадський рух в Україні, зокрема польського українофіла на еміграції Я. Яворського та в Галичині П. Свидницького (Павло Свій), хлопоманство 60-х років XIX ст., а також польські праці з «південноруської етнографії» О. Кольберга, Краківської Академії. Відносини з російським літературно-науковим рухом Пипін висвітлює на прикладі спору «южан и северян» довкола питань мови, літератури та історії, аналізує ставлення до української мови Ю. Венеліна, М. Греча, М. Максимовича, І. Срезневського, М. Надеждіна, П. Лавровського, М. Погодіна, О. Потебні, П. Житецького.

Певний інтерес становить джерельна база історико-етнографічних розвідок Пипіна. Він широко використовує спогади, щоденники, некрологи, рецензії, розповіді сучасних дослідників, власні спостереження, а також матеріали, надані в його розпорядження В. Горленком та О. Русовим¹.

Цінність праці Пипіна полягає в тому, що це одна з ранніх і досить вдалих спроб систематизувати погляди тих дослідників, які обрали предметом своїх дослідів та творчої фантазії українську народність в її широкому побутовому та історичному розумінні.

Історіографічне есе *Миколи Василенка* привертає увагу вживанням терміна «історія малоруської історіографії». Цікаво, що

¹ Пыпин А.Н. Вказ. праця. – С. III. (Передмова).

минуле української історіографії він розглядає у тісному зв'язку з громадсько-політичним життям та суспільною думкою України. Ось чому початки малоруської історіографії Василенко виводить від Григорія Полетики, оборонця та речника шляхетських прагнень, захисника української автономії, автора історичних памфлетів. Г. Полетика, вважає дослідник, «прямо или косвенно содействовал пробуждению в малорусской интеллигенции того стремления к самосознанию, которое выразилось в изучении прошлого и настоящего малорусского народа»¹.

Василенко одним з перших звертається до розгляду причин суспільно-політичного характеру, що призвели до зростання історичних зацікавлень в українському суспільстві. Інтерес до минулого України в суспільстві та урядових колах пробуджується під час діяльності Катерининської комісії про Уложення. Справа в тому, що за часів гетьманства Розумовського, як вважає Василенко, не знали, хто такі полковники, яка їхня влада. Оборона решток автономного устрою України вела до пожвавлення занять з української історії. Шляхетські автономістичні прагнення знайшли відображення в працях депутата від лубенського шляхетства Г. Полетики, як-от: «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах поддалась Российским государям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей»; «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и об образе ее управления» та ін. Активна діяльність Г. Полетики на ґрунті української історії мала великий вплив на наступних збирачів місцевої старовини, А. Чепу, Я. Марковича. Справу батька продовжував і його син – Василь Полетика.

Намагання української старшини здобути рівні права та привілеї з російським дворянством також, на думку Василенка, сприяли зростанню інтересу до минулого України.

Зміни в адміністративному устрої України-«Малоросії» змусили владні кола привернути увагу до цієї країни, такої не схожої на «Великоросію» ані в сучасному, ані в минулому. Саме цими обставинами пояснює Василенко появу численних праць, присвячених Україні. До того ж її доля цікавила не лише українців. Останнє засвідчила ціла низка робіт академіка Г. Міллера. Інші праці П. Симоновського, О. Рігельмана, А. Чепи, хоча і не витримували критики з наукової точки зору, були

¹ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 247, 249.

«показником розумових інтересів певної доби та певної групи людей». Досить високо оцінював Василенко працю Я.М. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (1798).

Численні подорожі та експедиції теренами України часто супроводжувались зробленими на льоту записками, побіжними враженнями, поверховими підсумками, все це, на думку Василенка, спричинилося до виникнення хибних свідчень, анекдотів про життя українців. Не кращим було знайомство з Україною і місцевої адміністрації. Певних труднощів зазнав також і останній гетьман козацької України, про що свідчить поверхове враження про цю країну в «Записках» його секретаря Г. Теплового. Виняток становить укладена Ф. Туманським у 1779 р. програма вивчення статистики, етнографії та історії України, на підставі якої з'явилися топографічні описи О. Шафонського та Д. Пащенко.

М. Василенку належить і перша спроба періодизації української історіографії. XVIII ст. – це початкова доба наукової розробки української історії. На початку XIX ст. відчувалась необхідність у повній систематичній історії України, перші спроби якої належали Д. Бантиш-Каменському та О. Мартосу. З 30-х років XIX ст. починається новий період в українській історіографії під впливом німецької філософії та історії, у зв'язку з реорганізацією системи освіти (наукові подорожі професорів за кордон), заснуванням археографічної експедиції. Цей інтелектуальний та організаційний рух на ґрунті української історії відбився у діяльності М. Максимовича, який стає неодмінним учасником багатьох наукових проектів і починань у Києві, О. Бодянського у Москві, а також у праці з історії України М. Маркевича, що з'явилась на зміну численним статтям, розпорошеним та загубленим в офіційних часописах.

Окрім того, М. Василенко згадує праці російських авторів з української історії С. Соловйова, митрополита Філарета, Г. Карпова, які мали «епізодичний» характер і не справили «великого впливу на розробку історії Малоросії». Виняток становить «История России» Соловйова, яка, починаючи з 10-го тому, і завдяки багатому матеріалу з російських архівів, залишила свій слід на дільниці української історії.

З 50-х років XIX ст. у вивченні історії України, на думку Василенка, виникають два напрями: «зовнішня історія» (М. Костомаров) та «внутрішня історія», історія буденності (О. Лазаревський). Митець за натурою Костомаров віддавав перевагу ефектним моментам у житті народів, нехтуючи сірим буденним існуванням, не вартим натхнення художника. Праці Костома-

рова, за визначенням Василенка, присвячені здебільшого «зовнішній історії», тобто історії воєн, боротьбі партій, драматичним і трагічним епізодам, якими багата історія України (гетьманство Виговського, Ю. Хмельницького, Руїна, Мазепа і мазепівці, Полуботок та ін.). Довільні узагальнення щодо внутрішнього життя українського народу дослідник пояснював специфікою джерел, якими Костомаров оперував, – це офіційні документи з центральних архівів, формальні та неточні, які не могли розкрити дійсне народне життя з усіма його перипетіями.

Не володіючи даром художнього викладу, фантазією митця, О. Лазаревський був мало зацікавлений драматичними подіями рідної історії. Сиреньке, буденне життя українського народу, яке врешті-решт зникало за гучними, ефектними картинами його боротьби, стало предметом дослідження історика. Саме в цьому буденному, непомітному житті Лазаревський вбачав зміст української історії. Його досконале знайомство з місцевими архівами – архівом Генеральної канцелярії, архівом Чернігівської казенної палати, Полтавським архівом, а також приватними архівами установило за дослідником славу «єдиного у своєму роді знавця малоруських архівів та внутрішньої історії Малоросії»¹.

Започатковані Костомаровим та Лазаревським напрями української історіографії мали своїх прихильників і послідовників, які, на думку Василенка, не виявили такої ґрунтовної підготовки та широкої обізнаності з матеріалами, якими відрізнялися їх засновники. Ось чому наступні праці з української історії у більшості випадків були позбавлені «оригінальної думки». Винятком стала праця В.А. Мякотіна «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии», яка, за словами Василенка, мала розпочати нову епоху у вивченні української історії, як у 60-х роках відкрили таку саму епоху твори О. Лазаревського².

Одночасно з Василенком на сторінках «Киевской старины» О. Лазаревським була започаткована низка біографічних нарисів про збирачів української старовини. На відміну від Василенка, який продемонстрував широкий, «соціологічний», підхід до української історіографії, Лазаревський додержувався персоналогічного принципу.

Першим за часом дослідником української старовини він вважав Самійла Величка. Його продовжувачі з'являються лише у другій половині XVIII ст., коли в українському суспільстві

¹ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 264–266.

² Там само. – С. 267.

виникає потреба у виникненні такого твору, який би давав можливість порівняти колишній устрій Малоросії (з рисами автономії) із нинішнім, означеним рішучим переходом до «загальногромадянських форм» державного життя. Автором саме такої праці був «найосвіченіший син Малої Росії» Г. Полетика, якому, до речі, Лазаревський приписує авторство легендарної «Історії Русів». Своєю бурхливою діяльністю Г. Полетика заохотив інших освічених людей до пошуків та вивчення рідної старовини. Серед збирачів старовини, констатував Лазаревський, були люди з достатньою книжною освітою і ті, хто не мали такої освіти, але старанно збирали сирі матеріали. До кола цих дослідників XVIII – першої половини XIX ст. він відносить Г. Полетика, А. Чепу, Ф. Туманського, Я. Марковича, М. Антоновського, В. Полетика, В. Ломиковського, Д. Бантиш-Каменського, М. Берлинського, О. Мартоса, О. Марковича, М. Маркевича¹. У своїх розлогіх, насичених різноманітними фактами та цінними довідками нарисах Лазаревський створив і досі неперевершені історіографічні образи братів Якова і Олександра Марковичів, а також Олекси Мартоса, «Історія Малоросії» якого зазнала сумної історіографічної долі й так і не знайшла свого читача.

У загальному контексті української літератури стан історичних дослідів розглянуто в статті «Южнорусская литература» в Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона. Стаття опублікована без підпису і, як вважають спеціалісти, належить *І. Франку*². Словникова форма та енциклопедична стислість зумовили фрагментарний характер оцінок автора. По-перше, І. Франко додержується регіонального принципу систематизації матеріалів: література в Лівобережній, Правобережній Україні, Угорській Русі (Закарпатті), Галичині, Буковині. По-друге, стан «південноруської» літератури він розглядає на тлі культурно-громадських рухів у різних українських землях, спільною для яких була ідея боротьби за рідну мову проти російського, польського, австрійського чи румунського елементів. Йдеться про «українську школу» в польській словесності, рух балагулів та хлопоманів у Правобережній Україні, ідейно-політичні змагання русинів з москвофлами на Галичині. По-третє, І. Франко виділяє єдині для української літератури періоди її занепаду, придушення та репресій з боку офіційної російської або ав-

¹ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // *Киевская старина*. – 1894. – № 12. – С. 351.

² Див.: *Українські письменники. Біобібліографічний словник* : В 5 т. – К., 1963. – Т. 3. – С. 794.

стрійської влади. Йому належить ідея про «три антракти» в українському літературно-громадському русі: перший – в кінці 1840-х років після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, другий – після 1863 р., у зв'язку з придушенням польського повстання та валуєвським указом, до 1870 р, третій – з 1876 р. – найтриваліший антракт, який затягнувся майже на 20 років¹.

Розвиток історичної літератури в огляді І. Франка простежується досить побіжно, з боку форм історичної творчості, їх еволюції та провідних постатей. Він згадує, що в першій половині XVII ст. виникає такий новий літературний жанр, як «козацька епіка» – думи, що складалися в козацьких таборах. Українська культура XVII – XVIII ст., вважає автор, багато дала російській культурі, бо ж російське духовенство цієї доби переважно було з «вихованців київської школи» – Єпіфаній Славинецький, Стефан Полоцький, Стефан Яворський, Дмитро Ростовський, Феофан Прокопович.

Разом з тим українська історіографія XVII ст., на думку І. Франка, стоїть зовсім незалежно від «Київської школи» і вражає «убозтвом» історичних пам'яток. Лише на зламі XVII – XVIII ст. в Лівобережній Україні виникають значні історичні твори, починаючи від компіляцій Боболінського до праць С. Величка, Самовидця, Г. Граб'янки.

Особливе місце в українській літературі XVIII ст. посідає Г.Сковорода – містик і мораліст, людина з європейською освітою, аскет і водночас життєрадісний оптиміст. Його проповідь життєрадісної гуманності, наголошує І. Франко, мала значний вплив на творчість засновників нової української літератури – І. Котляревського та Г. Квітку.

Важливою складовою української літератури Франко вважав народну словесність, масову пісенну творчість. Після жаклих перетрусів XVII ст. український народ починає жити спокійним, але нелегким життям. Вартість життя у цей час підвищується, особистість прагне самовідбиття. Героїчна козацька доба минає, розчиняється у вирі традицій. За цих умов на зміну національному епосу – думі – приходить народна лірика, яка у жіночих піснях, за словами І. Франка, досягла найвищого ступеня краси та щирості. Виникнення чумацьких, рекрутських, бурлацьких пісень він розглядав як відображення класової свідомості.

Українську історичну літературу XIX ст. І. Франко характеризував через окремі постаті та історіографічні події, такі як П. Куліш, М. Костомаров, Д. Зубрицький, київський гурток, що

¹ Франко І. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1904. П/т. 81. – С. 309, 314, 319.

гуртувався довкола Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства (В. Антонович, К. Михальчук, П. Житецький, В. Науменко, П. Чубинський, М. Драгоманов), «Києвская старина», яка поєднувала «кращі сили Південної Русі», пожвавлення з 1890-х років літературного та наукового життя в Галичині, перетворення НТШ на наукове товариство європейського типу, діяльність М. Грушевського.

Таким чином, *наприкінці XIX – на початку XX ст. українська історична думка, праця історика сприймалась у свідомості науковців, літераторів, етнографів як складова певного науково-культурного синтезу – етнографії, літератури, суспільної думки або наукової доксографії (біографічного жанру в історії науки), що в остаточному підсумку відповідало загальному стану історичної науки тієї доби.*

§2. Українська історіографія як галузь наукового дослідження (1914 – 1923)

Перші десятиліття XX ст. характеризуються ускладненням форм самосвідомості історичної науки: окремі, епізодичні історіографічні розвідки поступово перетворюються на самостійну галузь дослідження. У науковий обіг впроваджуються терміни «малоруська історіографія», «історія малоруської історіографії», «історія історичних вивчень». Зростає ідейний рівень робіт історіографічного характеру.

У перші десятиліття нового століття до вдосконалення форм зовнішньої рефлексії історичної науки в Україні спричинилися зрушення в масовій історичній свідомості в українському суспільстві після революційних подій 1905–1907 рр. та першої світової війни. Саме у цей період на зміну початковій формі націоналізму як активної національної свідомості (патріотизму) надходить нова форма – ідеологія самостійництва. У структурах історичної свідомості формула самостійництва означала сприйняття українства як певної спільноти, ствердження ідеї єдності усіх українських земель в географічному, політичному, етнографічному та мовному аспектах.

Суттєві зміни відбувалися і в науковій сфері українського суспільства. Справа в тому, що за часів першої світової війни прискорюються процеси духовної інтеграції українського Сходу і Заходу, консолідації творчих сил інтелектуальної еліти української нації, історичної науки, яка перетворюється на цілісний організм, стає самодостатньою. Активна творча наукова діяльність М. Грушевського у Львові та Києві, характер

його наукових інтересів, сама постать ученого уособлювали цілісність українського наукового етосу, ідеал інтелектуальної єдності наукових сил східних та західних українських земель.

Процес кристалізації історіографічних досліджень в окрему галузь дослідження пов'язаний із визначенням предмета історіографічних вивчень, розвитком термінологічних засобів, створенням перших схем українського історіографічного процесу. Одна з перших таких схем належала *М. Грушевському* в його відомому нарисі «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», що відкривав двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», видане в Петрограді 1914 р.

У контексті світогляду *М. Грушевського* історичні вивчення (історична думка, історіографія) сприймаються як ідеологічне ядро українознавства, в історії якого дослідження розрізняє такі етапи: 1) літописний, 2) XVI–XVII ст., 3) XVIII ст. – початок наукового українознавства, 4) XIX ст. Давня Русь, вважає вчений, залишила нам цінний доробок, головним чином, у галузі історіографії. За браком інших пам'яток літописи були універсальним географічним, етнографічним та юридичним джерелом. Київське літописання, на думку *Грушевського*, мало «переважно політичний характер» і стало безпосереднім попередником пізнішої української історіографії. Воно мало за мету оповідання про долю усієї Київської держави, обіймаючи, окрім українських, й інші землі.

Якнайповніше і винятково на українському ґрунті стоїть галицько-волинське літописання, з огляду на те, що політичні обрії Галицько-Волинської держави не виходили за межі Західної України. Якщо у галицько-волинських літописах зустрічаються лише короткі екскурси з історії Польщі, Литви та Угорщини, то через століття місцеве літописання розглядало саме українське життя як прояв «провінціалізму» литовської чи польської держави.

Особливу увагу *Грушевський* приділяє XVI – XVII ст. У зв'язку з поживавленням політичного і культурного життя в українських землях XVI ст. *Грушевський* визнає, з одного боку, існування саме літописів української історії (т. зв. Львівський літопис), з іншого – поширення в українському літописанні польської чи литовської «загальнодержавної» точки зору, як у *Густинському* літописі. Окрім того, виникає ідея «єдності руського народу», про що свідчить Синопис, «один з найзаплутаніших творів, що не завадило йому стати найпопулярнішим історичним посібником»¹.

¹ *Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. I. – С. 4.*

Цікаві спостереження Грушевського щодо історичної ідеології українського народу. Козацька доба стала не тільки «новим вихідним пунктом української історіографії», але й «ною добою української історії». У зв'язку з розбіжностями в історичній долі Східної та Західної України, розірваної між Польською та Московською державами, поняття «єдності українського народу та української території» поступається ідеї «козакоруського народу», який ототожнюється з козацькою східною частиною України. «Малоросійська батьківщина» українських авторів (Східної України) XVIII ст. майже не виходить за межі Гетьманщини. Пам'ять про колишній зв'язок з західними українськими землями дедалі втрачається.

Іншу особливість історичної свідомості українського народу Грушевський шукає на «ґрунті філологічному». З XVI ст., періоду культурного розколу та релігійної боротьби, виходячи з практики церковно-релігійної проповіді, в освічених колах українського суспільства виникає і підтримується інтерес до народної стихії, народної мови, словесності. Історія рідної мови – дуже складна, вона зазнала впливів народної мови та «староруської слов'янщини», польсько-українського жаргону, офіційної російської мови. Все це загалом упосліджувало ідею обробки народної мови, яка носилась в умах багатьох українських авторів XVII – XVIII ст.

Внаслідок того, що поняття української народності не встигло викристалізуватися протягом XVII – XVIII ст., підсумовує Грушевський, в свідомості українського суспільства так і не вкоренилася ідея вивчення України, її народу як певної цілісності, окремої спільноти.

Втім, XVIII ст. дало наступним поколінням цінний досвід у галузі українознавства. Перш за все Грушевський характеризує передумови, що жили в українському суспільстві інтерес до українознавчих питань. Майже столітнє автономне існування України залишило незатертий слід у напрямі мислення громадянства Східної України. Зросійщена його частина під новою оболонкою «шляхетного російського дворянства» та великоруської культури виявляла певний «малоросійський патріотизм», який так дратував речників російського централізму (читай: шовінізму).

Прямим наслідком цього патріотизму стає, на думку Грушевського, прагнення освічених кіл українського суспільства до збирання та дослідження старого українського побуту, приреченого, як їм тоді здавалося, на поглинення новими формами імперського життя.

Далі інтерес до минулого України підтримувався «українськими патріотами» при обґрунтуванні їхніх політичних і класових прагнень та потреб. Не випадково, зазначає Грушевський,

скасування гетьманства у 1764 р. співпало з розвитком «історико-антикварної літератури», яка була присвячена історії та побуту України. Втім, лише невелика частина цієї літератури була відома, решта залишалася в автографах та нечисленних списках. З друкованих праць Грушевський називає розвідки Г. Міллера, В. Рубана, О. Безбородька, Г. Калиновського, програму Ф. Туманського, деякі топографічні описи, «Географічний словник» Щекатова, академічне «Описание народов, обитающих в России» Г. Георгі, деякі пам'ятки, опубліковані на сторінках «Российского магазина» (літопис Граб'янки), «Записки о Малороссии» Я. Марковича. У рукописах тривалий час зберігалися праці П. Симоновського, С. Лукомського, О. Рігельмана, а також талановита анонімна «Історія Русів», яка була введена до наукового вжитку у другому десятилітті XIX ст.

Цікаві спостереження Грушевського щодо проблем мови в антикварних студіях XVIII ст. Інтерес до мови та письменства спочатку не йшов далі збирання цікавих українських слів та укладання словників ідіом, які поступово переходили до словників реалій. Любов до української мови виявлялась у пошуках творів рідною мовою. Один з ентузіастів цього руху О. Лобисевич ставив українських авторів XVIII ст. поряд з Плавтом чи Мольєром, якщо не вище. У цілому українознавство XVIII ст., за Грушевським, мало антикварний характер і було спрямоване на проблеми народної мови та поезії¹.

XIX ст. в історіографічному огляді Грушевського посідає центральне місце. Перша половина століття означала рішучий відхід від антикварності до культу народності під впливом німецького романтизму, через російську історіографію та західнослов'янське оточення. Те, що раніше було об'єктом родинного вшанування, дістає нову цінність. Справа в тому, що сіра українська маса, що була позбавлена літератури, обробленої правилами граматики, стає власником етнографічних скарбів, цінніших за «гучні твори штучної літератури». Збирання етнографічних матеріалів, здебільшого фольклорних, стає «привідним інтересом у сфері українознавства». Українська етнографія, за словами Грушевського, стає «бойовою наукою надовго, мало не на все XIX ст.»². Чільне місце в етнографічних розшуках посідає піснетворчість українського народу, про що свідчать рукописні та друковані збірки українських пісень

¹ Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. I. – С. 9.

² Там само. – С. 15.

З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, М. Цертелєва, І. Срезневського, Пл. Лукашевича, В. Залеського, М. Бодянського, А. Метлинського, М. Гоголя. Нечисленні були записи українських казок, прислів'їв, переказів, більшість яких залишалася у рукописах (збірки Носенка, Смотрицького, Бодянського). Виняток становлять «Украинские народные предания» П. Куліша.

Поряд з етнографічними студіями тривали історичні дослідження, що продовжували традицію XVIII ст. – висвітлення зовнішньої історії козацтва від часів Хмельницького та Гетьманщини. Поняття «малоросійської історії», вказує Грушевський, отожднювалось з історією козацтва. Це означало, що дослідження Давньої Русі велось поза її межами, під «маркою російської історії», з династичної точки зору. Литовсько-польський період сприймався як «прелюдія до історії козацтва». Історію козацтва висвітлювали як аматори, так і знавці, які здобули спеціальну підготовку: А. Чепа, Д. Ломиковський, М. та Д. Бантиш-Каменські, М. Берлинський, О. Мартос, М. Маркевич, М. Гоголь та ін. Проте лише Д. Бантиш-Каменському та М. Маркевичу пощастило видати «Повні історії Малоросії».

Не обійшов увагою Грушевський і початок археографічної діяльності на просторі українознавства, пов'язаний з працями митрополита Євгенія Болховітінова, київської археографічної комісії (Максимович, Куліш), М. Бодянського (23 кн. ЧОИДР).

З ідеологічної точки зору важливі прийоми історіографічних спостережень Грушевського. Так, розвиток історичних досліджень він розглядає у тісному зв'язку із суспільно-політичною думкою та громадсько-політичними рухами. Епоха Кирило-Мефодіївського товариства оцінювалась ним як «кульмінаційний пункт у розвитку політичної та громадської української самосвідомості». Саме в цей час з'являються перші соціальні проекти та програми українства. У підавстрійських українських землях «весна народів» 1848 р. вперше надала політичне буття місцевій українській народності, яка стала на «українські національні позиції» і з натхненням вітала «перспективи національного самовизначення». Промоторами цього громадського руху в східних та західних українських землях були видатні українські літератори, вчені, «представники українських вивчень» у різних галузях. Цей політичний злам не міг не відбитися на стані українознавства, його напрямках та характері¹.

¹ Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. I. – С. 21.

Розвиток «українських вивчень» у другій половині XIX ст. Грушевський пов'язує з іменами М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, О. Лазаревського, які «з різних точок зору, з неоднаковим запасом знань і таланту, але сильно із успіхом просуvalи історичну науку щодо пізнання минулого українського народу, його історичного процесу». До того ж Грушевський використовує і такий історіографічний прийом, як вивчення історичної думки у зв'язку з науковими інституціями. Йдеться про діяльність київської археографічної комісії, часопис «Основа», полеміку М. Максимовича з М. Погодіним «про полянських великорусів», а також М. Максимовича з М. Костомаровим і В. Антоновичем, про етнографічно-статистичну експедицію П. Чубинського і Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства, який, незважаючи на «офіційну оболонку», скупчував навколо себе все, що було живого та цікавого у тодішньому українському суспільстві. Діяльність останнього з видатних істориків другої половини XIX ст. О. Лазаревського Грушевський пов'язував з редакційним гуртком «Киевской старины».

Від попередніх дослідників «історії малоруської історіографії» Грушевського відрізняє цілісний підхід до історіографічного процесу в усіх українських землях. Востанні десятиліття XIX ст., з точки зору Грушевського, центром історичних студій стала Галичина. Здобутки українських учених Наддніпрянщини, через несприятливі умови та урядові переслідування в Росії, згодом були синтезовані на галицькому ґрунті. Про це свідчить реорганізація Наукового товариства ім. Т. Шевченка, заснованого ще у 1870-х роках «українцями з Росії», утворення центрального органу українознавства – ЗНТШ, видання багатотомної історії українського народу Грушевського та його ж історії української літератури. У 100 томах ЗНТШ накопичені численні матеріали з політичної, культурної та соціальної історії, а також з етнології, історії літератури та фольклору. В цілому, в українознавстві, підсумовує Грушевський, не було такої галузі, яка б не була опрацьована дослідниками східних та західних українських земель. За допомогою тих самих розумових сил у тісному союзі з НТШ почало діяти Наукове товариство у Києві, засноване у 1907 р.

Як бачимо, нарис Грушевського – це перша спроба власної рефлексії історичної науки в Україні. Звичайно, ця спроба була ще недосконалою, вузьким місцем лишалось термінологічне питання. Найчастіше дослідник вживає поняття «українознавство», під яким розуміє «вивчення минулого та сьогодення українського народу, його ознак та особливостей, його території

та всіляких умов, що мали вплив на життя та розвиток»¹. Це поняття кристалізувалося поступово, протягом ХІХ ст. Як рівнозначні Грушевський використовує поняття «історіографія», «українські вивчення», «історичні вивчення», «українська національна думка».

Термінологічні розбіжності та недосконалості відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки. Разом з тим історіографічні спроби Грушевського явно випереджали свій час. Він цілком «історіографічно» усвідомлював мету свого нарису: на останньому за часом «фазисі українознавства» підбити підсумки попередніх вивчень та зазначити вихідні точки надалі. Доробком Грушевського була загальна схема українського історіографічного процесу в його хронологічному, тематичному та географічному вимірах. Це стало можливим завдяки схильності автора до соціологічних спостережень, історичного та історико-наукового синтезу. Відзначимо, що решта його сучасників залишилися далеко позаду щодо таких історіографічних узагальнень.

Вивчення української історіографії як спеціального предмета починається, звісно, з її витоків. Саме в тому дусі виконаний ескіз *Олександра Грушевського «З початків нової української історіографії»* (1914). На відміну від попередніх авторів, які пов'язували початок української історіографії з іменами С. Величка або Г. Полетики, О. Грушевський виводить її від «колекціонерів з-поміж лівобережного панства». Причини цього вбачає в поширеній практиці розшуку фамільних паперів, офіційних актів, які доводили походження більшості шляхетських родин від козацької старшини та діячів Гетьманщини. Їхні нащадки мусили встановити службу чи військову кар'єру своїх предків, їхню участь у походах, військових кампаніях, шукали відзнаки, що були надані їхнім предкам від уряду. «Такі історичні розвідки, – підкреслював О. Грушевський, – мали піднести самосвідомість українського панства, озброїти його в можливій боротьбі з урядом за свої права і довести, з другого боку, ... ясно і переконуюче дійсні права вищої верстви українського шляхетства на рівні з російським дворянством»².

Предметом вивчення на цьому етапі були героїчні події періоду козаччини, звідки вела своє походження більшість стар-

¹ Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. I. – С. 37.

² Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн.2. – С. 58.

шинських родин. Дослідник, до речі, розрізняє сприйняття цієї доби народом і панством. Якщо народ в історичних піснях та думах огортав козащину ореолом слави, а її діячів вважав за дійсних лицарів та оборонців віри, то сучасне панство, нащадки козацької старшини, намагалися надати давній козащині прикмети «шляхетства». Більше того, представники лівобережного панства, як свідчить О. Грушевський, виводячи своє походження від дійсно шляхетного «малоросійського козацького війська», всіляко нехтували демократичною Січчю та запорожцями, яких називали «шайкой разгульных удальцов».

Окрім того, О. Грушевський зумів розкрити основну лінію у розвитку української історіографії XVIII ст., ту межу, що означала перехід від генеалогічних розвідок до вивчення історії місцевого краю. Доводячи давність свого роду, шукаючи звістки в старих документах, освічене панство не могло не звернути уваги на дані про колишній побут, адміністративний устрій, господарську діяльність життя городян, права та побут навколишніх монастирів. «Більшість колекціонерів, – зауважує О. Грушевський, – обмежувалась, природно, місцевою старовиною. Історія роду з його галузями, історія найближчих міст, минуле місцевих монастирів – для сього найлегше було знайти відповідні матеріали».

Характер збиральницької діяльності в Лівобережній Україні О. Грушевський розглядає на прикладі представника старшого покоління колекціонерів А. Стороженка. Він добре був обізнаний з місцевими старожитностями, а «служба познайомила з іншими кутками України і закинула нарешті до Варшави, де він міг поширити свої відомості з української історії». Дослідник окреслює коло джерел, звідки А. Стороженко черпав свідчення про українське минуле. У Варшаві він мав нагоду ознайомитися з різними друкованими та архівними пам'ятками. Окрім того, він постійно листувався з закордонними вченими – польськими, слов'янськими (Мацієвський), – намагався встановити наукові зв'язки зі шведськими вченими через посередництво Ф. Булгаріна. Особливе враження на нього справили розповіді живих свідків про останні десятиліття Січі. Ці спогади давали набагато більше, ніж сухі дані актів, захоплювали «своїм змістом та епізмом».

Зміст колекції Стороженка, як і більшості лівобережних колекціонерів, становила козацька доба, історія походження козацтва. Його метою було написати нову критичну історію українського козацтва, тим більше, що праці Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича його зовсім не задовольняли. На жаль, цій мрії дослідника не довелося здійснитися. Втім, не маючи

змоги самому використовувати багатий зібраний матеріал, Стороженко охоче ділився ним з іншими дослідниками. Матеріали з його колекції використовували І. Срезневський і О. Бодянський. Про збірку Стороженка знали П. Куліш та Т. Шевченко і намірялися з нею ознайомитися¹. У цілому розвідка О. Грушевського – лише епізод, який відбивав тенденцію щодо поширення історіографічної практики серед українських істориків.

У часи визвольних змагань поряд з науково-дослідними з'являються науково-популярні видання з історії української історіографії. Брошура *Василя Біднова «Що читати по історії України (Коротенька історіографія України)»* – результат викладів автора на вчительських курсах з українознавства у Кам'янець-Подільському університеті в 1919 р. Звідси суто прагматичний характер цього імпровізованого навчального посібника, розрахованого на широкі дчительські кола, що сприймали українську історію крізь призму офіційної російської доктрини, а також на шкільну молодь, студентів, слухачів різних курсів. Автор не претендує на глибину і науковість, а прагне дати загальний огляд літератури з української історії. Він свідомо починає з характеристики систематичних праць з історії Малоросії Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича. Виклади В. Біднова мають характер рекомендацій: спочатку досить докладна довідка про автора, його наукову діяльність, далі – зміст праці, або низки праць, їхнє місце і значення в українській історіографії. Інколи він наводить вислови рецензентів з приводу праць Грушевського (рец. Чечуліна у ЖМНП) та Аркаса (рец. В. Липинського, М. Грушевського, Ф. Красицького).

Популярність викладу – засадничий принцип Біднова. Обізнаність з літературою з історії України є умовою формування масової національної свідомості. Звідси і розподіл матеріалів за мовним принципом на два «відділи». «В кожному відділі, – уточнює автор, – згадується тільки найголовніше, найпотрібніше для ознайомлення з минулим нашого краю й народу»².

До групи російськомовних видань він відносить праці Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича – ці «перші зразки повної суцільної історії України». Згодом, відзначає Біднов, більшість істориків зреклися ідеї складання систематичних історій і задовольнялися «монографічним її обробленням». Ви-

¹ Грушевський О. *Э початків нової української історіографії*// *Україна*. – 1914. – Кн. 2. – С. 63.

² Біднов В. *Що читати по історії України (Коротенька історіографія України)*. – Катеринослав, 1920. – С. 5.

датними представниками цього напрямку, на думку дослідника, були М. Костомаров та В. Антонович. Костомарова Біднов ставить значно вище за його попередників, підкреслює такі риси його творчості, як «інтерес до широких народних джерел, критично-наукове ставлення до діячів та подій минулого, надзвичайна жвавість викладення, живе, чисто художнє уявлення минувшини». Все це поставило Костомарова, підсумував дослідник, на «почесне, першорядне місце» в українській історіографії. Компліментарно оцінював Біднов і творчість Антоновича, який працював виключно над дослідженням соціальних форм життя в Україні, користуючись невідомими до нього архівними документами, створив «Київську школу», до якої належало чимало видатних істориків – О. Левицький, Д. Багалій, М. Грушевський та багато інших¹. Польсько-українські відносини, шляхта, міщанство, селянство і особливо козацтво – так окреслював Біднов коло наукових зацікавлень Антоновича.

Завдяки зусиллям численних дослідників минулого, які «настільки розробили окремі періоди української історії і настільки збагатили її джерелами», що у 90-х роках XIX ст., вважає Біднов, знову виникає думка про створення повної, систематичної історії України. Цим вимогам відповідали популярні праці загального характеру О. Єфименко та М. Грушевського. «История украинского народа» (1906) О. Єфименко «була б дуже корисною для тих, хто інтересується минулим нашого народу». Щоправда, видання «Очерка истории украинского народа» М. Грушевського, у зв'язку з її високою науковою вартістю та популярністю автора, значно зашкодило книжці О. Єфименко. Книга ж М. Грушевського «обов'язково потрібна для кожного вчителя, бо відсутність її нічим не може бути замінена»².

Разом з тим кількість україномовних видань з історії України значно поступалася аналогічним працям російською мовою. Цей факт дослідник пояснює політикою репресій щодо української мови, впровадженій центральним урядом на початку 60-х та в середині 70-х років XIX ст. Тільки з 1905 р. «стало трохи вільніше і протягом 10 років з'явилося чимало праць з історії України, частина їх загальноприступного, популярного змісту, частина ж цілком наукового характеру». Втім, більшість українських історичних книжок з відома начальства не доходила ні до середніх та початкових шкіл, ні до народних читалень та культурно-просвітніх установ. Директори та інспектори шкіл, земські начальники, пристави та урядники – «всі вони вияв-

¹ Біднов В. *Що читати по історії України* (Коротенька історіографія України). – Катеринослав, 1920. – С. 14.

² Там само. – С. 19, 24.

ляли велику енергію в переслідуванні української – «мазепинської» літератури».

Інша риса україномовної історичної літератури, яку фіксує Біднов, – це її популярний «загальноприступний» характер. Широке кола українського громадянства наприкінці ХІХ ст. відчували справжню потребу в популярній історії України. Біднов наводить такий факт, як швидке поширення книги М. Аркаса серед робітників та селян Катеринославщини, яка справляла «скрізь надзвичайно велике враження на своїх читачів», пробуджуючи в них національну свідомість. Більше того, в такій ситуації науковий характер історичних праць, на думку дослідника, зайвий, тому що «не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій»¹.

Серед популярних видань з минулого України Біднов називає книжечку Б. Грінченка «Як жив український народ» (1906), яка написана «елементарно, просто» і дуже потрібна для учнів початкових шкіл і для народу, серед якого вона мала «великий успіх», бо сприяла «пробудженню національної свідомості». Книга іншого популяризатора Г. Коваленка «Українська історія» (1907) – дуже цікава і приступна «для людей невисокої освіти» та дітей. Коли в Україні виникли власні школи (протягом 1917–1918 рр.), книжка Коваленка стала підручником в початкових школах та молодших класах гімназії. Проте, застерігав Біднов, цю книжку треба обов'язково доповнювати, бо написана вона дуже схематично. Від початкових курсів української історії Біднов переходить до більш повних і докладних досліджень. «Історія України-Русі» М. Аркаса, якого він вважає популяризатором, незважаючи на серйозні хиби, «корисна для учнів і взагалі людей, що не дійшли до національної свідомості».

«Ілюстрована історія України» М. Грушевського за своїм змістом і зовнішнім виглядом задовольняла широкі громадські кола і заміняла собою книгу Аркаса. Вона являла повну систематичну історію України в приступній формі, яку за браком інших підручників, вважав Біднов, можна рекомендувати як підручник для старших класів середніх шкіл.

Загалом авторитет Грушевського був для автора історіографічного нарису незаперечним. Багатотомну «Історію України-Руси» Грушевського він називає «фундаментом, на якому будуватимуться нові досліді й розвідки в області української історії» і для більшої доведеності порівнює її з «Историей России» С. Соловйова. Як книга Соловйова «повинна бути настільною книгою для кожного, хто цікавиться минулим бувшої Російсь-

¹ Біднов В. *Що читати по історії України* (Коротенька історіографія України). – Катеринослав, 1920. – С. 34.

кої імперії, настільки важна і потрібна для свідомого українця праця професора Грушевського. Тільки з чисто наукового погляду труд нашого історика без всякого порівняння стоїть вище праці С.М.Соловйова»¹. Разом з тим Біднов застерігає, що серйозна наукова праця Грушевського приступна і зрозуміла не для кожного читача, «бо поважні наукові речі завжди вимагають серйозної підготовки» і тому рекомендувати її можна «тільки тим, хто має більш-менш солідну підготовку»¹.

Впадає в око, що в історіографічних викладах Біднов не обмежується роботами дослідників з Наддніпрянської України, а називає твори вчених Галичини, де україномовні видання з'явилися значно раніше, ніж у Російській Україні. На перше місце він ставить праці О. Барвінського «Історія Руси» (1884) та «Ілюстрована історія України» (1890), які мали «виховуюче значення, бо написані просто й уміло, відповідно до потреб малосвідомого читача». Наступні роботи О. Барвінського «Історія України-Руси» та «Історія України-Руси з образками» (1904) – це здебільшого популярні видання, призначені для тих, хто не має змоги і часу читати «великих наукових книжок про минувшину». Втім, Біднов підкреслює тенденційність автора цих книжок, його «прихильність до унії та уніатських духовних осіб», через що книжки багато чого втрачають.

«Українську історію» С. Томашівського (1919) Біднов репрезентує як першу частину загальної історичної праці, що обіймала лише старовину та середні віки, в якій у «стислій формі дається багатий зміст»².

З науково-популярних видань Біднов називає ще книгу професора М. Ростовцева «Давнє минуле нашого півдня» (переклад з російської Л. Чикаленка), написану на підставі багатого археологічного матеріалу, що являє живу картину життя стародавнього Причорномор'я, степових кочівників – скіфів, сарматів тощо. Особливо Біднов підкреслює заслугу перекладача, який зумів передати усе це в «надзвичайно цікавій та загальноприступній формі»³.

Закінчує свій коротенький історіографічний огляд Біднов довідкою про книгу першого ректора Кам'янець-Подільського Українського університету І. Огієнка «Українська культура. Коротенька історія культурного життя українського народу» (1918). Відкидаючи докори рецензентів щодо «агітаційного» характеру цієї книги, він вважає, що чиста українська мова, простий виклад, уривки зі стародруків та малюнки предметів старовини роблять цю працю цікавою, яку «обов'язково треба рекомендувати кожному читачеві»⁴.

¹ Біднов В. *Що читати по історії України (Коротенька історіографія України)*. – Катеринослав, 1920. С. 41–42.

² Там само. – С. 44.

³ Там само. – С. 46.

⁴ Там само. – С. 47.

Урешті-решт висновок Біднова досить оптимістичний: обсяг україномовної літератури не такий малий і постійно зростає за рахунок численних наукових монографій та розвідок, розпорошених по різних виданнях і часописах. Як такі він згадає ЗНТШ, «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Дніпрові хвилі», «Рідний край», «Українська хата» тощо. Для найдокладнішого знайомства з найпопулярнішою літературою дослідник відсилає своїх читачів до різних каталогів, наприклад «Каталогу книжок для народного читання» (1908).

Таким чином, популярний нарис української історіографії В. Біднова разом з історіографічними розвідками М. та О. Грушевських сприяли поширенню багатой наукової спадщини української історичної науки, популяризації історичних та історіографічних ідей серед широкого загалу в умовах формування нової історичної свідомості українського народу.

§3. Українська історіографія на переломі: від окремої галузі до наукової дисципліни (початок 1920-х – середина 1950-х)

На початку 1920-х років відбувається рішучий поворот у вивченні минулого української історичної науки. Набирав сили процес формування історіографії як наукової дисципліни. Ознаками дисциплінарного статусу історіографії стали спеціальні наукові установи та нова ідеологія історіографічних досліджень.

Які передумови сприяли перетворенню історіографії з окремої галузі дослідження на спеціальну історичну дисципліну? Зауважимо, що бурхливі історичні події перших десятиліть ХХ ст., серед яких перша світова війна, Жовтнева революція в Росії, руйнування Австрійської імперії, революційні змагання українського народу, існування української державності та втрата її, незмірно збагатили історичний досвід української нації. Динамізація соціально-економічних процесів у суспільстві, зростання політичної активності народних мас, величезне накопичення історичного матеріалу ставили перед українською наукою нові вимоги та завдання.

1920-ті роки – «золота доба» української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націотворчого процесу. Соціалізація української історичної науки в цей час відбувалася у двох варіантах – «радянському» та «емігрантському», «діаспорному». У таких умовах цілком зрозуміле поглиблення процесів власної

рефлексії української історичної науки, яка мусила переосмислити накопичений історично-політичний досвід і своє нове становище, яке характеризувалось розподілом науки на дві гілки – марксистську та національну, етатистськи орієнтовану.

Важливу роль в цих процесах відіграла українська історична наука на еміграції. Перша хвиля еміграції закинула значну частину української наукової інтелігенції в європейські університетські міста і містечка, де вона відразу почала налагоджувати дослідницьку діяльність, вести викладацьку роботу, створювати наукові товариства, навчальні заклади, культурно-освітні осередки. Щодо діяльності істориків, то більшість з них не мала змоги працювати з українськими джерелами та літературою, яких бракувало в європейських архівосховищах і бібліотеках. Власні архіви, книжкові зібрання та колекції історичних документів були або втрачені, або залишилися на батьківщині. За таких обставин суттєво змінюється статус і значення історіографії, яка стає засобом вивчення української історії. Про зміну статусу історіографії свідчила практика історіографічних викладів, започаткована проф. Д. Дорошенком в Українському Вільному університеті в Празі у 1921 р. Доробком педагогічної діяльності Дорошенка був перший вузівський підручник «Огляд української історіографії», роботу над яким сам автор називав «каторжною». У листі до В. Липинського Д. Дорошенко писав: «Ви не можете уявити собі, що то була за мука: без книжок, без джерел, за кожною справою їдь до Праги, а там теж майже нічого нема»¹. У Празі навіть не було комплектів «Киевской старины». Втім, Д. Дорошенко зумів подолати всі негаразди, як вважає Л. Винар, завдяки феноменальній пам'яті; під час викладів він цитував джерела з точними посиланнями на публікації, в яких ті друкувалися «без жодних підручних записок».

Курс української історіографії Д. Дорошенко викладав в Українському Науковому інституті в Берліні, директором якого був протягом 1926–1931 рр. Цей курс, за споминами колишнього студента Бориса Крупницького, справляв на слухачів «незабутнє враження», являючи велику різницю з «Оглядом», який здавався «до неможливості сконденсованим», ніби конспект. Історіографічні виклади в Берлінському інституті вражали слухачів широтою оповідання, подробицями, яких не було у відомих історіографічних творах. Пізніше, коли Б. Крупницький був у дружніх стосунках з Д. Дорошенком, він не раз прохав Дмитра Івановича надрукувати його розширений курс, такий

¹ Цит. за: Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // *Український історик*. – 1982. – № 3–4. – С. 56.

потрібний і вченим, і студентам. На жаль, не знайшлося видавця, який би здійснив цей намір¹.

Університетські виклади та «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка знайшли живий відгук у наукових колах, з'явилися рецензії В. Біднова, І. Огієнка, І. Крип'якевича, В. М'якотина та ін. «Огляд» Д. Дорошенка став «настільною книгою» Ол. Оглоблина, який поклав її в основу свого курсу лекцій з української історіографії в Київському університеті (ІНО) у 1920-х роках. У Харківському університеті курс української історіографії викладав професор Д. Багалій. У 1923 р. був опублікований його «Нарис української історіографії», де розглядалися українські літописи княжої доби².

Організаційне оформлення історіографії як дисципліни означало поряд з викладацькою практикою утворення спеціальних установ, дослідницьких центрів розробки історії історичної науки в Україні. Так, у структурах історичної секції ВУАН в середині 1920-х років була організована науково-дослідна Комісія української історіографії, головою якої був М. Грушевський, секретарем В. Юркевич. До складу комісії входили К. Антонович, М. Василенко, О. Гермайзе, К. Лазаревська, М. Петровський, М. Ткаченко, С. Гаєвський. У 1927 р. Комісією були проведені урочисті засідання, присвячені ювілейним річницям видатних українських істориків, учених, культурно-громадських діячів – П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка. У 1928 р. Комісія української історіографії видала том науково-публіцистичних та полемічних творів М. Костомарова. У планах її була підготовка до видання праць В. Антоновича (за робочим проектом у 8 томах, 9-й том – листування)³. Цей напрямок роботи Комісії очолювала Катерина Антонович разом з помічниками В. Юркевичем та М. Ткаченком. В. Юркевичем, до речі, були підготовлені до друку біографічні твори М. Костомарова. В. Данилов опрацював творчу біографію Ол. Лазаревського. О. Гермайзе уклав огляд української історіографії 1910–1920 рр.⁴ Втім, у 1929 р. Комісія з української історіографії не була затверджена і її фінансування припинене⁵.

¹ Цит. за: Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // *Український історик*. – 1982. – № 3–4. – С. 58.

² Багалій Д. *Нарис української історіографії*. – Т. I. – К., 1923.

³ Полонська-Василенко Н. *Українська Академія. Нарис історії*. – К., 1993. – С. 135, 118, 120.

⁴ Гермайзе О. *Українська історична наука за останнє десятиліття* // *Студії з історії України*. – К., 1929. – Т. II.

⁵ Полонська-Василенко Н. *Назв. праця*. – С. 125.

Затвердження дисциплінарного статусу історіографії пов'язане також із розбудовою її ідейно-концептуальних засад. 1920-ті роки – це переломна доба, коли історіографія стає спеціальним предметом досліду, з'являються численні статті, розвідки, рецензії, монографії, присвячені окремим періодам української історичної науки, її видатним діячам, науковим установам¹. Справжнім натхненником і промотором «історіографічного руху» був Д. Дорошенко, автор підручника, численних статей, рецензій, монографій з української історіографії. Його «Огляд української історіографії» мав вирішальне значення у становленні дисципліни історіографії. Творчість Дорошенка як історика української історичної науки стала предметом спеціального дослідження зарубіжних та українських істориків².

Предмет історіографії, за Д. Дорошенком, становить вивчення історії історичної думки у контексті національного самопізнання: «... дослідження процесу розвитку української історичної праці й української національно-історичної думки. Майже не роблено спроби наукового огляду української історіографії в зв'язку з розвитком національного самопізнання, котре уявляється нами як непереривний процес, що не спинявся ніколи, хоч іноді і завмирав на певний час під гнітом несприятливих історичних обставин»³. Специфічна лексика Дорошенка, яка відбиває початковий етап пошуків адекватних термінів, що властиве будь-якій науковій дисципліні на стадії її самовизначення. Отже, терміни «наукова праця», «українська історична праця» вживаються як синоніми поняття «історична думка». Термін «національна історична думка», з точки зору Л. Винара, тотожний поняттю «національне самопізнання». Дослідження національно-історичної думки «заслугує на окреме, глибинне вивчення істориків і політологів, і цю проблематику можна розглядати окремо від історіографії як дисципліни, яка вив-

¹ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – 1924. – Т. 134–135; Андрусак М. Українська історіографія 1921–1930 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 9–10; Його ж. Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039–1939) // Збірник Українського Наукового інституту в Америці. – Сент-Поль; Прага, 1939; Krupnytsky B. Die ukrainische historische Wissenschaft in der Sowjetunion 1921–1941 // Jahrbuch für Ostschichte Osteuropas. – Breslau, Berlin, 1941. – Bd. II-v.

² Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 40–74; Андреев В.М. Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І. Дорошенка. – Запоріжжя, 1997.

³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923 /Репринтне видання. К., 1996. – С. 5.

чає розвиток української історичної науки і також охоплює праці істориків, що не завжди займалися вивченням ідеї національного самопізнання українського народу. Проте Дмитро Дорошенко вважав за відповідне включити в свою історіографічну тематику також дослідження розвитку національно-історичної думки. Це треба мати на увазі дослідникам історіографічної спадщини Д. Дорошенка, які обстоюють, переважно з методологічного погляду, вужче розуміння історіографії як допоміжної історичної дисципліни. Як бачимо, Л. Винар розрізняє історіографію та «національно-історичну думку», яка, починаючи з літописів, обіймає поняття «національної свідомості й державного почуття».

Не можна не погодитися з наступним висновком Л. Винара, що Д. Дорошенко сприймав українську історіографію як окрему історичну дисципліну¹. Д. Дорошенко навіть шкодував, що «українська історіографія досі майже ніколи не була предметом університетських викладів» і причину цього вбачав у тому, що українська історична наука тривалий час не мала навіть самостійних наукових інституцій і знаходилася у великій залежності від російської чи польської історичної науки, «і тільки недавно, в останні десятиліття, почала відокремлюватися в самостійну наукову галузь»².

Незважаючи на молодість історіографії як наукової дисципліни, Д. Дорошенко називає імена своїх попередників у цій галузі: М. Грушевського, автора «Загального нарису української історіографії», хоча і «дуже побіжного», розвідку М. Василенка, науково-популярну книжку В. Біднова, «Систематичні і докладні відомості в праці В. Іконнікова «Опыт русской историографии». Згадує Д. Дорошенко університетський курс В. Антоновича про джерела до історії України на початку 1880-х років, праці Г. Карпова, Д. Багалія та «дуже важні нариси» Ол. Лазаревського про старих дослідників української історії»³.

Власної рефлексії автора «Огляду української історіографії» щодо методів історіографічного дослідження майже немає, за винятком чітко визначеної національної ідеології, що відповідає принципу взаємовиключних свідомостей.

Л. Винар звертає увагу на таку засадничу рису історіографічного світогляду Дорошенка, як його державницька орієнтація. Дорошенка він репрезентує як представника «державницької школи», прибічника та популяризатора ідей В. Липинсько-

¹ Винар Л. Назв. праця. – С. 52–53.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії... – С. 3.

³ Там само. – С. 6.

го. Саме з цих позицій Дорошенко намагався давати «переоцінки української історіографії». Л. Винар наводить характерні уривки з листування істориків, які свідчать про безпосередній вплив державницької історіографії на історіографічні виклади Дорошенка. У листі до В. Липинського від 2 лютого 1923 р. він писав: «Скоро має початися друком мій курс історіографії, котрий зладжено у мене в дусі головно Вашої історіографії. Довелось цілком інакше оцінити Костомарова, Антоновича, Лазаревського, Грушевського, ніж то у нас прийнято під впливом радикально-демократичного дурману. Знову ж в іншому світлі виступає і вся стара історіографія кінця XVIII – першої половини XIX віку»¹.

З ідеологічними настановами тісно пов'язані наукові принципи Дорошенка. Філософське підґрунтя його історіографічних студій, як і більшості українських істориків тієї доби, являв позитивізм. Позитивістська ідеологія сцієнтизму залишалася чільною в науковій свідомості XIX – початку XX ст. Ідеалом науковості позитивістської історіографії було накопичення фактів, збирання документів, архівних матеріалів, критична обробка джерел, вдосконалення методики і техніки джерелознавчого аналізу. Не випадково з другої половини XIX ст. українська історична наука була здебільшого орієнтована на виконання позитивістської програми – вивчення та видання джерел з української історії як умови наступного історичного синтезу.

«Огляд української історіографії» Д. Дорошенка являє практичне втілення позитивістського ідеалу науковості: безліч імен, дрібних та поважних історіографічних фактів, подробиць, описовість, документалізм. Бібліографічний характер історіографічних викладів Дорошенка дав привід деяким дослідникам, зокрема М. Ясинському, кваліфікувати його «Огляд» як бібліографічну працю². Щодо бібліографізму Дорошенка, слід зауважити, що це – стиль, «звичка», автоматизми «наукової праці» даного історика та української історичної науки загалом (поширена практика укладання каталогів, довідників, покажчиків, бібліографій), усе те цілком відповідне конкретній стадії ідейно-організаційного самовизначення української науки, її прагненням незалежності від таких чужих структур, як російська та польська історична наука.

Запозичену з арсеналу позитивістів еволюціоністську формулу розвитку української історіографії Дорошенко накреслив у вступі до своєї книги: розвиток української наукової праці

¹ Винар Л. Назв. праця. – С. 54, 57.

² Там само. – С. 49.

«веде свій початок, в формі т. зв. літописання, ще з XI століття, з того часу, як тільки зародилось на старій Русі-Україні письменство. Наші старі літописи дають нам зразок уже високорозвинutoї національної свідомості й державного почуття. Живий інтерес до свого минулого, бажання його дослідити і збагнути, стремління нав'язати національно-історичну традицію до сучасного життя – характеризують українських літописців і взагалі дослідників минулого від найдавніших часів і до тієї доби, коли старе літописання почало уступати місце новим формам історичного досліджу, вже в новочаснім науковім розумінні. Розвиток і поширення дослідів рідної старовини являється одним з найбільш яскравих проявів українського національного відродження, яке почалось на порозі XVIII і XIX століть. Отже, даючи огляд української історіографії, ми разом з тим даємо неначе огляд української національно-історичної думки»¹.

Таким чином, еволюціоністська формула української історіографії, зміст якої становить почуття національної свідомості та державності в наукових дослідях, зводить нанівець проблему періодизації українського процесу, яку автор практично оминає у своєму «Огляді». При систематизації історіографічних матеріалів Дорошенко по черзі використовує хронологічний, проблемний та персоналогічний принципи.

Історіографічна концепція Дорошенка перевершує всі попередні схеми своїм обсягом, джерелами, жвавістю викладів. Історію ідей, думки він розглядає у широкому хронологічному, топографічному, літературному та організаційному контекстах.

Розповідь починається з українських літописів XI–XIII ст., далі йдеться про пам'ятки історичної думки XIV–XV ст. – литовські літописи та синодики (пом'яники). Літературу XVI–XVII ст. («Пересторога» Юрка Рогатинця, Густинський, Львівський, Подільський літописи, «Кроніка» Ф. Сафоновича, Синописис Гізеля) Дорошенко розглядає на тлі «підйому національного почуття, що досягає свого кульмінаційного пункту за часів Хмельниччини» і вважає, що майже усі ці пам'ятки «перейняті гарячим патріотизмом»².

Джерела XVIII ст. – козацькі літописи Самовидця, С. Величка, Г. Граб'янки, П. Симоновського, С. Лукомського – автор «Огляду» виділяє в «особливу категорію історичних творів», в яких знайшла відображення «доба Хмельниччини і викликаний нею небувалий перед тим підйом національної енергії і духовного

¹ Дорошенко Д. *Огляд української історіографії...* – С. 3.

² Там само. – С. 19, 23.

життя»¹. Окремо Дорошенко зупиняється на пам'ятках української мемуаристики XVIII ст. (Балика – Божко, М. Ханенко, Я. Маркович, П. Апостол та інші). Аналіз XVIII ст. завершує переліком робіт російських, польських, французьких та австрійських авторів, які писали про українське минуле (О. Шафонський, С. Мишецький, Г. Міллер, С. Зарульський, Й. Енгель, І. Шерер та ін.).

Центральне місце в історіографічній концепції Дорошенка посідає XIX ст. (16 з 23 розділів книги присвячені українській історіографії XIX ст.). Це період становлення національних форм історичної науки в Україні, де слід шукати витоки її сучасного становища.

По-перше, привертає увагу географічна цілісність концепції Дорошенка. Поряд з істориками та етнографами з Наддніпрянської України він розглядає діяльність дослідників з Галичини, їхній внесок у розвиток української історичної науки: І. Вагилевича, Я. Головацького, Д. Зубрицького, А. Петрушевича, І. Шараневича, В. Ільницького, Ю. Целевича, Ант. Добрянського, Ол. Барвінського. Йдеться про діяльність наукових установ, якот: Галицько-Руська Матиця, «Народний Дім», НТШ тощо.

По-друге, в концепції Дорошенка наукові досліді розглядаються у тісному зв'язку з літературним процесом: у XVIII ст. – драматичні твори Ф.Прокоповича, Ф.Трофимовича, героїчні вірші про Сагайдачного, XIX ст. – «українська школа» в польській словесності (А. Мальчевський, С. Гощинський, А. Гроза, Т. Олізаровський, Т. Падура, М. Грабовський, Є. Руліковський).

По-третє, огляд «наукової історичної праці» Дорошенко робить у контексті суспільно-політичного життя, українського

¹ Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський // *Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі: Ндрук. зб.* – 1923. – Т. I. – С. 90–108; Його ж. Микола Костомаров. – *Лейпциг*, 1924; Його ж. П. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918; Його ж. Пантелеймон Куліш. – *Лейпциг–Київ*, 1923; Його ж. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – *Прага*, 1942; Його ж. *Hruschewskyj 1866-1934* // *Ost Europa*. – Heft 4. – 1935; *Mychajlo Hruschewskyj* // *Casopis Narodního Musea*. – 1935; *Michael Hruschewskyj* // *Historisk Tidskrift*. – 1935. – Н. I; Його ж. В. Липинський як історик // *В. Липинський як політик і ідеолог: Збірник*. – Ужгород, 1935; Його ж. З моїх спогадів про В. Липинського // *Хліборобський шлях*. – 1932. – Ч. 3, 4; Його ж. *Vjaceslav Lypynskyj / Nacrtok z novejsi historiografie* // *Casopis Narodního Musea*. – 1932. – Sv. 1-2; Його ж. М. Драгоманов і українська історіографія // *Драгоманівський збірник*. – *Прага*, 1933; Його ж. Василь Горленко. – *Париж*, 1934; Його ж. Дмитро Яворницький // *Літературно-науковий вісник*. – 1913. – Кн. 12; Його ж. «Запорізький батько» // *Дніпрові хвилі*. – 1913. – Ч. 10; Його ж. *Життя і громадська діяльність проф. В. О. Біднова* // *Пам'яті Василя Біднова. Збірник*. – *Прага*, 1936.

національного відродження, культурно-громадських рухів в різних українських землях (культурно-національний рух XVI–XVII ст., балагульство, хлопоманство в Правобережній Україні в середині XIX ст.).

По-четверте, процес розробки української історії дослідник намагається охарактеризувати цілісно, звертаючись до різних національних шкіл: української, російської (С. Соловйов, Г. Карпов, В. Ейнгорн, В. М'якотин, С. Голубев), польської (К. Шайноха, О. Яблоновський, М. Дубецький, Ф. Равіта-Гавронський, К. Пуласький, Л. Кубаля).

По-п'яте, історіографічна концепція Дорошенка вдало поєднує елементи інтелектуальної та соціальної історії української історичної науки. Стан історичної думки, діяльність відомих і другорядних істориків він розглядає у зв'язку з характером наукових інституцій – товариств, навчальних закладів, історичних часописів, офіційних установ, комісій. Саме в такому ракурсі подані окремі розділи «Огляду»: «Південно-Західний відділ географічного товариства в Києві. М. Драгоманов», «Киевская старина» та її ближчі співробітники: Ол. Лазаревський, П. Єфименко, Орест Левицький та інші», «Михайло Грушевський і Наукове Товариство імені Шевченка у Львові», «Перші десятиліття XX віку. Організація наукової роботи на Україні Наддніпрянській».

На жаль, автор «Огляду» майже не порушує питання щодо ідейних напрямів та шкіл в українській історіографії. Щоправда, у нього є побіжні зауваження про школу Антоновича та учнів М. Грушевського.

Нарешті цінність історіографічної концепції Дорошенка підвищується завдяки її ґрунтовній бібліографічній базі. Практично кожний з розділів «Огляду» супроводжується літературою з тих проблем, які викладаються. У книзі широко репрезентована персоналогічна бібліографія (М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Грушевський), а також бібліографічна інформація з окремих проблем української історії, як-от: історія Слобідського краю, Галичини, історія Литовсько-Руської держави, історія українського права, церкви, форм землеволодіння, історія козацтва, історія Хмельниччини, Гетьманщини, дипломатичних відносин, селянських рухів тощо.

Сконденсована в «Огляді» концепція української історіографії Дорошенка органічно доповнюється численними розвідками, статтями, монографіями, присвяченими відомим діячам на ниві української історії – Д. Бантиш-Каменському, М. Костомарову, П. Кулішу, В. Антоновичу, М. Грушевському, В. Ли-

пинському, М. Драгоманову, Д. Яворницькому, В. Біднову, Д. Багалію, С. Томахівському, М. Василенку¹.

Серія робіт висвітлює діяльність спеціальних наукових установ: Катеринославської архівної комісії (в якій, до речі, Д. Дорошенко розпочинав свою діяльність як історіограф), НТШ, ВУАН, Українського наукового товариства у Києві, Наукового інституту у Берліні².

Інформаційні межі історіографічної концепції Дорошенка значно розширювали розвідки про стан історичної праці, української історичної науки на еміграції. На другому Українському науковому з'їзді у Празі Дорошенко виголосив доповідь «Наукова праця української еміграції за десять років. 1922 – 1931»³.

Д. Дорошенко стояв також біля витоків вивчення історичної науки в Радянській Україні⁴. На відміну від попередньої «передвоєнної доби», що характеризувалась «відсутністю система-

¹ Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський // *Праці Українського Високого Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі: Наук.зб.* – 1923. – Т. I. – С. 90–108; Його ж. Микола Костомаров. – *Лейпциг*, 1924; Його ж. П. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918; Його ж. Пятелеймон Куліш. – *Лейпциг-Київ*, 1923; Його ж. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – *Прага*, 1942; Його ж. *Hruschewskij 1866–1934 // Ost Europa.* – Heft 4. – 1935; *Myehajlo Hruschewskij // Casopis Narodniho Musea.* – 1935; *Miehael Hruschewskij // Historisk Tidskrift.* – 1935. – Н. I; Його ж. В. Липинський як історик // *В. Липинський як політик і ідеолог: Збірник.* – Ужгород, 1935; Його ж. З моїх спогадів про В. Липинського // *Хліборобський шлях.* – 1932. – Ч. 3, 4; Його ж. *Vjaceslav Lypynskij // Nacrtok z novejsi historijografije // Casopis Narodniho Musea.* – 1932. – Sv. 1–2; Його ж. М. Драгоманов і українська історіографія // *Драгоманівський збірник.* – Прага, 1933; Його ж. Василь Горленко. – Париж, 1934; Його ж. Дмитро Яворницький // *Літературно-науковий вісник.* – 1913. – Кн. 12; Його ж. «Запорізький батько» // *Дніпрові хвилі.* – 1913. – Ч. 10; Його ж. Життя і громадська діяльність проф. В. О. Біднова // *Пам'яті Василя Біднова. Збірник.* – Прага, 1936.

² Дорошенко Д. Об архивах Екатеринославской губернии // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – 1914. – Вып. 10; Його ж. Діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в 1905 році // *Рада.* – 1906. – Ч. 4; Його ж. Ученое Общество им. Шевченко во Львове // *Украинский вестник.* – 1906. – Ч. 9; Його ж. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові // *Україна.* – 1907. – Кн. 3; Його ж. Українська Академія наук у Києві й її праця в 1919 році // *Воля.* – 1920. – Т. I. – Ч. 10; Його ж. *Ukrainska Akademja Nauki jej losy // Przegląd wspolczesny.* – 1935. – № 157; Його ж. Украинское научное общество в Киеве // *Украинская жизнь.* – 1913. – Кн. 3; *Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin.* – 1927. – Н. 1; Його ж. *Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (1926/27 – 1927/28).* – Op. eit. – 1928. – Н. 2.

³ Трузуб. – 1932. – Ч. 16.

⁴ Doroschenko D. *Die Entwicklung der Geschichts-forschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin.* – 1928. – Н. 2.

тичної розробки української історії у межах колишньої Російської імперії», в Радянській Україні, констатував історик, «наукова праця» зазнала суттєвих змін¹.

Зі стану «вимушеної летаргії» після світової війни українська історична наука була виведена революцією 1917 р., «яка відкрила безмежні горизонти». Державна незалежність України означала, що українська мова набула прав та значення державної мови, вивчення української історії було включене до навчальних планів від початкових сільських шкіл до університетів. Усі засоби держави були спрямовані на розбудову української науки. За цей період державного існування засновані два державних університети у Києві та Кам'янцеві-Подільському, історико-філологічний факультет у Полтаві, створені кафедри української історії та історії українського права в «старих» університетах Києва, Харкова, Одеси. У листопаді 1918 р. у Києві заснована Академія наук².

Стан історичних досліджень в Радянській Україні Д. Дорошенко аналізує на підставі численних українських періодичних та спеціальних видань у галузі історії, які були відомі за кордоном. По-перше, він звертає увагу на реорганізацію архівної справи в Україні в напрямку її централізації, що в кінцевому розрахунку не завадило архівам бути приступними для наукового вивчення. Одночасно дослідник порушує «давню» проблему повернення архівних матеріалів української історії з московських та петербурзьких архівосховищ в Україну, нагадуючи, що це питання обговорювалось під час українсько-московських мирних переговорів влітку 1918 р., а згодом між «харківським» та «союзним московським» урядами, щоправда, безрезультатно.

Не виправдовував, до речі, Д. Дорошенко і політику перетворення колишніх університетів на інститути народної освіти, що послаблювало «биття пульсу наукового життя»³. Основним же осередком наукової діяльності в Україні він вважав історичні установи УАН: 1) науково-дослідну кафедру українського народу, 2) історичну секцію, 3) археографічну комісію. Історик досить докладно простежує процес їх утворення, зв'язки з дореволюційними установами (насамперед, УНТ), характеризує їхню наукову продукцію.

¹ Doroschenko D. Die Entwicklung der Geschichts-forschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin. – 1928. – H.2. – S. 35.

² Ibid. – S. 38.

³ Ibid. – S. 46.

Зміни відчувались і в характері наукової діяльності українських істориків. Той факт, що в центрі їх зацікавлень знаходилась історія Козацької держави та Гетьманщини, Дорошенко пов'язував із процесами відновлення української державності у 1917–1918 рр., що «збуджувало інтерес саме до цього періоду українського минулого». На відміну від попередників сучасні історики зосереджувались не лише на політичній, а здебільшого на внутрішній історії цієї доби: формах державної організації та адміністрації, соціальному розшаруванні, еволюції соціально-економічних відносин.

Предметом історіографічних спостережень Д. Дорошенка був короткочасний період розквіту історичних досліджень в Радянській Україні, що давало підстави для досить врівноважених та об'єктивних оцінок. Він не заперечує принцип матеріалістичного розуміння історії, але вважає, що цей принцип не може домінувати за рахунок «доктрини наукової об'єктивності та чистоти наукових задач». Незважаючи на те, що багато хто з нинішніх українських істориків прагне сприймати українську історію крізь призму марксистського світогляду, прикладати «мірку класової боротьби» до усіх історичних явищ, не один з них, на думку Дорошенка, «не зробив серйозної спроби інтерпретувати весь український історичний процес, окремі періоди української історії у світлі марксистського вчення, як це зробили, наприклад, Покровський і Рожков в Радянській Росії для російської історії». Підручники та брошури професора М. Яворського «не піднялися вище популярного рівня і не дали навіть незначних результатів щодо наукового дослідження української історії».

У цілому огляд історіографії в Радянській Україні, написаний Д. Дорошенком напередодні початку політики репресій проти української історичної науки, пройнятий порівняно оптимістичними висновками: систематична праця українських істориків на підставі наукового методу «може похвалитися цінними досягненнями і викликає повагу у всякого безстороннього судді»¹.

Таким чином, різнобічна організаційна та наукова праця Д. Дорошенка на дільниці української історіографії означала рішучий поворот української історіографії щодо статусу наукової дисципліни, який у відповідних умовах то зміцнювався, то підупадав.

¹ Doroschenko D. Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in den letzten Jahren // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin. – 1928. – H. 2. – S. 56.

У Радянській Україні ситуація навколо історіографічних досліджень ставала дедалі складнішою та хиткою. Комісія нової української історіографії в структурах ВУАН припинила свою діяльність ще у 1929 р., до розгрому історичних установ М.С. Грушевського. Публікації та дослідження історіографічного характеру лишалися нездійсненими. Деякі видання були знищені під час репресій академічної науки в Україні на початку 1930-х років. У видавництвах загинули рукописи монографії Д. Багалія «Українська історіографія XIX – XX ст.», а також історіографічна частина «Нарису історії України» О. Оглобина¹.

У межах тоталітарної системи радянської історичної науки українська історіографія зазнала певної метаморфози. Історіографія як історія ідей, думок та концепцій згодом була підмінена проблемною історіографією з питань історії України. Показником цих змін та несподіваних перетворень був той факт, що з наукового обігу радянських українських істориків на довгий час зникає термін «українська історіографія», місце якого заступає вислів «історіографія історії Української РСР», або невідрізнено «історіографія України». Саме таку назву мав відповідний розділ в академічному виданні «Очерков истории исторической науки в СССР». Автори нарисів у перших трьох томах цього видання В.А. Дядиченко та Л.А. Коваленко заклали класові стереотипи оцінок української історіографії.

Накинутий ними на сторінках «Нарисів» схематичний контур «Історіографії України» мав дві типові риси. Всі події минулого України сприймалися авторами нарисів крізь призму офіційної радянської доктрини української історії. Переяславський акт 1654 р. подавався в «Нарисах» як благо для України та українського народу. У трактаті В.Дядиченка Г. Граб'янка визнавав «прогресивну роль Росії в історії України». Щодо поглядів Величка, то автор підкреслював антипольську спрямованість його поглядів. У польсько-шляхетському пануванні козацький літописець вбачав причини усіляких скрут та руїни України². Звичайно, автор «Нарисів» схвалював позитивну оцінку Величком акта возз'єднання України з Росією й засудження ним «зрадника» Мазепи.

Інша риса академічної схеми «історіографії України» – це її ідеологічна загостреність, класова спрямованість. Показовою є

¹ Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії... – С. 195.

² Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. – М., 1955. – Т. I. – С. 246-248.

використана радянськими авторами термінологія, яка повністю відповідала «репресованій свідомості» радянської історичної науки, що ставила на чолі етичний ідеал боротьби, класової конфронтації: «Феодално-старшинська історіографія», «старшинський автономізм», «ідеологи старшинської історіографії», «реакційна дворянська історіографія», «дворянський націоналізм в Україні», «дворянська націоналістична історіографія в Україні», «українська буржуазно-націоналістична історіографія», «українська дворянська історіографія».

Зміст, схематично накресленої в «Нарисах» радянської концепції «історіографії України», розкривається у боротьбі прогресивної історичної думки Росії та України з реакційною дворянсько-поміщицькою історіографією (Л. Коваленко). Ця концепція пройнята ідеями єдності політичного і духовного життя Росії та України, спільності громадсько-політичних рухів та думки. Вплив ідей революційного мислителя О. Радищева відбився на творчості українського дворянина поета В. Капніста, українського письменника І. Котляревського, який у своїх творах приділяв увагу «полтавській шведчині». Особливе місце відводилось В. Каразіну, який, за словами В. Дядиченка, стверджував, що інтереси України «тесно сопряжены с пользами исполинской России»¹. Декабристи, продовжуючи традиції Радищева, мали вплив на творчість М. Гоголя. Рилєєв та Гоголь, на думку Л. Коваленка, спростовували «фальшиву концепцію» українських дворянських істориків, які вбачали в козацькому русі лише діяльність козацької старшини та гетьманів². «Передовим істориком» 20–30-х років XIX ст. Л. Коваленко називає О. Пушкіна, який ретельно вивчав матеріали та джерела історії України XVI–XVIII ст. і високо оцінював акт возз'єднання України з Росією, був гарячим прибічником дружби російського та українського народів. Втім, російський поет наголошував на позитивному значенні «прогресивних реформ Петра I для українського народу»³.

Впадає в око штучність концепції української історіографії, в яку, щоб довести факт боротьби прогресивного та реакційного напрямів в історичній науці, залучаються філософи, культурно-громадські діячі, поети, літератори, такі як Сковорода, декабристи, Пушкін, Котляревський, Гоголь, Леся Українка, Франко, слов'янофіли Аксаков, Кирєєвський, Белінський, Гер-

¹ *Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. – М., 1955. – Т. I. – С. 601.*

² *Там само. – С. 600.*

³ *Там само. – С. 601.*

цен, Шевченко. У такій ситуації дехто з дослідників не уникнув перекручень та перебільшень. Так, Сковороду В. Дядиченко називає вихідцем з трудового народу і зазначає, що в його поглядах «сильна матеріалістична тенденція». А загалом, незважаючи на деякі вади, погляди філософа були «кроком уперед порівняно з поглядами представників феодально-старшинської історіографії».

Суттєва риса радянської концепції української історіографії — це критика ідеології дворянського автономізму та українського буржуазного націоналізму. В.А. Дядиченко, до речі, дуже обережно торкається проблеми обґрунтування «українськими феодалами» своїх прав на автономію України у складі Російської держави. Г. Полетику він репрезентує як відомого представника «старшинського автономізму, який, виставляючи вимоги автономії України, аж ніяк не мав на увазі інтереси українського народу, Це прагнення було підказане класовими інтересами українських феодалів, їх намаганням зберегти своє панування над трудящими України»¹.

Дворянський націоналізм в Україні Л. Коваленко розуміє як «прагнення українських дворян-кріпосників створити під егідою самодержавства дворянсько-поміщицьку державність». Передбачалось, що реставрація гетьманства мала супроводжуватись поширенням прав українських поміщиків, посиленням їхньої влади над кріпаками.

У категоріях класового аналізу витворювались історіографічні репутації, історіографічні образи, стереотипи оцінок творчості діячів української історіографії. Літопис Граб'янки В. Дядиченко кваліфікує як «яскраву пам'ятку феодально-старшинської ідеології» й закидає козацькому автору, що той не міг «співчувати широким селянським масам», негативно ставився до селянських рухів. Літопис Величка також сприймався як твір старшинської історіографії. До «старшинських літописів» В. Дядиченко відносить «Короткое описание Малороссии» та Лизогубівський літопис. Твір П. Симоновського, на думку автора, так само відбиває «ідеї шляхетсько-старшинського класу».

Цікава в офіційній радянській історіографії оцінка «Історії Русів». Позитивне в ній — «прогресивна концепція про взаємини російського та українського народів», слабка сторона — непослідовність автора щодо кріпосництва та хибна теза про його зовнішнє привнесення, а також націоналістичні уподобання анонімного автора при характеристиці Полуботка та інших гетьманів XVIII ст.

¹ *Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. — М., 1955. — Т. I. — С. 251.*

Класові акценти переважають і при вивченні окремих діячів української історіографії. Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Максимович, П. Куліш, М. Грушевський – це «українські дворянські та буржуазні націоналісти». Втім, Олександр Маркович (молодший брат Я.М.Марковича, автора «Записок о Малороссии») оцінюється як «противник кріпосництва», у світогляді якого відчувався вплив «передових ідей руської прогресивної політичної думки декабристів та революціонерів-демократів». О. Маркович перший в українській історіографії, з точки зору Коваленка, оформлював думку, що закріпачення посполитих в Україні на рубежі XVII–XVIII ст. «було справою козацької старшини», тобто внутрішнім процесом, що спростовує тезу про зовнішнє привнесення кріпосництва в Україну.

Зображуючи український історіографічний процес як боротьбу прогресивних та реакційних дворянських тенденцій, Л.Коваленко посилається на М. Карамзіна, який висвітлював історію України з «великодержавних дворянських позицій», і акт возз'єднання оцінював як завершення політики «збирання руських земель», започаткованої ще І. Калитою. М. Погодін – «ідеолог російських кріпосників» – зовсім відкидав факт існування українського народу, його історії та культури. Слов'янофіли (Аксаков, Киреевський), хоча й не заперечували буття українського народу, але вбачали в українському фольклорі та етнографії лише віджилі риси. Разом з тим В. Белінський та М. Чернишевський викривали «реакційну сутність позицій слов'янофілів», їхньої оцінки минулого та сучасного українського народу.

Поряд з російськими аналізуються позиції «українських дворянських істориків-націоналістів» – Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича. Їм закидалось «замовчування» фактів «неперервної співпраці та взаємодопомоги російського і українського народу». Хибною вважалась висунута М. Маркевичем теза про «молодшого брата, північного росіянина».

В етнографічних та археологічних розвідках М. Максимовича знайшло відображення прагнення українських поміщиків до тісного союзу з російськими з метою оборони кріпосництва та самодержавства. У цілому постать та діяльність М. Максимовича Л. Коваленко характеризує як «своєрідну ланку» між дворянською та буржуазною українською історіографією.

Певним здобутком українських дворянських істориків Л. Коваленко вважав їхню плідну археографічну діяльність (М. Судієнко, М. Білозерський, О. Бодянский).

Рушійною силою українського історіографічного процесу, згідно з офіційною радянською концепцією, було загострення класової боротьби. Загострення боротьби селян з кріпосника-

ми та зростання капіталістичних відносин спричинились до виникнення у другій чверті XIX ст. революційно-демократичного та буржуазно-ліберального напрямів в українській історіографії. Представник буржуазно-ліберального напрямку С. Соловйов, на думку Л. Коваленко, відмовлявся розглядати історію українського народу як окремого суб'єкта, а історію України оцінював як аномалію щодо загальної схеми «державного процесу». Погляди «молодої» української буржуазії відбивали М. Костомаров і П. Куліш. Офіційна радянська історіографія сприймала Костомарова і Куліша як засновників «буржуазно-націоналістичної історіографії України». Майже всі постулати української національної історіографії спростовувались радянською доктриною. Відкидалась теза «оголтелого реаконера» Куліша про народні маси як руйнівну силу. Апеляція Костомарова до «народних низів» сприймалась як «налет псевдodemократической фразеологии либерала-соглашателя, вроде рассуждений о «психологии народной души».

«Антиісторичною вигадкою» називали радянські історики прагнення Костомарова та Куліша розглядати українську націю як «вічну категорію». Не сприймали вони й «націоналістичну теорію» Куліша у вигляді формули Україна «від Карпат до Саратова», а також федералістичну концепцію Костомарова. Останнього вважали засновником хибної «націоналістичної теорії про «безкласовість» та «бездержавність» українського народу, його «суцільну демократичність».

Високо оцінювала офіційна радянська історіографія позиції революційних демократів В.Г. Белінського, О.І. Герцена, Т.Г. Шевченка, здобутком яких була «боротьба» проти фальсифікації історії українського народу дворянською буржуазно-націоналістичною та російською шовіністичною історіографією. Під впливом російських революційних демократів формувався світогляд Т.Шевченка, який наслідував «кращі традиції передової історичної думки Росії». Він додержувався думки про спільність боротьби кріпаків Росії та України проти кріпосництва і самодержавства, наближався до розуміння, що пригнічене селянство було рушійною силою визвольної війни, позитивно оцінював плани возз'єднання Росії та України, тому що це був «шлях до об'єднання з братським народом, єдності з народними низами Росії».

Важливе місце в радянській доктрині української історіографії посідає оцінка української історичної науки на рубежі XIX – XX ст. Теоретична наївність, фактичні перекозчення, ідеологічні штампи – такими були прийоми історіографічних викладів. Чільне місце в українській історіографії початку XX ст.

Л.Коваленко відводить представникам революційно-демократичного напрямку – І. Франку, П. Грабовському, Лесі Українці, які вимагали «революційного розв'язання аграрного питання». Революціонери-демократи викривали антинародний характер поглядів українських націоналістів.

Стан української історичної науки цієї доби радянські історики пов'язували з посиленням націоналістичних тенденцій, що було зумовлене, в свою чергу, «переходом ліберальної буржуазії до табору контрреволюції». Зрозуміло, головним об'єктом критики радянських дослідників стала постать професійного історика і лідера українського буржуазно-націоналістичного руху М.С. Грушевського. Якщо погляди Костомарова та Антоновича були спрямовані проти російського царату, то головний мотив ідеології Грушевського – це «боротьба проти робітничого руху, партії пролетаріату, марксизму-ленінізму».

Дуже схематично Л. Коваленко аналізує основні риси концепції Грушевського. По-перше, зазначає намагання буржуазного історика «відірвати історію України від історії Росії та всесвітньої історії». По-друге, закидає Грушевському, що в історії українського народу він висуває на перше місце національне питання. «Новим» у свідомості Грушевського радянський дослідник вважав «особливу антиросійську загостреність, спрямовану не лише проти царату, російських поміщиків та буржуазії, але й проти російського народу». У цілому ідейні засади історичної концепції Грушевського Л. Коваленко характеризує як ідеологію «войовничого націоналізму».

Серед послідовників М.Грушевського Л. Коваленко називає І. Каманіна, Л. Падалку, І. Павловського, М. Слабченка, В. Пархоменка. Йдеться і про бурхливу діяльність, яку розгорнули на початку ХХ ст. «галіційські націоналістичні історики» Б. Барвінський, В. Герасимчук, І. Джиджора, В. Доманицький, С. Томашівський, М. Кордуба, які «стали на шлях прямого плазування перед германським імперіалізмом».

Втім, радянська історіографія визнавала існування школи Грушевського, її вплив на політичні та наукові течії. Історичну концепцію М. Грушевського Л. Коваленко вважав джерелом, з якого черпали матеріали «українські соціал-демократи» – П. Юркевич, В. Винниченко, С. Петлюра. Як певну варіацію ідей Грушевського він кваліфікує історичні погляди представників державницького напрямку О. Лотоцького, В. Липинського, Д. Дорошенка. До речі, сам термін «державницький напрям» відсутній в лексиконі радянських дослідників, натомість використовується класова (монархічна) термінологія. У роки реакції Липинський, Дорошенко та інші, відбиваючи страх українсь-

ких поміщиків перед народною революцією, висунули тезу про особливу історичну роль українського дворянства, проповідуючи створення української монархічної держави (гетьманату) як «бар'єра проти революції», наближення якої було невідворотне.

Заслугове на увагу висновок радянської історіографії: історична наука в Україні на початку ХХ ст., з одного боку, характеризувалась великим розмахом історичних досліджень, з іншого – чітко визначеними ознаками ідейної кризи буржуазної історіографії. Розмаїття наукових проблем, констатує Л. Коваленко, поєднується з посиленням реакційних та націоналістичних тенденцій в українській буржуазній історіографії, яким протистоїть марксистсько-ленінський напрям в українській історіографії, що виникає у період імперіалізму.

Таким чином, дисциплінарне оформлення української історіографії відбувалось протягом 1920-х – 1950-х років. Організаційні структури цієї наукової дисципліни витворювались у «радянському» та «діаспорному» варіантах. Якщо в Радянській Україні історіографічні дослідження мали централізований, уніфікований характер у вигляді офіційних академічних установ, колективних праць, то на еміграції переважала власна ініціатива, наукові та педагогічні інтереси в процесі викладення університетських курсів з української історіографії.

З точки зору ідейного навантаження, концептуальні схеми українського історіографічного процесу, запропоновані радянськими та зарубіжними українськими дослідниками, мали чітко визначену ідеологічну спрямованість (класову або націоналістичну). Якщо істориків-емігрантів відрізняли традиціоналізм мислення, фактографізм, бездоганна ерудиція, глибока обізнаність із історіографічними джерелами та фактами, то для радянських українських істориків характерним було прагнення певного ідейного синтезу, цілісної реконструкції історіографічного процесу в Україні, не позбавлених штучності та надмірної ідеологізації.

§4. Українська історіографія кінця 50-х – початку 80-х років

XX століття:

у пошуках власної ідентифікації

1950-ті – початок 1980-х років – це досить строката в ідейному і політичному вимірах доба у соціальному та інтелектуальному житті України. Час неначе стискувався у пружину, щоб міцно розпрямитися наприкінці століття. Протягом історично короткого часу змінили одна одну доба «хрущовської відлиги», період застою, епоха перебудови. У такий ди-

намічній соціокультурній ситуації суттєво змінюються функції та роль історичної науки. Розвиток її також відбувається хвилюподібно – то ідейне пожвавлення, то застій, то стагнація, то ідейна криза, то «історіографічна» революція.

Особливе місце в системі радянської історичної науки посідає історіографія. Саме у 1950 – 1970-ті роки відбувається остаточне ідейно-організаційне оформлення української історіографії як спеціальної дисципліни. Десятиліття після XX з'їзду партії – це доба *«першого інтелектуального ренесансу»* (А. Гуревич), який охопив досить широкі кола радянської творчої та наукової інтелігенції. В усіх галузях вітчизняної гуманітаристики відчувалось прагнення подолати ідеологічний догматизм, вийти на більш вільний і широкий методологічний простір, що, правда, в межах марксистської парадигми. Серед радянських українських істориків посилювався, звичайно, інтерес до історіографічної проблематики, методологічної рефлексії історичної науки. Основною ознакою історіографічних досліджень тієї доби стає нахил до самовизначення історіографії як наукової дисципліни, її предмета, завдань, методів тощо.

Згодом «ренесансний» імпульс трансформується в «інерцію» доби застою. Не випадково, що саме в цей період історіографія набуває статусу спеціальної дисципліни. Оформлення цієї досить елітарної структури радянської історичної науки відбивало її кризове становище. Виконуючи функції методологічного проводу в системі історичної науки, історіографія мала надати їй інтелектуальної чинності, наукового авторитету у внутрішньому та зовнішньому науковому співтоваристві. Виникає і свій «історіографічний істеблшмент» – поважні вчені, теоретики, методологи, недосяжні для звичайної маси істориків. У період застою історіографія виконувала і специфічну функцію критики «буржуазних фальсифікацій» вітчизняної історії. 1960–1970-ті роки – це пік у розвитку дисципліни історіографії, що пов'язано з її організаційною розбудовою, кадровим поповненням, накопиченням ідейного багажу, методів і техніки історіографічного аналізу.

У період перебудови історіографія виконувала здебільшого ідеологічні функції. Виступала засобом спростовування радянських міфів, визнаних авторитетів, зведення політичних та ідеологічних рахунків, реанімацією застарілих націоналістичних догм, сервілізмом, плазуванням перед західною українською історіографією. Більшість радянських істориків, здавалося, були неготові до сприйняття нового в науці, досягнення доробку світової історичної думки. Запанували відкритий нігілізм, войовничий провінціалізм мислення, тенденція до десценди-

зації науки. Історіографічні дослідження в цей період мають спрощений, популяризаторський характер.

Відомо, що до часів перебудови українська історична наука була поділена на дві гілки: радянську та зарубіжну. Цікаво, що історики в діаспорі провідну роль визнавали за історичною наукою в Україні. Ще на початку 1960-х років О. Оглоблин зауважував, що українська історична наука – «одна і єдина», а українські історики тут і там – «брати по науці», більше того, «українська еміграційна історіографія – це невід’ємна частина цілої української історії, головний осередок якої, з природи речей, може бути лише в Україні»¹.

Важливим є й наступне зауваження О. Оглоблина про тісний зв’язок цілей і завдань закордонної і вітчизняної історичної науки. Якщо в Україні спостерігався занепад «історичної праці», то відповідно зростала роль зарубіжних досліджень української історії. Саме така ситуація виникла після розгрому української культури та науки на початку 1930-х років, коли «українську історичну науку репрезентували Галичина і еміграція». Так було і після другої світової війни, коли «внаслідок відомого паралічу української історичної науки на батьківщині, репрезентація української історіографії в світі фактично припала на долю еміграції». Разом з тим, якщо після смерті Сталіна та Перейславських роковин відбувалось «нове піднесення історичної науки в Україні», що тривало близько 10 років, то «еміграційна історіографія мусила обмежити сферу своєї діяльності й специфікувати свої цілі і завдання». Стан історичної науки в Україні у 1970-х роках О. Оглоблин оцінював дуже песимістично: це згортання наукових планів та інституцій, заміна монографій як актів індивідуальної творчості на колективні праці, усування кваліфікованих істориків, збіднення та знецінення наукової спадщини. «Наслідком цього руїнницького процесу українська історична наука на батьківщині перестала існувати», – констатував О. Оглоблин у 1978 р. У такій ситуації ідейний провід перебирала на себе історична наука в діаспорі: «Не доповнювати, не виправляти советську історіографію – ні! Віднині нашим – українським історикам у вільному світі – головним завданням і обов’язком буде творити, підносячи на вищий щабель українську історичну науку, й гідно репрезентувати її перед широким і вільним світом»².

¹ Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // *Український історик*. – 1978. – Ч. 4. – С. 59.

² Там само. – С. 60, 63.

Як це не парадоксально, в добу застою, глибокої кризи радянської історичної науки завершується процес оформлення дисципліни історіографії. На українському ґрунті цей процес мав певну специфіку.

Важливим фактором інституалізації історіографії було утворення низки наукових осередків та установ. При Інституті історії АН УРСР функціонував з 1963 р. відділ історіографії та джерелознавства, реорганізований 1973 р. у відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. У 1964 р. при Секції суспільних наук Академії наук Української РСР виникає Наукова рада з історії історичної науки, мета якої – організація та координація історіографічних досліджень в Україні. Звичайною стає практика узгодження тем кандидатських і докторських дисертацій в Науковій раді, яка також вела активну конференційну та публікаторську діяльність. Науковою радою з історії історичної науки було ініційоване видання щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР». Протягом 1968 – 1973 рр. вийшло 6 випусків щорічника тиражем від 60 до 1600 примірників, обсяг яких коливався від 14 до 19 друкованих аркушів. Відповідальними редакторами випусків були члени-кореспонденти АН УРСР Ф. Шевченко, І. Гуржій та П. Калениченко¹.

Протягом 1960 – 1970-х років відбувався процес утворення кафедр історіографічного профілю в Україні. В 1964 р. відкрита кафедра історіографії, допоміжних дисциплін і методики в Харківському університеті. Ініціатором створення і першим її завідувачем став професор В. Астахов. У 1972 р. кафедра історіографії та джерелознавства створена у Дніпропетровському університеті, першим завідувачем якої був професор В. Борщевський. Для піднесення статусу історіографічних досліджень у Дніпропетровському університеті багато чого було зроблено доцентом В. Шевцовим.

У даний період формувалася і кадровий склад дослідників історії історичної науки в Україні. Харківську школу репрезентували В. Астахов, І. Шерман, Ю. Журавський, у центрі уваги яких знаходились проблеми російської та української історіографії. Дніпропетровська школа орієнтована переважно на вивчення теоретичних проблем історії історичної науки, а також історіографії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Київська школа відома іменами Ф. Шевченка, В. Сарбея, А. Санцевича, Н. Комаренко.

¹ Див.: Комаренко Н.В. О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // История и историки. Историографический ежегодник 1980. – М., 1984. – С. 16–32.

У 1960 – 1980-ті роки відбувався процес самоствердження історіографії як навчальної дисципліни. Курс історіографії історії УРСР вводився дуже обережно, майже на факультативних засадах як додаток до нормативного курсу «Історіографія історії СРСР». Другорядність, провінціалізм, відрубність від здобутків світової історичної науки – все це наслідки політико-ідеологічної обмеженості, інтелектуальної ізоляції, відсутності стилю радянської історичної науки та її національних загонів.

Практика викладання курсів історіографії у вищих навчальних закладах сприяла формуванню низки дидактичних образів історіографії. Найбільш поширений «персоналогічний», або «біографічний» образ, який передбачає погляд на історію науки як сукупність імен, творчих біографій та праць істориків. У структурах радянської історичної свідомості існував також і «репресивний» образ історіографії, згідно з яким минуле науки сприймалось як боротьба ідей, ідейних напрямів: дворянського, буржуазного, революційно-демократичного¹. Саме цей образ домінував у свідомості радянських істориків протягом десятиліть. Наступний образ – «сциєнтистський», в межах якого історія історичної науки висвітлювалась як процес накопичення і зміни історичних ідей, схем, концепцій, перетворення історичних знань на науку. Визначальною рисою цього образу був інтерес до методологічних засад історичного пізнання².

У цей період з'являються і перші навчальні посібники з української історіографії М. Марченка, Л. Коваленка та з історіографії історії СРСР В. Астахова, В. Шевцова³. У цілому практика викладання вузівських курсів історіографії, видання навчальної літератури в цій галузі сприяли дисциплінарному самовизначенню історіографії, популяризації її в культурних колах і громадській свідомості через систему вищої освіти.

Затвердження дисциплінарного статусу української історіографії супроводжувалось її ідейно-концептуальним оформлен-

¹ Рубинштейн Н.Л. Русская историография. М., 1941; Историография истории СССР / Под ред. В.Е.Иллерицкого И.А. Кудрявцева. – М., 1971.

² Сахаров А.М. Историография истории СССР. Курс лекций. М., 1977; Його ж. О предмете историографических исследований // Сахаров А.М. Методология истории и историография: Статьи и выступления. – М., 1981.

³ Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959; Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 1964; Його ж. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983; Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.). – Харьков, 1965; Шевцов В.И. Развитие прогрессивного направления в русской историографии первой половины XIX в. – Днепропетровск, 1980.

ням. У 60 – 70-ті роки визначається спектр проблем історіографічних досліджень в Україні та за її межами, побачила світ низка монографій українських і російських авторів, присвячених діячам української історичної науки, серед яких М. Максимович, О. Бодянський, М. Маркевич, М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Єфименко, Д. Яворницький¹. Особливу увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників привертали окремі періоди в історії української історичної науки, здебільшого радянський. Офіційний літопис історичної науки в Україні вели вітчизняні історики: Ф. Лось «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади»², В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Сарбей «Розвиток історичної науки в УРСР (1945–1970)» (К., 1970), А. Санцевич «Українська радянська історіографія (1975–1982)» (К., 1984). Стану історичної науки в Радянській Україні були присвячені й дослідження західних дослідників – Б. Крупницького «Українська історична наука під Советами. 1920–1950» (Мюнхен, 1957), О. Оглоблина «Думки про сучасну українську советську історіографію» (Нью-Йорк, 1963) та «Українська історіографія. 1917–1956»³, Н. Полонської-Василенко «Курс української історіографії» (1971), О. Підгайного «Українська історіографія і Велика східноєвропейська революція»⁴, Я. Пеленського «Советська українська історіографія після другої світової війни»⁵, С. Горака «Українська історіографія. 1956–1963»⁶, Л. Винара «Сучасний стан советської історіографії в Советській Україні»⁷, Т. Мацьківа «Розвиток української історіографії»⁸.

¹ Марков П. Г. М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973; Його ж. А. Я. Єфименко – історик України. – К., 1966; Острянин Д. Світогляд М. О. Максимовича. – К., 1960; Кондрашов Н. А. Осип Михайлович Бодянский. – М., 1956; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. – Л., 1987; Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. – К., 1958; Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. – К., 1961; Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. – К., 1984; Його ж. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Іванова Р. П. Україна другої половини XIX ст. – К., 1971; Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972.

² Лось Ф. Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади // Розвиток науки в УРСР за 40 років. – К., 1957.

³ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917–1956, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* – Vol. V–VI. – № 18–20.

⁴ Pidhainy O. *Ukrainian Historiography and the Great East-European Revolution.* – Toronto; New York, 1968.

⁵ Pelenski J. *Soviet Ukrainian Historiography after World War II, Jahrbucher fur Geschichte Osteuropa.* – 1964. – № 12.

⁶ Horac S. *Ukrainian Historiography. 1956–1963, Slavic Review.* – 1965. – Vol. 24. – № 2.

⁷ Wynar L. R. *The Present State of Soviet Historiography in Soviet Ukraine. A Brief Overview, Nationalities Papers (New York).* – 1979. – Vol. 7. – № 1.

⁸ Mackiw Th. *The Development of Ukrainian Historiography, The Ukrainian review (London)* – 1986. – Vol. XXXIV. – № 2 (Summer), № 3 (Autumn), № 4 (Winter).

З'являються розвідки, присвячені аналізу становища української історичної науки в різних регіонах, наприклад П. Чухрій «Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу»¹, В. Сарбея «Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст.»².

До спектра історіографічної проблематики входять питання соціальної історії історичної науки в Україні (організаційні установи, наукові товариства, навчальні заклади, кадри, дослідницькі осередки). Роботи Н. Комаренко, А. Санцевича, В. Сарбея присвячені історії науково-дослідних кафедр українського Інституту марксизму-ленінізму, істпартів, Академії наук Української РСР³.

Суто специфічним для української історіографії (особливо на Заході) було виникнення такої синтетичної галузі, як *грушевськознавство*, яке органічно поєднувало інтелектуальну і соціальну історію науки, принципи біографістики, джерелознавства, археографії тощо. Біля витоків грушевськознавства стояли О. Оглоблін, М. Стахів, Л. Винар, А. Жуковський, О. Прицак⁴. Те, що було цілком природно для українських істориків у діаспорі, в Україні сприймалось як виняток. Своєрідним відлунням доби «відлиги» була стаття Ф. Шевченка про причини рееміграції М. Грушевського в Україну у 1924 р.⁵

Джерельна база історіографічних досліджень в Україні була дуже специфічною. На архівному рівні припускалося вивчення радянського періоду в історії української науки. Джерельна

¹ Чухрій П. *Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу* // *Питання історії народів СРСР*. – Харків, 1969. – Вип. 8.

² Сарбей В.Г. *Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст.* // *Укр. істор. журн.* – 1982. – № 3.

³ Комаренко Н.В. *Утворення і діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках* // *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. – К., 1971. – Вип. IV; *Ії ж. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1934)*. – К., 1973; *Ії ж. До питання про генезис. Інститут історії АН УРСР* // *Укр. істор. журн.* – 1972. – № 5; Санцевич А.В., Комаренко Н.В. *Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР*. – К., 1986; Сарбей В.Г. *Істпарті та їх місце у розвитку історичної науки України* // *Укр. істор. журн.* – 1967. – № 1.

⁴ Оглоблін О. *Михайло Грушевський і українське національне відродження* // *Український історик*. – 1964. – № 2–3; Його ж. *Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934)* // *Український історик*. – 1966. – № 1–2; Стахів М. *Чому М.Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва* // *ЗНТШ*. – 1978. – № 2; Винар Л. *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)*. – Мюнхен, 1986; Жуковський А. *Михайло Грушевський і журнал «Україна»* // *Український історик*. – 1976. – № 12; Прицак О. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. – Київ–Кембрідж, 1991.

⁵ Шевченко Ф. *Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну* // *Укр. істор. журн.* – 1966. – № 11.

розробка творчої спадщини дореволюційних українських істориків була майже унеможливлена, на їхній творчості лежало тавро «буржуазного націоналізму», ідейного декадансу, занепаду тощо.

Доволі активно вивчалась спадщина українських істориків демократичних, ліворадикальних поглядів. На цьому тлі спостерігається короткочасний ренесанс драгоманівських студій, вивчення доробку О. Лазаревського. Сталим був інтерес до творчості Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки.

Вагомий внесок у розбудову джерельної бази історіографічних досліджень зробили західні історики, які використовували архівні матеріали, що знаходились за межами України, а також мемуари, епістолярну спадщину, матеріали з історії української історичної науки на еміграції. Важливим історіографічним джерелом стали власні спостереження і свідоцтва авторів історіографічних розвідок (наприклад, Б. Крупницький наводить свої особисті враження про Д. Дорошенка, дані, отримані ним від безпосередніх учасників історіографічних подій О. Оглоблина, Л. Окиншевича).

Власна ідентифікація української історіографії як спеціальної дисципліни відбувалася в контексті розробки теоретико-методологічних проблем історії науки. Першочерговим було визначення статусу української історіографії. Починаючи з 1930-х років, українська історіографія існувала переважно у формі проблемної історіографії, тобто сприймалась не як історія ідей, концепцій, а як сукупність літератури з окремих проблем історії Української РСР. Наприкінці 1950-х років М. Марченко реабілітує сам термін «українська історіографія» і повертає його до наукового вжитку.

З точки зору М. Марченка, історіографія є складовою історичної науки. Предметом історіографії «є історія історичних знань, історія науки про розвиток людського суспільства та історичної думки чи то в цілому, чи окремого якогось народу». Історіографія «розвилась у нерозривному зв'язку з історичними знаннями та історичною наукою, що зародилася ще в ранній період розвитку культури і освіти...».

Разом з тим в традиціях радянської класової свідомості до предмета історіографії М. Марченко включає не лише історію науки, але й історію суспільної думки: «історіографія розглядає розвиток історичних знань та історичної науки в зв'язку з суспільним розвитком, боротьбою класів і, особливо, у зв'язку з боротьбою в галузі ідеології». Предмет історіографії «є складовою частиною історії суспільної думки певної епохи»¹.

¹ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 4.

На демаркацію історичної науки та історіографії звернув увагу і Ф. Шевченко: історіографія «вивчає не первинний процес – розвиток суспільства, як це робить історія, а вторинний процес – розвиток самої історичної науки»¹.

Погляд на історіографію як окрему дисципліну кристалізувався також і в свідомості зарубіжних українських істориків. Л. Винар розрізняє два аспекти поняття історіографії. У першому випадку це поняття «ототожнюється з історією, писанням історії або історичним дослідженням». У вузькому розумінні історіографія як спеціальна дисципліна «займається вивченням розвитку історичної науки».

Л. Винар досить широко трактує предмет дисципліни історіографії, до якого включає «вивчення окремих етапів розвитку історичної думки, дослідження організаційних форм наукової діяльності (наукові установи), аналізу творчості поодиноких істориків на тлі їхньої доби, дослідження окремих історіографічних шкіл у зв'язку із розвитком історичної думки, вивчення періодичних та інших історичних видань, які віддзеркалюють стан історичної науки й інші питання, пов'язані з історіографічною тематикою»².

Однією з найскладніших проблем української історіографії як окремої дисципліни є проблема *мови науки*. Наукова лексика українських істориків свідчить про її вторинність, поляризацію інтелектуальних сил, ідейну конфронтацію марксистської та націоналістичної термінології. Мову радянських науковців характеризують такі ідейні формули і стереотипи, як «український націоналізм», «буржуазні націоналісти», «історики-націоналісти», «криза буржуазної історичної науки», «буржуазно-націоналістичні історики», «історики-демократи», «буржуазно-націоналістичні фальсифікації про «безкласовість» та «безбуржуазність» української нації», «брехлива теорія «безкласовості» та «безбуржуазності» українського народу», «ідейна нікчемність і наукове банкрутство націоналістичної історіографії», «ідейна криза» тощо.

Наукова лексика західних українських істориків також надто заполітизована. Звичайно переважає націоналістична семантика – «вірнопідданий історик», «советсько-українська», «советсько-російська» історіографія, «Кремль», «Москва» – замість Росія, СРСР, «возз'єднання України з Москвою» (Б. Крупниць-

¹ Шевченко Ф. П. Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – 1968. – Вип. 1. – С. 6.

² Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 53, 41.

кий), «новітня урядова советська історіографія», «советська «звичайна схема» історії», «урядова історична схема», «наступ советсько-московської ідеології» (О. Оглоблин). Архаїчними, начебто запозиченими з лексикону історика XIX ст., виглядають позитивістські формули М. Чубатого, як-от: «науковий критичний об'єктивізм», «правдива історія України», «всесторонній образ минулого України», «Шевченкова Правда України» тощо.

Разом з тим мова зарубіжних українських дослідників відбиває і новітні тенденції в історіографії. Так, ще у середині 1950-х років Б. Крупницький уживав такі поняття, як «історіографічний образ», «російська ментальність», «образ українського господарства Гетьманщини»¹.

Соціальна та ідеологічна детермінація мови науки не була таємницею для істориків. Стосовно термінології «советської історіографії» О. Оглоблин зауважив, що вона була визначена «згори й суворо обов'язкова». Особливу увагу дослідника привертає «сакральний термін «возз'єднання», який у свій час уживали П. Куліш, М. Коялович, особливо М. Юзефович, в радянській історіографії він з'являється в 1939 р. у зв'язку з возз'єднанням Західної України і Західної Білорусії з УРСР та БРСР. Тотальне панування цього «незграбного» терміна над усією «советською історіографією» починається, на думку історика, з Переяславських тез ЦК КПРС, які поклали ідею «возз'єднання» в основу «цілої советської історичної схеми». «Примусовий характер» мав і термін «зрада» («зрадник»), який вживався щодо таких діячів української історії, як І. Виговський або І. Мазепа².

Певна річ, дисциплінарне становлення української історіографії відбувалось здебільшого на дільниці удосконалення понятійного апарату, розбудови мови науки, навколо чого зосереджувалися сили вітчизняних та західних українських істориків³. Мова – це інтелектуальна ідеологія, зміна якої і зумовлює перебіг науки.

Вирішальним чинником у процесі затвердження дисциплінарного статусу історіографії є розв'язання проблем історіографічного синтезу. В 1950–1970-ті роки виникає низка схем і концепцій українського історіографічного процесу в рамках різних інтелектуальних ідеологій.

¹ Крупницький Б. *Українська історична наука під Советами*. – Мюнхен, 1957. – С. 7.; XXVII, 17.

² Оглоблин О. *Думки про сучасну українську советську історіографію*. – Нью-Йорк, 1963. – С. 76.

³ Див.: Мацьків Т. *Справа термінології української історії в німецькій історіографії* // *Український історик*. – 1988. – Ч. 1–4; Санцевич А.В. *Предмет та об'єкт дослідження історіографії* // *Укр. істор. журн.* – 1989. – № 5.

Радянські українські історики проблеми історіографічного синтезу вирішували з марксистських позицій. У добу першого інтелектуального ренесансу на тлі української історіографії особливо помітна драматична і суперечлива постать *М. Марченка*. Його концепція українського історіографічного процесу відбивала і протиріччя, і надбання своєї епохи. У свідомості автора «Української історіографії» (К., 1959) природно поєднувалися класові і соціокультурні ідеали. Амбівалентність мислення *М. Марченка* виявилася у тлумаченні ним предмета історіографії як історії науки і водночас історії суспільної думки певної доби.

Разом з тим його відрізняло прагнення вийти за вузькі межі класового підходу і показати історію історичної думки в контексті історичного і культурного життя українського народу. На історіографії окремої країни, зазначав історик, «позначаються національні особливості цієї країни, своєрідність розвитку історичного життя народу». Саме в такому ракурсі накреслив *М. Марченко* у вступі до своєї книги схему українського історіографічного процесу. У пам'ятках народної творчості та історико-літературних творах кінця XII ст. знайшли відображення спільні для усіх східнослов'янських народів риси суспільно-політичного розвитку. Протягом XIII– на початку XIV ст. особливості українського історичного процесу проступають чіткіше. В українських пам'ятках дедалі яскравіше виступають риси національного характеру.

Другу половину XVI – XVII ст. *М. Марченко* оцінює як період велетенських соціальних рухів та національно-визвольної боротьби, який залишив глибокий слід у культурі, літературі та мистецтві українського народу. Цей період він називає добою «козацько-старшинської історіографії». Саме в історичних працях цих часів «відображено найславніші сторінки історії українського народу», «виявлено в повному розквіті національні риси та особливості українського народу». Словом, середньовічна доба у загальній схемі української історіографії *М. Марченка* постає у широкому контексті історії українського народу, його культури та національної свідомості.

Впадає у вічі, що при висвітленні наступних етапів розвитку українського історіографічного процесу дослідник віддає перевагу вже науковим чинникам – критичному ставленню до джерел, спробам наукового синтезу української історії. Стан історичних знань XVII – першої половини XVIII ст. характеризувався впровадженням до наукового вжитку великої кількості історичних джерел. Втім, історичні твори другої половини XVIII ст. мали здебільшого компілятивний характер, ґрунтуючись на

попередніх вивченнях. Ці недоліки української історіографії автор пояснює браком критичного ставлення до джерел.

Критичне використання джерел, науковий підхід до вивчення українського минулого М. Марченко відносить до другої третини XIX ст. У пореформений період цей перехід набуває ще більшого розмаху та наукового значення.

Заради повноти обсягу М. Марченко розглядає історичні праці галицько-українських істориків як природну складову загальноукраїнського історіографічного процесу, що значною мірою розширювало межі офіційної радянської схеми історії історичної науки в Україні. Характеристику галицької історіографії дослідник починає з праць «монастирських істориків», як-от: літопис Яна Юзефовича, літописи Святоюрського та Онуфріївського монастирів, що були укладені Варламом Компанієвичем. Визначною постаттю в українській історіографії Галичини М. Марченко вважає Дениса Зубрицького. Носіями національно-визвольних ідей були представники молодшої галицької інтелігенції – відома «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький).

Увагу дослідника привертала також представники російської і польської історіографії, які вивчали українське минуле. Щодо характеристики історіографії XVI – другої половини XVII ст. подано стислий огляд польської та західноєвропейської мемуарної літератури. При аналізі археографічної діяльності першої половини XIX ст. показана спільна праця представників російської та української історіографії, як-от: О. Мусін-Пушкін, М. Рум'янцев, П. Строев, Одеське товариство історії та старожитностей, Київська археографічна комісія. Втім, автор «Української історіографії» усвідомлював і вади російської та польської історіографії, великодержавницького напрямку, діячі якого «не відокремлювали українського історичного процесу від російського або польського і не визнавали самобутності українського народу як такого»¹.

Центральне місце в книзі М. Марченка посідає аналіз української історіографії першої половини XIX ст., тому що саме у цей період вона, на думку автора, досягла значних успіхів і підготувала ґрунт для докладнішого вивчення історії України. У другій частині книги, що містить майже 2/3 загального обсягу, автор піддає аналізу «Історію Русів», погляди братів Я. та О. Марковичів, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, О. Бодянского, І. Срезневського, А. Скальковського, М. Максимовича. Разом з тим через окремі постаті він розглядає діяльність

¹ Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 7.

відомих наукових центрів та інституцій, як-от: гурток харківських романтиків, Київська археографічна комісія, Одеське товариство історії і старожитностей тощо.

Той факт, що у своїх історіографічних викладах М. Марченко не йшов далі першої половини XIX ст., можна пояснити тим, що друга половина XIX ст., протягом якої відбувався процес витвору національної української історіографії, становила табу для радянських істориків. Звернення до періоду, пов'язаного з іменами М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського – фундаторів історичної науки в Україні, загрожувало дослідникові звинуваченнями в «націоналістичних ухилах» та симпатіях «українському буржуазному націоналізму».

М. Марченко цілком усвідомлював той факт, що «синтезованої праці з української історіографії» ще немає, і його книга заповнює «лише прогалину в цій галузі науки». Ще наприкінці 1950-х років він вважав, що потреба в такому «узагальненому дослідженні давно назріла». На думку дослідника, ні дореволюційна історіографія в особі М. Грушевського та його школи, ні «українська націоналістична еміграція», що «чинить справу фальсифікації історичного минулого України», не могли розв'язати проблему історіографічного синтезу.

Випади М. Марченка проти історіографічних праць Д. Дорошенка та О. Оглоблина, які він називає «писаниною», «далекою від завдань науки», «пропагандою буржуазного націоналізму», були цілком штучні, навіть обов'язкові з точки зору офіційної радянської ідеології. Це була своєрідна індульгенція на право сказати своє слово в науці. Насправді увесь зміст і характер книги М. Марченка свідчить про те, що Д. Дорошенка він цінував як безумовний авторитет в галузі дослідження української історіографії.

У цілому книга М. Марченка сприяла в тій ситуації самовизначенню української історіографії як дисципліни і широко використовувалась при викладанні курсів української історіографії у вищих навчальних закладах України.

Наступною була історіографічна схема Л. Коваленка. На відміну від схеми М. Марченка, який прагнув вийти за рамки офіційної радянської доктрини, історіографічна конструкція Л. Коваленка мала підкреслено офіційний характер. Її автор свідомо демонструє лояльність щодо марксистсько-ленінської методології та ідеї співпраці українських і російських істориків: «Повне використання неоціненої спадщини класиків марксизму-ленізму для української історіографії стало можливим після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Принципово позитивну роль відіграла тут також та обставина,

що радянські історики України установили якнайтісніші контакти з історичними науковими установами Російської Федерації... центрами наукових досліджень історії УРСР були Москва і Ленінград»¹.

«Парадокс Коваленка» полягає в тому, що книга його з'явилася у період тотального наступу на гуманітарну сферу, «мутації мови» радянських істориків, знищення решток науковості та індивідуальної творчості, чергового посилення урядової політики русифікації в національних регіонах. В умовах цілеспрямованої русифікації української культури і науки, ідеологізації праці історика конформізм української історичної науки (як засіб виживання) виявлявся у спробах самоствердитися, зберегти елементи національної специфіки в такій «елітарній сфері», як українська історіографія.

Історіографію Л. Коваленко, як і його попередник, вважає окремою історичною дисципліною. З позицій репресованої радянської свідомості предмет історіографії він сприймає не як філіацію ідей, а як боротьбу ідейних течій у науці: «Особливу увагу радянська історіографія звертає на з'ясування класової суті історичних концепцій, вивчає історію боротьби за затвердження марксистсько-ленінської історичної науки». Виходячи з тези, що ідеологічним підмурком радянської історіографії є марксистсько-ленінське вчення, періодизацію українського історіографічного процесу він подає за формаційною схемою. В історіографії історії України дослідник розрізняє такі епохи: «феодально-кріпосницькі часи – IX–XVIII ст.; криза феодально-кріпосницького ладу та розвиток капіталізму – XIX ст. – початок XX ст. (до 1917 р.); епоха після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції». Виходячи з характеру історико-політичних концепцій, методів дослідження та використання джерельного матеріалу кожний з названих етапів розвитку української історичної науки автор поділяє на дещо коротші відрізки. Так, у межах феодально-кріпосницької епохи він виокремлює «часи Давньої Русі (період спільного розвитку російського, українського та білоруського народів); XIV – перша половина XVII ст. – часи, коли українські землі були відірвані від решти руських земель, і український народ зазнавав не лише феодально-кріпосницької експлуатації, що зростала, а й важкого іноземного гноблення; XVII – середина XVIII ст. – час, коли основні українські землі були возз'єднані з Росією, а соціально-економічне життя зазнало ряду радикальних змін».

¹ Коваленко Л. А. *Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції*. – С. 111.

Стан історичної науки в Україні XIX – початку XX ст. Л. Коваленко оцінює відповідно до офіційної радянської доктрини, з точки зору спільного характеру суспільно-політичного життя Росії та України, пов'язуючи основні етапи розвитку історіографії України з ленінською періодизацією визвольного руху в Росії. Мовиться про: 1) період дворянської історіографії та початок буржуазно-ліберальної і революційно-демократичної течій в історіографії (перша половина XIX ст.; до 1861 р.); 2) пореформений, що характеризується розмежуванням ліберальної та революційно-демократичної течій в галузі історії; 3) період імперіалізму (1895–1917 рр.) та пролетарського етапу в суспільно-політичному житті й історіографії¹.

Звичайно, книга Л. Коваленка, наповнена ідеологемами офіційної радянської історіографії, виконувала на перший погляд лише функцію трансляції положень, викладених в академічних «Нарисах історії історичної науки в СРСР». Втім, незважаючи на ідеологічні упередження та теоретичні недоліки, навчальний посібник Л. Коваленка в часи жорсткої регламентації та уніфікації діяльності радянських істориків, ідейного і психологічного тиску був одним із засобів легалізації української історіографії як дисципліни в культурній сфері і науковому житті України.

Зарубіжні українські історики також виявляли інтерес до проблем історіографічного синтезу. Якщо радянські українські історики розгортали загальні схеми українського історіографічного процесу, то їхні західні колеги зосереджували увагу здебільшого на феномені радянської («советської») української історичної науки. Одним із впливових дослідників української історіографії на Заході був Б. Крупницький. Інтерес до історіографічних проблем виявився ще під час навчання Б. Крупницького у Берлінському університеті та Українському Науковому інституті. Особливе враження на нього справив лекційний курс з української історіографії професора Д. Дорошенка: «такий ніби сухий предмет, як історіографія, ... в Дорошенковім викладі ставав живим, набирав фарб, говорив до нас незабутнім голосом старовини, який так сильно впливає на молодь, чутливу до вражень душу...»².

У творчому доробку Б. Крупницького окремо можна вилучити роботи з: 1) біоісторіографії (присвячені творчості Й. Енгеля, автора «Історії русів», М. Драгоманова, В. Липинського,

¹ Коваленко Л.А. *Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції*. – С. 5–8, 49.

² Крупницький Б. *Вказ. праця*. – С. 4.

В. Біднова, М. Грушевського, В. Петрова, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко); 2) проблемної історіографії (наприклад, ціла «історіографічна Мазепіана»: «Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу», «Мазепа в світлі шведської історіографії», «Гетьман Мазепа в світлі психологічної і політичної методи», «Гетьман Мазепа в оцінці істориків народників і державників», «Мазепа і советська історіографія». Його ж перу належать розвідки «Богдан Хмельницький в світлі української історіографії», «Богдан Хмельницький і советська історіографія», «Карл XII в старій і новій шведській історіографії»); 3) праці з історії історичної науки в Україні та на еміграції «Die ukrainische historische Wissenschaft in der Sovjet Union 1921 – 1941», «Українська історична наука на еміграції (1945 – 1949) в світлі культурної кризи», «Українська історична наука в НТШ на чолі з М.Грушевським», «Trends in modern ukrainian historiography», «Теорія Третього Риму і шляхи російської історіографії», «Українська історична наука під Советами (1920 – 1950)»¹.

Особливий інтерес являє аналіз західним дослідником становища української радянської історичної науки. Б. Крупницький ставить проблему її періодизації і виокремлює три основних етапи: 1) 1920-ті роки – період незалежного розвитку української історіографії, ренесансу української культури; 2) «переходова» доба, яка характеризується розгромом української культури, української історичної науки і зникненням цілого покоління істориків; 3) історична наука в Україні 1940 – 1950-х років, зміст якої визначається «своєрідною синтезою між марксистською наукою і російським націоналізмом»².

Основні джерела Б. Крупницького – це друковані матеріали, збірки документів, свідчення і спогади українських істориків другої хвилі еміграції.

Свій огляд «українсько-советської історіографії» автор починає з часів «української державності» 1917 – 1920-х років. Це був період популяризації доступної для народних мас історичної літератури, вирішення педагогічних проблем, розбудови української історії як предмета в усіх типах українських шкіл та утворення наукових установ. Йдеться про діяльність Академії наук у Києві з трьома відділами: історико-філологічним, фізико-математичним та суспільних наук.

¹ Див. бібліографічний покажчик праць Б.Крупницького в кн.: Крупницький Б. *Українська історична наука під Советами.* – Мюнхен, 1957. – С. XXXVII–XLVI.

² Крупницький Б. Вказ. праця. С. 91–93.

Окремо розглядає дослідник стан історичної науки в Україні доби воєнного комунізму, коли домінувала «більшовицька теорія» двох культур як підґрунтя політики русифікації в Україні. Наукова праця майже припинилася.

В період непу мир з селянством означав нову національну політику – політику українізації. Б. Крупницький піддає аналізу стан та основні тенденції розвитку наукових інституцій та освітніх установ в Україні. У країні існують два центри: Київ – культурний, Харків – політичний. Історична праця в Києві пов'язана з Академією наук, установами М. Грушевського, відновленням журналу «Україна» – «бойового органу української історичної науки». У Харкові оформлюється «комуністичний напрям в українській історіографії», головним репрезентантом якого був М. Яворський. Дослідник перераховує також інші центри історичної науки: у Харкові – кафедру історії України під проводом Д. Багалія, Одеський історичний осередок на чолі з академіком М. Слабченком. «Досить значну історико-археологічну працю пророблено у Дніпропетровську», де працювали такі відомі історики, як Д. Яворницький та В. Пархоменко. У Ніжині працював М. Петровський, Кам'янці-Подільському – Ю. Січинський, Полтаві – професор П. Клепацький, Чернігові – В. Дубровський. «Квалітативно- історична праця на провінції, – підсумовував Б. Крупницький, – стояла на високому рівні».

«Міродайною» в українській історичній науці 1920-х років Б. Крупницький вважав народницьку ідеологію, носієм якої був М. Грушевський. Основними постулатами схеми М. Грушевського були примат народу над державою та ідея безперервності українського історичного процесу. Значення цієї схеми Б. Крупницький вбачав у тому, що вона, по-перше, зробила «пролом» в старій «звичайній схемі» російської історії. По-друге, під впливом схеми М. Грушевського знаходилися провідні російські історики, як-от: А. Пресняков, М. Любавський, а також М. Яворський, який «ззовні її поборював». По-третє, схема М. Грушевського прислужилась до радикального розриву поміж «істориками Москви і України».

Простежує Б. Крупницький і зміну проблематики українознавчих досліджень 1920-х років. Давня доба (Київська, Литовсько-руська) не цікавила українських дослідників. Їхні інтереси були зосереджені навколо історії козацької державності XVII – XVIII ст., хоча було небезпечним вивчення окремих статей цієї доби, в яких було «чимало сепаратистичного духу». Ґрунтовно досліджувався державно-адміністративний устрій Гетьманату, його соціально-господарська структура.

Певна річ, історіографічні спостереження Б. Крупницького відрізняються компетентністю і докладною аргументацією.

Саме в цей період в українській історичній науці почало формуватися «державницьке думання», державницька ідеологія, яка наближалася до новітньої державницької думки школи Липинського. Цю тенденцію дослідник простежує в працях Л. Окиншевича, В. Новицького та М. Слабченка.

Наступною була розбудова історії України XIX – XX ст. Починати доводилося «буквально з нічого», але були сприятливі умови для цих досліджень – нові матеріали, які приховувалися в «жандармських та цензурних архівах», а також загальні тенденції офіційної радянської ідеології (боротьба проти царизму – «програмовий постулат комуністичної доктрини»).

Відзначав Б. Крупницький і дуже «пильне вивчення початків українського національного відродження». Дослідження історії XX ст. залишалося, на думку історика, «домоною марксистської школи».

Для українських радянських істориків характерним було не тільки засвоєння державницької ідеології, а також «тенденція відділення, сепарації». Ця тенденція, за словами Б. Крупницького, переважала серед більшості «советських істориків українців не тільки так званого «буржуазного» характеру, але й соціалістів та комуністів, не виключаючи й голови марксистсько-комуністичного розуміння історії М. Яворського»¹.

Кінець 1920-х – початок 1930-х років Б. Крупницький оцінює як «переходову добу» в розвитку української історичної науки. Наступ проти українського селянства робив непотрібною інтелігенцію, яка посередничала між владою і селянськими масами. Тим більше, що українська інтелігенція не виправдовувала покладених на неї «більшовицьких надій», маючи тенденцію щодо «емансипації від Москви».

Похід проти української історичної науки почався на I з'їзді (конференції) істориків-марксистів, жертвою якого став напрям, очолений М. Яворським. Після інсценованого процесу над українською інтелігенцією – «Спілки визволення України» – почалися репресії проти «напрямку М. Грушевського». Внаслідок «реформ» Академії наук була ліквідована історико-філологічна секція, численні комісії, припинена «Україна», а після утворення Всесоюзної Академії наук ВУАН перетворилася на «провінційну інституцію».

Найвищого пункту переслідування українства досягло у 1933 р. Антиукраїнський курс був виразно прокламований після XVII з'їзду партії. Б. Крупницький досить докладно висвітлює про-

¹ Крупницький Б. Вказ. праця. – С. 18.

цес утворення Інституту історії АН УРСР, аналізує його завдання, пов'язані з підготовкою нового підручника і «Нарисів з історії України». Основною тенденцією розвитку історичної науки в Україні цієї доби історик вважає посилення політичного впливу з боку урядових кіл (інструкції, практика цитування Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна), а також прагнення тісніше зв'язати історію Росії та України. Все це означало, за словами історика, «подалішу локалізацію української історії, яка була засуджена бути локальною історією в рамках великого цілого».

Наступну тенденцію Б. Крупницький пов'язує з політикою русифікації української культури та історії, яка і визначала характер відносин «української провінції» з «московським центром».

Концентрація влади у верхах відбилася на організації історичної науки. Утворений в рамках АН УРСР Інститут історії стає «посередником» між владою і провінціальними інституціями. Тематика і схема праці істориків намічалась у центрі, а виконувалася на місці. У цей період в Україні існували 7 університетів, 15 педінститутів, а філія АН УРСР у Львові «заступила» місце НТШ.

Б. Крупницький звертає увагу і на той факт, що АН України не мала свого періодичного органу, праці українських істориків друкувалися російською мовою в російських виданнях («Исторические записки», «Вопросы истории»), що вказувало на «залежність України від Москви».

Цікаво, що 40-ві роки Б. Крупницький оцінює як «переходові часи з переходовими формулами» в історії української історичної науки. До формул цього періоду належить поняття «меншого лиха» (з точки зору якого оцінювалось возз'єднання України з Росією). До речі, М. Нечкіна ще у 1951 р. наполягала на зреченні від цієї формули. Важливим кроком на шляху затвердження марксистської історичної ідеології Б. Крупницький вважає діалектичну методу «скоків» (як засіб ревізії історичного минулого і сучасності, обілення «совєтської влади» та її заходів), а також теорію формування соціалістичних націй. Автором теорії «народностей» він називає К. Гуслистого. Ідея формування української, білоруської та російської народностей в XIV–XV ст. була потрібна для заперечення тези про формування українського і білоруського народів раніше, ніж російського.

Формула «єдності давньоруського народу» – це вихідний пункт, з якого «починалась історія Москви» (Росії). Київ стає єдиним корінням для всіх східнослов'янських народів, і таким чином відновлюється «стара російська великодержавна» теза. Ідея наступництва центрів (Київ – Володимир – Москва, Петербург – Москва) неминуче вела до нівелювання усіх націо-

нальних різниць «на користь російської держави і російського народу». З точки зору «вигаданої общерускості», з історії України «випадали» Галицько-Волинське князівство і Литовсько-руська доба. Звідси і особливий інтерес до Київської доби. Київ, за словами Б. Крупницького, постає як «передавальна інстанція» між Римом, Візантією і Москвою, одним з важливих європейських центрів з блискучим економічним і культурним розвитком.

Розробка загальної схеми української історії відбувається на засадах еволюційної (формаційної) теорії. Провідною стає «урядова», «казенна» ідеологія – «теорія братства під крилом старшого російського брата», з позицій якої і були підготовлені офіційна «Істория УССР» і Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією. Аналізуючи 3-томну збірку документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией», дослідник доходить до висновку, що в «советській історіографії» відбувається «виразне повернення назад до російської історіографії царських часів, і то найреакційнішої».

Помітно змінюється тематика історичних досліджень. Популярний у 1920-х роках історії козацької держави і Гетьманщини більше немає місця, занедбаною залишається й історія України XIX ст. На перше місце виступає дослідження Київської доби разом із російськими істориками на чолі з Б. Грековим (який, до речі, родом із Миргорода).

Б. Крупницький відзначає і таку рису «нових» українських істориків, як прагнення припасувати свої праці до «завдань і програми уряду». Це підтверджують і теорія «народностей» К. Гуслистою, і теза про відсталість західноукраїнських земель (В. Дядиченко, Ф. Шевченко), і «фантастична» теорія запозичення Литвою, Білорусією та Україною освіти з Москви, і теорія «общинності» українського селянства (необхідна для виправдовування нових общин-колгоспів), і нехтування діяльністю усіх гетьманів за винятком Б. Хмельницького, заперечення демократичних інституцій «козацько-запорозької України», перетворення історії України XX ст. на історію більшовицької партії на тлі російсько-українських відносин¹.

Висновки Б. Крупницького щодо загального стану історичної науки в Україні дещо песимістичні. «Советсько-українська» історіографія втратила власне обличчя, український історик знаходився у становищі, «значно гіршому, ніж його російський колега». «Локальний патріотизм» українського історика був підозрілий для влади і небезпечний для його носіїв. Сам «локальний патріотизм» українського радянського історика являв,

¹ Крупницький Б. Вказ. праця. – С. 66–68.

за визначенням Б. Крупницького, своєрідну «синтезу між російським і советським патріотизмом». Нова генерація українських істориків суттєво відрізнялася від попередньої. Час для істориків «великого формату» взагалі минув, останніми могіканами були М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко. Люди, які прийшли на їхнє місце, «автоматично повторювали тези, яких бажала собі Москва, і без кінця говорили про великий російський народ, про дружбу народів під проводом старшого брата. Слухняно і дисципліновано робили те, що наказували згори»¹.

Ще одну типову рису «советсько-української» історіографії фіксує дослідник. Зниження рівня української науки було пов'язане із її локалізацією, загальна українська історія не розробляється тим більше в європейському чи світовому контексті. Тенденцію до локального досліду Б. Крупницький пояснює тим, що загальна проблематика була небезпечною, тому навчений гірким досвідом український історик ховався за локальними справами. Звичайно, в кожному науковому центрі дослідники займалися місцевими матеріалами (наприклад, львівські історики – західними областями України). Локальний характер мали студії на історичних кафедрах у педінститутах Полтави, Ніжина, Вінниці, Житомира, Сум. Утім, на думку західного автора, «широкого змісту є праці на університетах Одеси і Дніпропетровська, вони не є такими вузьколокальними, як на інших університетах»².

Як бачимо, книга західного українського історика написана напередодні доби «відлиги» в Україні і всім своїм пафосом і змістом спрямована проти нищівної урядової політики проти української історичної науки. Автором досить докладно проаналізовано стан і основні тенденції розвитку історичної науки в Україні 1920-х – початку 1950-х років, який характеризувався, з одного боку, процесами «одержавлення» української радянської історичної науки, з іншого – «роздержавленням» самобутньої схеми українського історичного процесу.

Книга іншого західного дослідника О. Оглоблина «Думки про сучасну українську советську історіографію» з'являється наприкінці періоду «хрущовської відлиги» і відбиває нові тенденції у розвитку української радянської історичної науки та її сприйняття в західному науковому світі.

В історії української радянської історичної науки історик розрізняє три періоди, критерієм визначення яких є «гра» словами «українська» і «советська» історіографія: 1) в 1920-ті роки

¹ Крупницький Б. Вказ. праця. – С. 92.

² Там само. С. 85

існувала українська, а не «совєтська» історіографія; 2) 1930-ті роки, коли внаслідок «урядового погрому» не стало української, і ще не постала «совєтська» історіографія; 3) в 1940 – 1950-ті роки заходами партії утворена «уніфікована», «уніформована» совєтська українська історіографія.

У 1920-ті роки наукові дослідження українського минулого стали «важливою національно-державною справою». О. Оглоблин звертає увагу на широкий державний масштаб розвитку історичної науки в Україні (утворення Академії наук, традиції, кадри, архіви). Зміст і досягнення історичної науки цієї доби дослідник розглядає під кутом зору різних наукових течій, які набували характеру наукових шкіл. Мова про Київську «культурно-історичну», або соціологічну школу на чолі з М. Грушевським, Харківську «соціально-економічну» школу Д. Багалія, «історично-правничу» школу М. Василенка та марксистську школу М. Яворського.

Методологічні засади української історичної науки 1920-х років О. Оглоблин кваліфікує як державницькі, орієнтовані на обґрунтування «національно-державної самостійності» України в усіх виявах – політичному, економічному, культурному. «Державний дух і національний характер», на думку О. Оглоблина, – основні риси української історіографії 1920-х років.

Процес СВУ, політична чистка в ВУАН, депортація М. Грушевського і його смерть, арешти і засудження українських істориків – усе це означало початок «тотального нищення української історичної науки Совєтською владою». Разом з тим індивідуальна праця українських істориків тривала незалежно від офіційних чинників і в 30-ті роки. Історики, за свідченням О. Оглоблина – безпосереднього учасника цих подій, – працювали і творили, тому що не працювати не могли.

Становище історичної науки в 1930-х роках характеризувався створенням Інституту історії АН УРСР, метою якого була підготовка науково-допоміжної літератури. Зміна методологічних принципів означала затвердження ідеї «совєтського патріотизму», ідей провідництва «великого російського народу» в усіх галузях суспільного життя, яка слугувала теоретичним підмурком російської імперіалістичної політики, а також ідеї «Соборної України», здійсненій у «спотвореній совєтській формі» в ході об'єднання українських земель у 1939–1940-х роках.

«Воєнний стан» в українській історичній науці тривав і після другої світової війни. У повоєнний період починається новий тотальний наступ «совєтсько-московської ідеології» проти основ української історичної науки. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років українська історична наука, за висловом О. Оглоблина, остаточно втрачає «український характер і традиції».

Доробком офіційної «совєтської» історіографії в Україні була нова схема «руської» (східноєвропейської) історії», яка стала обов'язковою для усіх «совєтських істориків». Обігруючи поняття «звичайна схема» руської історії, дослідник впевнений, що затвердження «нової схеми руської історії» є реакцією радянської історичної науки на схему М. Грушевського. Схема М. Грушевського лежала в основі усієї новітньої української історіографії, незалежно від напрямів і шкіл, і панувала аж до другої світової війни в українській «совєтській» історіографії. Нова схема історії Східної Європи та України знайшла відображення в Тезах з нагоди 300-річчя Переяславської угоди. На думку О. Оглоблина, ця схема ґрунтувалась на трьох міфах: концепції єдиної руської народності (Київська Русь – загальноруська, а не українська держава), концепції возз'єднання України з Росією (колишніх частин єдиного в єдиній державі, чим нехтувалась ідея козацько-гетьманської держави), концепції спільної вітчизни (ніякої третьої української держави не було). Ця схема стає «символом віри» української «совєтської» історіографії.

З точки зору методології історіографічних досліджень, певний інтерес являє спроба реконструкції О. Оглоблиним образу українського «совєтського» історика. В умовах існуючого режиму історіографія і історик – це далеко не тотожні поняття. Образ українського історика О. Оглоблин пропонує реконструювати за такими чинниками, як-от: 1) збирання джерел, 2) їх дослідження та аналіз, 3) історичний синтез, 4) літературний стиль.

Услід за Б. Крупницьким О. Оглоблин оцінює становище українського історика складніше, ніж у його російського колеги. Український історик знаходиться в «двох лещатах» – ідеологічних та національно-політичних. Доступ до джерел українського історика був порівняно обмежений, звідси трапляються застарілі або відкинуті погляди; при аналізі джерел він має оглядатися на «офіційну історичну схему»; трагічним є становище українського історика у царині історичного синтезу, теоретичних узагальнень, де панує «псевдосинтеза», «псевдотворчість»; щодо літературного стилю, то праці українських істориків «одноманітні», «безбарвні», позбавлені авторської індивідуальності.

Одним словом, образ українського радянського історика, накиданий західним автором, постає невтішним – це не історик, а «історіографічний робот»¹.

Радянських істориків О. Оглоблин поділяє на три категорії: партійці, позапартійні, колишні репресовані. І ще він розрізняє істориків-керівників та істориків-виконавців.

¹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – С. 23.

«Мертвячий вплив» советської «звичайної схеми» позначився на усіх, навіть кращих працях українських істориків. Трагічна доля радянських істориків відбилась в першу чергу на трактовці проблем української державності XVII – XVIII ст. Серед талановитих українських істориків О. Оглоблин першим називав І. Крип'якевича, концепція історії української державності якого вийшла за межі офіційної «советської» схеми, Ф. Шевченка, В. Дядиченка, авторів найбільш поширеної концепції, згідно з якою українська державність XVII ст. не розвинулась у суверенну державу і Україна увійшла до складу Російської держави, в межах якої зберігала досить широку автономію. Одним з «поважних» українських «советських» істориків О. Оглоблин вважає К. Гуслистого. «Скутий урядовою схемою, – констатує західний автор, – український советський історик мусить борсатися між безсумнівними історичними даними і вимогами тої схеми».

О. Оглоблин звертає увагу на історіографічні оцінки і погляди українських радянських істориків. Персоною нон грата залишався В. Антонович – «буржуазний історик-расист» (за характеристикою М. Бажана). О. Лазаревський – «великий історик Гетьманщини» (М. Грушевський) у 1930 – 1940-ві роки був фактично під забороною для українських радянських істориків. Дещо пізніше О. Лазаревський приверне увагу радянських істориків як суворий суддя старого українського панства, який чи не найбільше серед великих українських істориків XIX ст. знецінював державницький характер Гетьманщини, дуже негативно оцінював Мазепу.

Цікаві спостереження О. Оглоблина щодо мови українських радянських істориків. Їхня термінологія мала здебільшого примусово уніфікований характер, що вело до уніфікації думок, одноманітності літературного стилю. Той факт, що радянські історики часто повторюють один одного, О. Оглоблин розцінює не як плагіат, а як характерне «штампування» думок, що цілком неминуче в умовах уніфікованої й уніформованої «советської» історіографії. Штампи слова і штампи думок, вважає дослідник, – надто близькі родичі.

У цілому висновки О. Оглоблина щодо перспектив розвитку історичної науки в Україні були доволі оптимістичні, відбивали свіжий подув «хрущовської відлиги». Ознаки занепаду властиві не стільки українській, скільки радянській історичній науці. В останні роки в цій задушливій ідейно-політичній атмосфері, «задушливому повітрі» наукового «недумання й історичної неправди», в якій приневолені жити й працювати українські історики, йде велика наукова праця, накопичуються

нові документальні матеріали, визначаються окремі цікаві теми, ростуть нові кадри українських істориків.

З далекого зарубіжжя О. Оглоблин зміг побачити, що в українській науці вирують малопомітні різні течії, окремі незалежні і сміливі думки. Усе це, за словами історика, «промінчик світла в темному царстві тоталітарної думки». Це ознака того, що навіть у таких «страшних умовах» історична наука в Україні не вмерла.

Західний дослідник впевнений, що мусить прийти час відродження на рідній землі справжньої української історичної науки. Запоруку цього він вбачає у «великій, невтомній і плідній праці» істориків в Україні. Дуже толерантно завершує він свій огляд української «советської» історіографії, запевняючи від імені західних українських істориків, що не можемо і «не сміємо» осуджувати українського «советського» історика в тому, що він не вільний від офіційної концепції, продиктованої урядом, винен існуючий режим.

У 1970-ті роки на Заході з'являються і загальні огляди українського історіографічного процесу. Книга М. Чубатого «Українська історична наука (її розвиток і досягнення)» – одна з перших спроб на цій ділянці. Запропонована ним історіографічна схема спрямована проти тих примітивних уявлень, що побутували серед істориків зарубіжжя, про два короточасних періоди в історії української науки: 1) з 1894 р. від приїзду М. Грушевського до Львова до першої світової війни; 2) нетривалий період так званої українізації в Східній Україні від 1923 до 1930-х років.

Методологічні принципи М. Чубатого для 1970-х років виглядали вже застарілими, відсталими, являючи досить просто-лінійне поєднання позитивістської термінології з націоналістичними ідеалами: «правдива» історія України – це метрика вільного народу, така історія може бути «зладжена лише солідним трудом «вчених-українців», істориків, які, крім «українського розуму», мають також «українське серце».

Разом з тим науковий сенс схеми М. Чубатого полягає в тому, що він значно поглиблює український історіографічний процес і починає його від часів Т. Шевченка. Цей процес у його розумінні постає як поступова зміна п'ятих поколінь дослідників української історії. Тим самим М. Чубатий відмовляється від традиційного хронологічно-топографічного принципу викладення.

Першопочатки української історичної науки він пов'язує з іменем Т. Шевченка, який, хоча і не був істориком, але «як геніальний пророк поневоленої нації» він зрозумів, що правдиве відтворення минулого України – це «найуспішніший засіб відродження рідної нації». Критерієм вилучення основних генерацій українських істориків, з точки зору дослідника, є на-

слідкування ними заповіту Шевченка: «Українська історична наука, яка почалася ще за життя Шевченка, безперервно розвивалася аж до наших часів упродовж чотирьох генерацій»¹. П'ята сучасна генерація українських істориків з'являється поза межами України.

Перша генерація українських істориків починає свою працю за життя Шевченка, їхнім ідеологічним маніфестом була «Книга буття українського народу» М. Костомарова з принципами християнського демократизму та ідеєю відродження українського народу. Костомаров доводив й ідею відмінності українського народу від російського («московського»), а також користь унії, яка духовно відокремлювала український народ від «московського». У рамках цієї генерації автор згадує «Історію Русів», яка була написана в «самостійницькому дусі», «опозиційному до Росії».

Представники першого покоління вивчали усе, що зберігалося в народі: мову, фольклор, народні перекази. До цієї генерації належали М. Максимович, І. Срезневський, М. Маркевич. На межі першої і другої генерації істориків стояв П. Куліш – «письменник та історичний критик».

Другу генерацію українських істориків репрезентують В. Антонович, М. Драгоманов, О. Левицький, О. Лазаревський, О. Кістяківський. Ця генерація істориків була дуже активна, тому що мусила працювати в тяжких умовах.

До третьої генерації М. Чубатий відносить М. Грушевського, Д. Багалія, О. Єфименко, Д. Яворницького, Д. Дорошенка. Заслугу М. Грушевського як центральної постаті покоління вбачає в тому, що він створив вогнище української науки у Львові, якого ще українці до того часу не мали. Саме в зображенні М. Грушевського історія України постала як історія народу, а не держави. Йому належить заслуга утворення історичної школи. До наймолодших учнів М. Грушевського М. Чубатий зараховує себе та Ярослава Пастернака. Більшість учнів М. Грушевського стали «державниками» і утворили четверту генерацію українських істориків.

Специфіка четвертої генерації полягає в тому, що вона дала спеціалістів не лише в галузі політичної і культурної історії України, а також в археології, етнографії, історії права, історії мистецтва, церкви, господарства, етногенезу, музики, мови тощо. М. Чубатий відзначає великий вплив на діяльність істориків четвертої генерації з Радянської України в «короткі часи національної свободи в Східній Україні».

¹ Чубатий М. *Українська історична наука (її розвиток та досягнення)*. – Філадельфія, 1971. – С. 12–13.

П'яту генерацію репрезентували історики із Західної України, еміграції та Східної України (до зруйнування історичної науки в 1930-ті роки). Це покоління українських істориків М. Чубатий поділяє на дві частини: старшу, представники якої вчилися ще у старих професорів, та молодшу, діячі якої не мали змоги поповнити свої знання у професорів-українців. До перших належали М. Ждан, О. Домбровський, о. Іриней Назарук, І. Борщак, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, І. Витанович. З молодших називає Т. Мацківа, П. Грицака, С. Горака, І. Лисяка-Рудницького, Л. Винара.

Особливе місце у схемі М. Чубатого посідає четверте покоління істориків, «як вислід праці чотирьох генерацій дали повніший та всесторонній образ минулого України, який можна назвати науковою системою минулого України». Саме це покоління українських істориків, до якого автор даної розвідки відносить і себе, якнайбільше відповідало обраному ним критерію періодизації українського історіографічного процесу: «наукова система минулого України» пасувала заповіту та пророкуванням Шевченка. Історики цього покоління взаємно доповнювали і виправляли один одного, «щоб відкрити цю Шевченкову Правду України, золоту та правдиву як Господа Слово»¹. Зразки мови М. Чубатого виглядали анахронізмом у 1970-ті роки і відбивали стиль мислення (традиціоналізм, позитивізм, пошуки «історичної правди») тих істориків-емігрантів, які не сприймали новітні тенденції європейської та світової історичної думки.

Разом з тим певною заслугою М. Чубатого було його намагання відтворити якомога повніший образ української історичної науки. Окремим сюжетом у його історіографічній розвідці стала «українська історична наука в СРСР». Цей розділ автор починає з позитивістських міркувань щодо характеру наукової праці історика. М. Чубатий виділяє два основних етапи: аналітичний, який передбачає знання «науково-дослідної методи» та оцінку вартості джерел, і етап історичного синтезу, узагальнення на підставі аналізу джерел.

Політичну спрямованість історичної праці дослідник пояснює тиском на неї владних структур та впливом безпосереднього оточення історика. Якщо тиск державної влади найчастіше буває тиском «фізичним», як у СРСР, то моральний тиск пояснюється тим, що люди, як в українському громадянстві в еміграції, «хочуть слухати тільки приємні речі про свій народ та

¹ Чубатий М. *Українська історична наука (її розвиток та досягнення)*. – Філадельфія, 1971. – С. 21.

вину спихати на ворога. Коли ж історик схоче подати правдиву правду та шукати вини теж між своїми, на історика виконується часто моральний тиск писати так і не інакше¹.

Специфіка української історичної науки в СРСР полягає в тому, що під тиском «російської комуністичної влади» вона мусить доводити, що нинішній стан для українського народу є «історично найбільше природним», «бажаним». Нав'язана ззовні ідея етнічної та культурної єдності східнослов'янських народів від передісторичних часів мала наслідком те, що студії з історії Київської Русі-України були закриті для істориків-українців, більше того, зосереджені в «московських університетах та в московській Академії наук». Дозволені були лише студії над історією козащини «з промосковським» та «протипольським» освітленням. Дослідження нової історії України велися з точки зору соціальних і селянських рухів, «по лінії марксизму-ленінізму». Події після першої світової війни студіювалися під кутом зору «встановлення в Україні советської влади», а національне висвітлення цих подій було «строго заборонене».

В історії радянської історичної науки М. Чубатий розрізняє два періоди: 1) період «українізації» в Україні (1922–1929); 2) період погрому української історичної науки (1930) та «Переяславських історичних тез».

З огляду на те, що в перший період радянська влада була «хитка» в Україні, вся історична наука «була ще українського національного характеру». Такий самий характер мала і «заснована гетьманом» Київська Академія наук. Заслугу М. Грушевського дослідник вбачає в тому, що перейнявши провід над історичним відділом Академії наук, він почав, як колись на Галичині, скупчувати навколо себе та «школити» молодих істориків-українців. До українства стали навіть повертатися і старші історики, які були зросійщені царатом. Поза АН утворювалися «державні історичні кафедри», найважливішою серед яких була Харківська кафедра на чолі з Д. Багалієм. Комуністична влада в Україні була, за словами М. Чубатого, звичайно, заінтересована в «комуністичному наświetленні української історії без аналізу національно-культурних проблем...».

Характеристику наступного періоду (1930 – 1950-ті роки) автор подає дуже стисло, у конспективному вигляді. Наближення «катастрофи» у сфері української науки відчувалось ще у 1928 р. Погром усієї української науки почався в 1930 р., коли було закрито історичну секцію АН, М. Грушевського вивезли

¹ Чубатий М. *Українська історична наука (її розвиток та досягнення)*. – Філадельфія, 1971. – С. 31.

«на заслання до Москви», учнів та співробітників його заарештували і ліквідували. «До 1941 р., – констатує дослідник, – історії України під советською владою так, як не було».

Особливу увагу історик приділяє «Переяславським тезам», укладання та видання яких стало чи не основною подією історичної науки в Україні. Історичний та «історіографічний» час нібито зупинилися для цього дослідника науки. Після війни, за наказом Сталіна, «советські» історики та археологи провели «велетенську роботу», мета якої довести «історичну синтезу про єдність одного руського народу від вчасно-історичних часів». На думку М. Чубатого, «ця велетенська аналітична робота дала дуже багато цінного матеріалу й до вчасно-історичного походження українського народу, донині українськими істориками майже невикористаного». Автором «Переяславських тез» він вважає ленінградського історика В. Мавродіна. Тези, які той уклав, «історики московської Академії наук не схвалили, а підтвердив їх Сталін та секретаріат партії». Інтерес М. Чубатого до цього документа живився полемікою, розгорнутою ним проти «Переяславських тез» на X Міжнародному Конгресі історичних наук у Римі в 1955 р. Саме в цих тезах була дана «московсько-советська інтерпретація московсько-української історії»: ідея праруської народності; виникнення московської, української і білоруської народностей у XIV–XV ст.; прагнення цих народностей до державної єдності, початок якій поклав Б. Хмельницький, ідея братньої допомоги російського народу українському та білоруському.

Цю схему історії східнослов'янських народів М. Чубатий називає «ненауковою», «єдність» та «роз'єднання» цих народів ніколи не існували. Всі інші виклади історії східнослов'янського середньовіччя сприймалися радянською наукою як «буржуазне фальшування» історії з метою знищити стару дружбу трьох «суверенних народів СРСР».

На відміну від інших дослідників, які вважали, що в 1930 – 1950-ті роки відроджувалося вивчення Київської доби, М. Чубатий впевнений, що Київський період Русі-України залишається занедбаним як в Україні, так і за її межами: «досліди над світлою добою середньовічної історії України всюди вповні занедбані. Між молодшим поколінням поза Україною немає жодного історика середньовічної України, її великодержавного життя, на велику шкоду української науки»¹.

¹ Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С. 36.

Незважаючи на надто застарілу ідеологію історіографічних викладів М. Чубатого, заслуговують на увагу його спостереження щодо стану українознавчих досліджень в Європі та Америці між двома світовими війнами. За свідченням автора, історія України малознайома широкому науковому загалу. В університетах Англії, Франції та Німеччини панували «проросійські історичні погляди». Навіть сама назва «Україна» заступалась назвою «Південна Росія».

До першої світової війни слов'янські студії в Америці були незначні. Їх активізацію дослідник пов'язує із першою хвилею російської монархічної еміграції. Історія Росії викладалася на старих засадах. «Альфою» і «омегою» знання історії Східної Європи в Америці був В. Ключевський. Російські історики опанували усі великі американські університети (Гарвард, Принстон, Стенфорд, Йель та ін.).

Росія ще у ХІХ ст. вважалась союзником Америки. За часів Сталіна десятки американських науковців виїздили до Росії, де набували «общерусских», «прокомуністичних» понять щодо історії Росії, ігноруючи існування України. Центром російських та славістичних студій був Гарвард, де протягом 40 років історію Росії викладав «царський» історик М. Карпович, який залишив «свою школу російських істориків американців».

Після другої світової війни студії з російської історії «масово» поширюються у США. Вивчення Росії сприймалось мало не як державне замовлення. Близько 50 університетів в Америці вели російські студії. Свої знання американські фахівці, на думку М. Чубатого, «черпають тільки з готових синтетичних підручників російської історії». До істориків з української діаспори більшість американських науковців ставиться з «неукриваним упередженням, надбаним від росіян». Українські підручники трактуються як «націоналістичні», «націоналістичною» вважалася і «Історія України-Руси» М. Грушевського. Висновки М. Чубатого щодо перспектив студіювання української історії у США невтішні: близько 95% американських істориків дивляться на Україну як частину Росії, навіть не відносять її до Європи.

Верхом незнання української науки і культури був той «абсурдний парадокс», що Г. Сковороду називали першим російським філософом, а Києво-Могилянську академію – першою російською академічною установою.

Свій огляд української історичної науки дослідник завершує характеристикою останньої, п'ятої генерації українських істориків поза межами України. До «старої верстви» цієї генерації належали Я. Пастернак – «патріарх української археології»,

М. Андрусак, історик козацького періоду, І. Витанович, М. Чубатий – історики церкви. Більшість із цих учених у пошуках прожитку не займалися університетською діяльністю. Представники «молодшої верстви» – П. Грицак, історик Галицько-Волинської держави, І. Лисяк-Рудницький, дослідник XIX ст., Т. Мацьків, історик доби Мазепи, С. Горак, знавець польсько-українських взаємин, П. Ісаїв, історик церкви, Л. Винар, дослідник доби Козаччини. В заслугу останньому М. Чубатий ставить заснування Українського історичного товариства та видання часопису «Український історик».

Звичайно, перспективи української історичної науки дослідник пов'язує з п'ятою генерацією, представники якої, «спираючись на досягнення чотирьох попередніх поколінь істориків, будуть далі розбудовувати систему української науки». У протилежному випадку українська історія може «загубитися» в історії Східної Європи або історії Росії.

Надійним осередком української історичної науки в Європі, з точки зору М. Чубатого, є Український католицький університет у Римі, метою якого, разом з відновленням журналом «Богословія», були студії з історії української церкви. В заслугу римським василіянам автор ставить видання «Записок» Чина Св. Василя Великого (ЧСВВ) та близько 40 томів ватиканських актів до історії України.

Певна річ, незважаючи на архаїчний традиціоналізм ідейних формул М. Чубатого, його схема давала досить повний огляд українського історіографічного процесу у порівнянні з іншими західними дослідниками, які зосереджували свою увагу на українській історичній науці за радянських часів.

У цілому історіографічні схеми, укладені істориками України та української діаспори в Європі та Америці, відбивали процес ідейно-концептуального оформлення дисципліни української історіографії, який означав накопичення банку даних, схем, концепцій, удосконалення принципів і методів історіографічного аналізу. Розмаїття історіографічних схем, які виникали в протилежних ідейних таборах, доповнювали одна одну, взаємно висвітлювали певні здобутки та вади і, що головне, визначали перспективи наступного історіографічного синтезу.

§5. Українська історіографія доби другого інтелектуального ренесансу (друга половина 1980-х – 1990-ті)

Перший інтелектуальний ренесанс був пов'язаний з методологічним рухом радянської творчої інтелігенції в межах марксистської парадигми мислення. Зусилля інтелектуалів короткочасної доби «хрущовської відлиги» були спрямовані на «очищення марксизму» від догматичних сталінських інтерпретацій, на пошуки і «повернення» «справжнього Маркса», що означало творчий підхід до розуміння і подальшого розвитку марксистських принципів у сфері гуманітарної думки. Суттєва відмінність другого інтелектуального ренесансу від першого полягає в тому, що пошук нових методологічних технологій відбувається поза межами марксистської ідеології, в загальному просторі історичних, філософських і культурологічних ідей.

На відміну від інтелектуального руху 1950-х – початку 1960-х років, на чолі якого стояли історики (члени редколегії журналу «Вопросы истории», Г. Панкратова, Е. Бурджалов), другий інтелектуальний ренесанс був ініційований не офіційним істеблішментом, а журналістами, белетристами, літераторами, кінематографістами, драматургами та економістами.

Основна тенденція розвитку історичних досліджень доби перебудови і постперебудови характеризується поступовим рухом від «драматичних ефектів», потрясінь суспільної свідомості, викриття «білих плям» близької і далекої вітчизняної історії до зрівноважених і компетентних досліджень. Іншими словами, інтелектуальний і культурний рух кінця 1980-х – 1990-х років пов'язаний з відходом від надмірної ідеологізації та політизації гуманітарної сфери, ідейних і наукових спрощень, популяризаторського тону тощо. Він був орієнтований на якісно нові форми професіоналізації, та відповідність загальновизнаним стандартам наукової праці.

Такі тенденції визначають і характер сучасної української історичної науки, яка становить єдиний інтелектуальний простір, що містить доробок дореволюційної академічної науки в Україні, досвід радянської української історичної науки, внесок українських істориків в діаспорі, а також дослідження західних науковців на ділянці української історії.

Певну цінність має аналіз стану і перспектив української історіографії в діаспорі немов «зсередини». Маємо на увазі статтю О. Субтельного «Сучасний стан української історіографії»,

яка подається з історичної та історіографічної перспективи початку 1990-х років.

Становище і завдання української історіографії на Заході автор розглядає в щільному зв'язку зі статусом історичної науки в Україні. Той факт, що при досить високому рівні соціально-економічного розвитку Україна мала «слаборозвинену історіографію», підвищував авторитет і значення діяльності українських істориків на Заході.

Заслужують на увагу спостереження західного історика щодо специфіки української історіографії в діаспорі. По-перше, після другої світової війни виникла «ненормальна ситуація», коли кілька десятків фахівців на Заході вважалися більш компетентними у царині студій з української історії, ніж тисячі істориків в Україні. Цей парадокс О. Субтельний пояснює не талановитістю зарубіжних українських істориків, а критичним станом професії історика в Україні.

Друга особливість полягала в тому, що більшість дослідників української історії були українцями за походженням на відміну від істориків Росії на Заході, які були здебільшого неросійського походження. Зрозуміло, що інтереси українських істориків зосереджувалися на проблемах нації та національного самовизначення України.

Наступну рису західної української історіографії автор пов'язує із сприятливими умовами її соціалізації. Більша частина українських істориків увійшла у цю сферу, коли американські та канадські університети розширювалися, завдяки чому вони мали можливість зробити університетську кар'єру. Зрозуміло, що українська історіографія в Північній Америці стикалась з певними труднощами, зі скепсисом своїх колег по російським і радянським студіям. Цей науковий скептицизм О. Субтельний пояснює впливом російських істориків-емігрантів (М. Флоринського, Г. Флоровського, М. Карповича, А. Мазура, С. Пушкарьова, Г. Вернадського) на американських істориків, які перейняли у своїх вчителів «єдиний і неподільний» погляд на східнослов'янську історію. Ревізіоністи лівого толку також ігнорували історію неросійських народностей. Ті та інші вважали, що історик України – обов'язково націоналіст. У 1980-х українська історія сприймалась американськими дослідниками не лише як «периферійна, а навіть інтелектуально підозріла сфера спеціалізації»¹.

¹ Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography* // *Journal of Ukrainian Studies*. 18. nos. 1–2 (Summer – Winter 1993). – P. 38.

Сьогодні ж, у зв'язку із соціально-політичними змінами в колишньому СРСР, українська історія на Заході визнається прийнятним полем досліджень.

Досить докладно характеризує дослідник інституціональний статус української історичної науки на Заході. Незважаючи на невелику кількість, істориків в діаспорі відрізняє нахил до організації. Вони створили непропорційно велике число асоціацій та центрів. У 1950-х роках представники європейської освіченої генерації допомогли заснувати УВАН у США, яка сягала своїм корінням до традицій ВУАН 1920-х років і залучила провідних істориків діаспори. Пізніше було утворено НТШ у Північній Америці, Західній Європі та Австралії, початки якого ведуть до Львова, потім Українське історичне товариство, Інститут східноєвропейських досліджень ім. В. Липинського у Філадельфії. Через смерть багатьох членів цих установ діяльність УВАН та НТШ поступово занепадає, хоча бібліотеки й архіви згаданих осередків, як і раніше, притягують дослідників. З точки зору О. Субтельного, зменшується кількість членів в Українському історичному товаристві, Інститут ім. В. Липинського сконцентрований на виданні і популяризації праць В. Липинського. Аналогічні проблеми притаманні Вільному Українському університету у Мюнхені, Українському католицькому університету у Римі.

Молодша генерація дослідників української історії пов'язана із Гарвардським українським дослідницьким інститутом, Канадським інститутом українських досліджень в університеті Альберти. Завданням цих університетських центрів було, по-перше, вивести українську історичну науку із «гетто», по-друге, легітимізувати її через зв'язок із престижними установами, підготовку нових фахівців і забезпечення їм академічних позицій. Заслугу американських центрів українських студій і, перш за все, Гарвардського осередку, дослідник вбачає в наближенні цих студій до основного русла слов'янських досліджень.

Перший пік дисертацій з української історії припадає на 1970-ті роки, з 50 дисертацій 4 були захищені в Гарварді. Останніми роками Гарвардський і Канадський центри посилюють зв'язки із колегами з України.

Наступна, варта уваги університетська програма запропонована університетом Іллінойса в Урбані, мета якої організація щорічних конференцій з українських студій, на які залучаються історики з Америки, Західної Європи та України.

Цікаво, що періодичних видань з української тематики в Північній Америці стільки, скільки установ. Йдеться про україномовний «Український історик», *Harvard Ukrainian Studies*,

що видаються ГУДІ і концентрується на проблемах середньовічної і ранньомодерної історії, та *Journal of Ukrainian Studies*, який видається КІУД і присвячений модерному періоду. Значущі у 1950–1960-х роках такі видання, як *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* та ЗНТШ, зараз практично згасли. Активність цих видань дослідник пояснює тим, що донедавна більшість західних видань та журналів не виказували інтересу до української тематики.

Проблему кадрів в західній українській історіографії О. Субтельний розглядає крізь призму взаємовідносин різних поколінь істориків. Представники старшої генерації істориків-українців у Північній Америці (О. Оглоблин, Р. Роздольський, М. Чубатий) так і не здобули університетських посад. Діячі «з'єданого покоління», які починали навчання в Україні, а завершили його у США, представляли досить споларизовану групу, майже нарівно поділену на вищосередніх та пересічних членів.

Наступна когорта українських істориків, на думку О. Субтельного, «більш якісно збалансована» і досить продуктивна, проте у неї відсутній сенс діяльності. Невизначеність наступних перспектив діяльності українських істориків у діаспорі дослідник пояснює, з одного боку, процесом асиміляції української людності, який захопив більшість учених, з іншого загальним згортанням радянських та слов'янських досліджень. Разом з тим необхідну гетерогенність україноорієнтованим дослідженням на Заході може надати шляхом залучення до них неукраїнців.

О. Субтельний фіксує також ознаки зростання інтересу до української історії у Західній Європі – в Англії та Німеччині. До речі, «німецький інтерес» до української історії традиційно був найбільшим в Західній Європі¹.

Важливою складовою історіографічного аналізу є характер проблематики. О. Субтельний простежує «ієрархію» тем у західній українській історіографії (за принципом престижності, популярності).

Західні дослідники сконцентровані здебільшого на вивченні «радянського періоду» і віддають перевагу політичній історії. Наступні за популярністю – дослідження козацької доби з акцентом на політичних проблемах (сьогодні на Заході інтерес до цієї теми втрачається і відповідно зростає в Україні, що супроводжується його надмірною ідеологізацією і міфологізацією).

¹ Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography* // *Journal of Ukrainian Studies*. 18. nos. 1–2 (Summer – Winter 1993). – P. 53, 54.

Третє місце посідають проблеми розвитку національної свідомості у ХІХ ст., а четверте – вивчення середньовічної історії.

До цього тезауруса тем слід додати дослідження з історії української історичної науки і культури, національних і суспільно-політичних рухів у Росії та Україні¹.

Вибір тематики зумовлений двома факторами – це «відкриття» архівів в колишньому СРСР, сприятливе для вивчення «радянського періоду», та вплив новітніх тенденцій, орієнтованих на дослідження соціальної історії.

Найбільш гостро в сучасній українській історіографії на Заході і Сході стоїть проблема методологічних інновацій. Західний автор дещо нав'язливо радить радянським українським історикам не зрікатися марксизму. На його думку, більш корисним для сучасних українських істориків буде сконцентруватися на практичному використанні марксистських принципів, ніж «плутатися» серед «незнайомих західних підходів».

Втім, «небажання» зосередити зусилля на вирішенні методологічних проблем – це спільна риса зарубіжних і вітчизняних українських істориків. Методологічну «кволість» західних українських істориків О. Субтельний пояснює свідомим дотриманням більшості з них традиційних «позитивістських підходів», прихильністю до «документальної школи». Дискусії, які виникають, фокусуються переважно на питаннях періодизації та термінології, аніж на проблемах інтерпретації та методології. Кількісні методи, широко вживані і явно переоцінені в 1970-х та на початку 1980-х років, практично не прижились у сфері методології. Порівняльний метод також був проігнорований. Проте представники молодшого покоління стали більш «методологічно сміливими»².

¹ Motyl I. *Ukrainian Historiography and Politics*. Ungedr. Ph. D. Columbia ca 1972; Magocsi P. *The Language Question as a Factor in the National Movement, Nation building and the Politics of Nationalism*. Ed. by A.S. Markovits and F.E. Sysyn. Cambridge. Mass. 1982; Saunders D. *The Ukrainian Impact in Russian Culture*. Edmonton, 1985; Sysyn F.E. *History, Culture and Nation: An Examination of 17th Century Ukrainian Histori Writing*. Cambridge, Mass. 1988; Prymak Th. *Hrushevsky and the Ukraine's «Lost» History, History Today*, 39/1 (January 1989); Velychenko St. *National History as Cultural Problem. A Survey of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writting from the Earliest Time to 1914*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. University of Alberta. 1992; Grabowich G. *Ukrainian-Russian Literary Relations in the Nineteenth Century: A Formulation of the Problem* // *Ukraine and Russia in the Historical Encounter*. Edmonton: Canadian institute of Ukrainion Studies Press. University of Alberta, 1992; Saunders D. *Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863, The International History Review*, 17/1 (February 1995); Saunders D. *Russia's Ukrainian Policy (1847–1903): A Demographic Approach*, *European History Quarterly*, 25/2 (April 1995).

² Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography*. – P. 43.

Методологічні прийоми зумовлюють, як відомо, характер концептуальних побудовань. У повоєнній українській історіографії, на думку О. Субтельного, виникли дві основні концепції: в Україні – концепція «будівництва соціалізму», вінцем якого була «дружба народів», та в діаспорі – концепція національного самовизначення. Обидві вони становили «парадигми майже усіх українських історіописаній».

Інтерес до концептуальних проблем серед діаспорних істориків був незначний, дискусії з цього приводу нечисленні і короткочасні. У 1980-ті роки виникла дискусія між І. Рудницьким, О. Пріцаком, Дж. Решитаром – молодшим про положення України між Сходом і Заходом. Пізніше О. Оглоблин запропонував «добре обгрунтовану» схему вивчення історії України XIX і XX ст. О. Пріцак піддав критиці поняття «народ» в ідеології школи Грушевського, а запропонований ним альтернативний підхід був у цілому «переформулюванням» державницьких поглядів Липинського початку XX ст. Місце українців в парадигмі історичних і неісторичних народів стало предметом обговорення Дж. Грабовича, І. Рудницького, А. Каппелера. О. Субтельний підняв питання про застосування концепції державності щодо козацького періоду. Р. Шпорлюк використовував соціологічні концепції при дослідженні української національної свідомості.

Проте жодна з цих дискусій, констатує автор, не привела до помітних нововведень у дослідженні українського минулого. Загалом українська історіографія в діаспорі не може похвалитись новими інтерпретаціями, які можна було б зіставляти з досягненнями євразійської школи російських емігрантських істориків.

Причини концептуальної «меншовартості» західної української історіографії дослідник пояснює її боротьбою на два фронти: проти радянських історичних трактовок і проти русоцентристських тенденцій в західній славистиці: «Традиціоналізм» поглядів самого О. Субтельного проглядає в його розумінні «наукової об'єктивності» як кінцевої мети історика і як відповіді на виклик американського наукового товариства, яке ототожнює українського історика з націоналістом. Націоналістичні інтерпретації, на думку дослідника, властиві старшому поколінню істориків, а ті, хто здобув освіту в американських університетах, демонстрували певні успіхи в проведенні урівноважених і компетентних досліджень.

Українські історики в діаспорі, які десятиліттями підводили історичну базу національного самовизначення України, з досягненням цієї мети, констатує О. Субтельний, стали перед проблемою: що сказати нового?

Цікаво, що історіографічні прогнози О.Субтельного відповідають новітнім тенденціям розвитку сучасної української історичної науки та її зарубіжної складової. Ще на початку 1990-х років він висловив припущення, що з поліпшенням соціальних і політичних умов для наукової праці Україна стане центром історичних досліджень. З огляду на це, нові завдання поставнуть перед зарубіжними українськими істориками, які будуть виконувати посередницькі функції між їхніми колегами в Україні і західною наукою.

Традиційним центром українознавчих досліджень на Заході, як відомо, була Німеччина. Ще у XVIII ст. тут виникає інтерес до історії козацтва, Гетьманату, до чого спричинилося і Герцерове пророкування, що Україну очікує важливе майбутнє. У 1796 р. студент А.Л. Шльоцера І.Хр. Енгель надрукував першу історію України. У XIX ст. Україна представляла інтерес для німців як джерело сировини або як «пішака» проти Росії, або (після 1918 р.) проти Польщі чи Радянського Союзу. Лише наприкінці XIX ст. історія України постає як спеціальний предмет у німецьких публікаціях. Філософ Е. фон Гартман запропонував уживати замість поняття «Російська імперія» – термін «Київське королівство». Ці плани були спрямовані на дискредитацію царської імперії і пропагувались перед і протягом другої світової війни. Важливу роль у німецькомовній українській історіографії відіграли українські емігранти (наприклад Д. Дорошенко).

У Канаді та США українською історією займалися переважно дослідники українського походження. У Канаді, де уряд і українська діаспора підтримують українську історію і культуру, цей феномен сприймається сучасними американськими дослідниками як типовий для північноамериканського етносу, як «пошук коренів», національна пропаганда¹.

У 1980-х роках спостерігається поживлення інтересу до української історії у Великобританії. Протягом останнього десятиліття було присуджено з півдюжини наукових ступенів в університетах Оксфорда і Лондона здебільшого канадським українцям. Сприятливі умови для українських досліджень створені в Лондонському університеті².

Усі ці факти свідчать про перетворення української історії з маргінальної на спеціальну гілку історичних досліджень в західній історіографії 1980-х – 1990-х років.

¹ Hagen von M. Does Ukraine Have a History?, *Slavic Review* 54. no 3 (Fall 1995). – P. 658.

² Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography*. – P. 53.

Причина підвищення рейтингу українознавства в західній науці цілком зрозуміла. Сучасна Україна – суверенна держава з великим геостратегічним значенням. «Ось чому, – підкреслював А. Каппелер, – ми зацікавлені в інформації про цю державу та її минуле...»¹. І ще одне спостереження А. Каппелера варте уваги: багато хто з сучасних зарубіжних дослідників прийшли до вивчення української історії від російської.

До речі, зовнішня і внутрішня ідентифікація національної історичної науки в контексті загального історіографічного процесу є прикметою нашого часу. Це один з проявів тих загальних зрушень на просторі колишнього СРСР, пов'язаних з історичною та інтелектуальною самоідентифікацією локальних об'єднань, історичних спільнот, що існували на цьому просторі.

Ідейне оформлення західної української історіографії тісно пов'язане з процесом її інституалізації (захисти дисертацій, наукові осередки в США, Англії, Німеччині, конференції, публікації тощо).

Важливу роль в процесі легалізації українських досліджень в західній історіографії відіграла дискусія на сторінках «*Slavic Review*» в 1995 р., в якій взяли участь західні дослідники, представники діаспори та українські історики М. фон Гаген, Дж. Грабович, А. Каппелер, Я. Ісаєвич, С. Плохій, Ю. Сльозкін².

Дискусія відкривається статтею М. фон Гагена з інтригуючою назвою «Чи має Україна історію?». Твердження американського дослідника, що, з точки зору «критеріїв інтелектуальної організації професійного історіописання, Україна не має історії», сприймається лояльно мислячими істориками України на Заході і всередині країни як виклик.

Позиції М. фон Гагена досить типові для сучасної американо-німецької історіографії, в межах якої функції методологічного інструментарію виконує т. зв. *етнологія*, що являє певний компроміс між соціальною, політичною історією, культурною антропологією та соціологією. Основні концепти етнології – «Східна», «Західна», «Центрально-Східна Європа», поліетнічна історія, поліперспективність, ідентичність, культурна, інтелектуальна історія тощо.

¹ Kappeler An. *Ukrainian History from German Perspective*, *Slavic Review*. 54, no 3 (Fall 1995). – P. 700.

² Hagen von M. *Does Ukraine Have a History?*, *Slavic Review* 54, no 3 (Fall 1995); Grabowich G. *Ukrainian Studies: Framing the Contexts*, *Ibid*; Kappeler An. *Ukrainian History from a German Perspective*, *Ibid*; Isaievych I. *Ukrainian Studies – Exceptional or Merely Exemplary?* *Ibid*; Plokhly S. *The History of a «Non-Historical» Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography*, *Ibid*; Slezkine Y. *Can We Have Our Nation State and Eat It Too?*, *Ibid*.

Історію України М. фон Гаген розглядає як частину складної проблеми Східної і Центральної Європи. Подібно до інших «неісторичних» народів Україна протягом століть грала роль пішака на європейській і міжнародній арені. Ці геополітичні реалії позначилися на інтелектуальних структурах. Ось чому українська історіографія несе на собі печатку «штучності», «неавтентичності», на відміну від таких «справжніх держав», як Англія, Франція, Росія, Німеччина, які мали «розвинені історіографії». Отже, внаслідок втраченої чи обмеженої державності, вважає М. фон Гаген, народам Східної і Центральної Європи «відмовлено в повноцінній історіографічній легітимності».

Домінуючі в Європі німецька і російська історіографії обидві були зацікавлені в приниженні країн Східної і Центральної Європи. Німецька і російська історіографії – це близнята, які дзеркально відображають експансіоністські прагнення своїх держав, спрямовані відповідно на Схід і Захід. Для німецької і російської історіографії Східно-Центральна Європа існувала як «прикордонні землі», через які вони вступали в геополітичну боротьбу. «Поліетнічний хаос» цього регіону як наслідок імперської політики протягом століть, дає підстави, на думку дослідника, для подальшої імперської гегемонії.

Маргіналізацію Східної і Центральної Європи в американській академічній політиці посилював і повоєнний устрій. Історія цього регіону асоціювалась із націоналізмом, антисемітизмом та етнічною нетерпимістю, з якими були пов'язані конфлікти міжвоєнного періоду, а також із відчуттям банкрутства Версальської системи та Ліги Націй в цьому регіоні. Криваві наслідки фашизму спричинилися до «демонізації» націоналізму.

Перемога союзників у другій світовій війні та заснування ООН означало «розв'язання» національного питання. Цей оптимізм, як вважає М. фон Гаген, знайшов відображення в концепції модернізації соціологічної школи, яка ставила питання про усунення етнічних і національних розбіжностей з огляду на те, що суспільства стають більш урбанізовані, промислово розвинені та освічені. У США очікування «асиміляції» знайшло відображення в ідеї «плавильного тигля» етнічних субстрактів. Як відповідь на відродження етнічних конфліктів та націоналізму на європейському континенті американський дослідник сприймає ідею «дихотомії» націоналізму. Це означає, що в країнах НАТО існував добрий «громадянський» націоналізм, а країни Східної Європи (особливо на Балканах) та «третій світ» мали нахил до «поганого», «етнічного», «кривавого» націоналізму. Україна як складова східної частини європейського континенту належала, звичайно, до другої категорії. Геополітичні фактори, констатує дос-

лідник, не сприяли розвиткові українознавчих досліджень в американських і європейських університетах.

Від аналізу статусу української історії як другорядної, маргінальної структури в західній системі науки автор звертається до характеристики історичної науки в Україні. Офіційна історична наука в Україні гальмувалася низкою факторів, що відбивали місце України в системі «псевдофедералістичних» відносин в політичному житті колишнього СРСР.

Центрами інтелектуального життя були Москва, Ленінград, Новосибірськ, де зосереджувалися наукові інститути, проводилися міжнародні конференції. За винятком москвичів, ніхто не міг розвивати зв'язки з зарубіжними колегами чи виїздити за кордон.

Київ сприймався як «провінційний відстійник» радянської російської культури. Вчені Києва мали порівняно менший доступ до міжнародного наукового співтовариства. Важливі історичні документи були «реквізовані» московськими і ленінградськими архівами та бібліотеками. Українську історію в Радянському Союзі, за словами фон Гагена, писали «професійні етнічні вчені», а «офіційні» вчені опрацьовували більш варті уваги теми імперської та радянської історії.

Таким чином, типовою рисою регіональних (місцевих) історіографій в колишньому СРСР дослідник вважав провінціалізм: «провінціалізація української науки була моделлю, поширеною на всі національні меншини»⁹.

Така досить докладна репродукція історіографічних спостережень М. фон Гагена представляє інтерес з точки зору формування образу української радянської історичної науки в свідомості західних науковців.

У своєму есе автор мимохідь згадує основні віхи розвитку історичної науки в Україні за радянських часів. Протягом 1920-х років українські історики почали «сперечатися» зі старою російсько-центристською імперською традицією. В 1930 – 1940-ві роки пріоритет «імперської» точки зору був знов реабілітований під гаслом «дружби народів», згідно з яким росіяни були старшими братами для всіх інших народів, а ворожі відносини між неросійськими народами нехтувалися. Навіть незначне порушення цих правил викликало звинувачення в «національних ухилах», а націоналізм переслідувався як політичний злочин і супроводжувався епітетами «буржуазний», «контрреволюційний». Наслідком цих антинаціоналістичних та одновимірних інтернаціональних вимог стало «перекручення» історії, коли не-

⁹ Hagen von M. *Does Ukraine Have a History?* – P. 663.

значні події й постаті минулого піднімались до всесвітньоісторичного значення, а «незручні» епізоди та індивіди замовчувалися або низводилися до «не-подій» і «не-особистостей».

На думку американського дослідника, не тільки радянські історики викривляли історію неросійських народів, але й радянські соціологи засвоїли «дзеркальну версію» західної концепції модернізації. Етнічні відмінності повинні поступово зникнути шляхом асиміляції, змішаних шлюбів, міграцій та інших демографічних процесів, внаслідок яких має виникнути нова історична спільнота – радянський народ.

Як бачимо, міфологема «плавильного тигля», популярна в американській історіографії і соціології, мала свій аналог у радянській науці у вигляді ідеологеми «радянський народ».

Характеристики та оцінки американського дослідника цікаві не лише з точки зору реконструкції образу української історіографії в свідомості західних інтелектуалів, а також з позицій розуміння ним можливостей і перспектив розвитку історичної науки в Україні.

Який же тип історії може мати сучасна Україна? На думку М. фон Гагена, українська історична наука має принаймні три перспективи: *націоналістичну, національну та наднаціональну*.

Усі три версії в інтерпретації західного дослідника заслуговують на спеціальне обговорення. *Націоналістична перспектива* означає подальше плекання догм інтегрального націоналізму. В діаспорній традиції, що репрезентує цю лінію, передісторія української держави постає як «телеологічний тріумф» одвічної сутності української нації. Елементи націоналістичного перегляду історії з'являються в Центральній і Східній Європі скрізь. Їм притаманно подавати нації цього регіону як «невинні» жертви інших націй, в світлі мужньої і трагічної боротьби за незалежність. У «невдалій» історії України ключові моменти «національної поразки» націоналістична перспектива пов'язує із пограбуванням Києва князем Андрієм Боголюбським у 1169 р., включає російське і польське вторгнення та численні повстання.

Наступний тип – *національна історія* – має всі можливості у пострадянському просторі стати настільки догматизованою, як і та, яку вона заміняє (націоналістична). Не дивно, що звичний «догматичний» підхід до марксизму-ленінізму (в умовах перетворення кафедр історії партії на кафедри історії України при незмінності викладацького складу) знайшов притулок «в націоналістичній традиції української історії». Прихильність деяких істориків і публіцистів до «правдивої історії», на думку американського дослідника, означає, що «націоналістичне переписування» історії має багато спільного з марксистською вер-

сією, яку воно заступає. Прямим наслідком такого «чорно-білого» змінювання буде подальша міфологізація історії, що означає пошук «духовної», «одвічної» суті нації, етносу як незмінної фіксованої колективної особистості, яка стає дедалі священною через свою давність і стабільність.

Наслідком такої перспективи є перегляд інтелектуальної і політичної історії, який робить «націоналістами» і сепаратистами майже усіх відомих українців. Традиція сепаратизму, зазначає дослідник, міцно репрезентована роботами державника Липинського, а на протилежному полюсі українського політичного спектра знаходиться федераліст і народник Драгоманов. Сьогодні, на думку фон Гагена, конфедералістські ідеї Драгоманова або ігноруються, або відкидаються як колабораціоністські, а самого Драгоманова всупереч його творчому доробку «переводять» в українські сепаратисти. До речі, федералістична, регіональна політична думка є жертвою «націоналістичного переоцінювання» минулого. Націоналістична перспектива сприймає суверенну національну державу як «телеологічний» результат історії.

Нарешті третю можливу перспективу вивчення історії України фон Гаген визначає як *наднаціональну*.

Однією з найважливіших особливостей історії України сучасний автор вважає дискретність державного життя, адміністративних установ, влади і церкви. Преривчастість (розриви й асиміляції) простежується і в історії української еліти. Україна завжди, на думку фон Гагена, відчувала «брак носіїв державності». Після скасування Гетьманату, поглинення його російськими імперськими структурами, українська шляхта засвоїла польську або російську культуру. В період громадянської війни та експериментів з «коренізацією» в 1920-х роках українська еліта знов-таки була асимільована домінуючими, зрусіфікованими радянськими культурними нормами.

На відміну від поліетнічної та територіальної традиції, які живлять «розмаїття та аморфність ідентичностей», в культурній сфері українська ідентичність виявляється досить чітко. Прямим наслідком такого зосередження на культурі стало те, що українська історія XIX ст. була описана як інтелектуальна та культурна передісторія незалежної держави. Втім, аристократична русифікаторська культурна політика в Україні та заборона української мови сполітизували культурне питання в останні десятиліття Російської імперії. Словом, фон Гаген доходить до висновку (який, до речі, задовго до нього зробив І. Лисяк-Рудницький), що «українська культура стала надто політикою»¹.

¹ *Hagen von M. Does Ukraine Have a History? – P. 669.*

Разом з тим і в культурній сфері, як зазначає дослідник, Україна зазнала дискретності. У період розквіту гетьманської держави рівень освіти в українських землях був значно вищий, ніж у Центральній Росії. Українська барокова традиція, за словами фон Гагена, розквітла так, що відрізнялась як від польського, так і від російського своїх відповідників. Україна слугувала важливим провідником європейського культурного та інтелектуального впливів на Росію. Проте після скасування Гетьманату українська культура занепадає (на відміну від російської і польської), через що українські інтелектуали протягом усього XIX ст. страждали на комплекс культурної меншовартості.

Дискретність, на думку західного автора, – одна сторона української історії, друга – занадто прозорі культурні кордони, які «обмежують» українську ідентичність. Століття окупації іноземними силами, спроби зруйнувати або придушити українську культуру та витіснити її російським, польським, угорським чи румунським елементом спростовують ідею пошуків сталої української ідентичності.

Таким чином, дискретність історичної та культурної традиції, прозорість культурних кордонів, політична і культурна аморфність, поліетнічний склад населення – усе це надає українській історії неповторного сенсу, робить її, на думку дослідника, «модерним» полем досліджень. Аморфність кордонів української історії та культури, вважає М. фон Гаген, відповідає постмодерністському політичному розвитку, у межах якого субнаціональним, транснаціональним та інтернаціональним процесам приділяється стільки ж уваги, як і національним процесам¹. Іншими словами, те, що раніше сприймалось як «слабкість» української історії чи її «дефекти» (якщо міряти критеріями таких західноєвропейських країн, як Англія та Франція), зараз може обернутися на «силу» нової історіографії.

Національна перспектива спрямована проти загальноновизначної «національно-державної парадигми» і європейської практики формування національних держав, яка дедалі застаріває в умовах розмаїття соціальних практик і норм політичної культури, їх інтелектуального оформлення. Ось чому американський дослідник наполягає на необхідності створення умов для відродження української історії як академічної дисципліни в самій Україні і поза її межами. Українська історія дуже цікава з огляду на те, що вона спростовує багато штампів «національно-державної парадигми». Історія України являє собою справжню лабораторію для осмислення кількох паралельних про-

¹ Hagen von M. *Does Ukraine Have a History?* – P. 670.

цесів державного і національного будівництва, а також для компаративістської історії¹.

Зрозуміло, «лабораторією» для випробування нових засобів історичного та соціологічного дослідження українська історія може слугувати здебільшого для західних дослідників, які не пов'язані з вимогами перемоги державності в Україні і тому українська історія для них є «чудовим засобом» заперечування гегемонії національно-державної концепції. Втім, М. фон Гаген цілком усвідомлює той факт, що в сучасній, незалежній Україні, де нова політична еліта прагне досягти національної держави, потрібна дійсно громадянська, патріотична історія своєї національної держави.

Учасник дискусії на сторінках «Slavic Review» відомий західноєвропейський дослідник української історії А. Каппелер полемізує з твердженням М. фон Гагена, що українська історія має бути інтегрована до східноєвропейської історії не як національна історія, а як експериментальне поле для постнаціональних підходів².

А. Каппелера відрізняє більш традиційний підхід до перспектив розвитку української історіографії у вітчизняному та зарубіжному інтелектуальному просторі. Визначення А. Каппелером основних завдань сучасної української історіографії сприймається не так драматично, як у фон Гагена, який зовсім відмовляв Україні в «повноцінній історіографічній легітимності».

А. Каппелер виказує доречні сумніви щодо своєчасності постнаціональних підходів в інтерпретації української історії відносно Німеччини та Західної Європи, де Україна за великим рахунком, ще ігнорується в політиці, періодиці та наукових дослідженнях, в яких переважають традиційні русоцентристські підходи.

З огляду на це, найперше завдання української історіографії, за А. Каппелером, полягає в тому, щоб зробити інформацію доступною і через це показати українські історичні перспективи. Інше завдання полягає в тому, щоб урівноважити російські та польські візії, які вже затвердилися у цій сфері. Далі «український підхід» може спричинитися до переоцінки традиційних поглядів з багатьох предметів, як-от: інтерпретація Київської Русі та її спадщини; історія занедбаних тривалий час українських областей у складі Литви і Польщі, сприйняття України у XVIII–XIX ст. як Південної або Південно-Західної Росії, не визнаний до сьогодні внесок українців до європейської культури.

¹ Hagen von M. Does Ukraine Have a History? – P. 673.

² Kappeler An. Ukrainian History from a German Perspective. – P. 696–697.

Наступне завдання української історіографії А. Каппелер вбачає у викорененні «українських стереотипів», які були особливо стійкими в Німеччині та Росії (на зразок таких, як: «українці є вічні націоналісти та антисеміти», українські лідери, такі як Мазепа, Петлюра, Бандера, Кравчук – «зрадники»). Важливе призначення української історії полягає у спростуванні русоцентристських традицій та термінології на Заході (наприклад, «руські», «росіяни» на означення східнослов'янського населення в царській Росії).

Українські історики-емігранти, на думку А. Каппелера, завжди мали схильність до виявів інтегрального націоналізму. Створений ними «національний міф» не можна сприймати як абсолютну істину і тим більше без застережень. Цю думку дослідник ілюструє «уразливістю ключових ідей» «національного міфу» української історіографії. Так, Київська «імперія» не була ані російською, ані українською саме так, як не була французькою імперія Карла Великого; вивчення гетьманату Хмельницького та Української Народної Республіки не повинні замовчувати утиски євреїв; історія ОУН не виключає висвітлення співпраці УПА з нацистами.

Реальну загрозу українській історіографії А. Каппелер вбачає у перелицьованні її з марксистської на націоналістичну. Написана в «чорно-білому» українська історія може мати своє продовження: поняття «клас» заступить «нація», опис подвигів комуністів замінять подвиги націоналістів, стереотип «вічна дружба» буде замінена на «вічний антагонізм» між українцями та росіянами.

Завдання західної історіографії у сфері української історії А. Каппелер пов'язує з презентацією різних точок зору, що заслуговують на довіру західного співтовариства, і подоланням провінціалізму, з яким традиційно асоціювалась українська історіографія, на підставі впровадження нових дослідницьких технологій. Щодо запропонованого М. фон Гагеном заміщення української національної історії наднаціональною та субнаціональною перспективою, то А. Каппелер цілком слушно визначає місце і роль у цьому процесі «неукраїнських істориків» як підготовчу, результатами роботи яких можуть скористатись українські історики в своєму «постнаціональному майбутньому»¹.

На відміну від М. фон Гагена, який більше теоретизує з приводу того, який тип історіописання має обрати сучасна Україна, А. Каппелер порівняно прагматично окреслює коло завдань західної історіографії на ділянці української історії.

¹ Kappeler *An. Ukrainian History from a German Perspective.* – P. 699.

По-перше, А. Каппелер звертає увагу на необхідність вивчення поліетнічної історії наднаціональних імперій, до складу яких входили українці. Йдеться про Російську імперію, Радянський Союз, Польщу, Габсбурзьку монархію та Другу Польську Республіку.

По-друге, актуальною залишається проблема неетнічних українців: «як можна зрозуміти українську історію, – запитує дослідник, – якщо вивчати тільки більшість та ігнорувати поляків, росіян, євреїв?»¹.

По-третє, українська історія повинна бути інтегрована до компаративістських студій європейської історії. Цілком слушно, на думку історика, буде порівнювати українську історію з історією інших периферій централізованих держав, як-от: Білорусі, Литви, Словаччини тощо. Корисним було б співставити українське козацтво з російським донським та поволзьким козацтвом та іншими прикордонними суспільствами.

Своєчасно західним автором ставиться проблема специфіки джерельної бази української історії, яка повинна мати полілінгвістичний характер. Точні соціологічні дослідження українських центрів XVIII – XIX ст. можливі лише при використанні джерел українською, російською, польською та єврейською мовами, а не тільки західноєвропейськими. Та ж сама проблема стоїть і перед сучасними українськими істориками. Якщо за радянських часів «кожний міг, хоча й з нечистою совістю, займатися дослідженням історії козаків, татар або українців, використовуючи виключно російські джерела, сьогодні для поліетнічної перспективи історії, знання кількох мов обов'язкове»².

І останнє, щодо засобів дослідження української історії, то вони, на думку А. Каппелера, залишаються проблематичними. Україна – лише одна з багатьох національних держав, що з'явилися недавно, і усі вони гідні наукового інтересу та потребують національної історії. Зрозуміло, що німецьке дослідницьке співтовариство через обмеженість інституцій, персоналу та засобів не може досліджувати усі регіони. Щоправда, можливості вивчення української історії А. Каппелер вбачає принаймні з чотирьох перспектив: європейської, національно-державної, наднаціональних імперій та субнаціональних регіонів.

Українська історія не може стати «лабораторією для різних процесів державного і національного будівництва та для порівняльної історії», до чого закликає фон Гаген, тому що вона й досі залишається «відносно невідомою і малодослідженою».

¹ Kappeler An. *Ukrainian History from a German Perspective*. – P. 699.

² Ibid, 700.

Висвітлення багатьох проблем української історії можливе через впровадження інноваційних методологічних технік та використання різних мов.

Окрім того, західні дослідники української історії мають також перевагу щодо «географічної та політичної» дистанції, наприклад, в оцінці «делікатних» українсько-російських відносин чи структури і політики поліетнічних імперій.

На думку А. Каппелера, ще дуже рано очікувати від українських істориків засвоєння наднаціональної перспективи. Втім, це ні в якому разі не зобов'язує західних дослідників підтримувати «однобічну націоналістичну перспективу». Варті уваги зауваження А. Каппелера про необхідність вивчення російської історії. Виходячи з того, що російська й українська історії традиційно тісно переплетені, модерні напрями у вивченні минулого України принесуть нові засоби в дослідженні все ще недостатньо висвітленої історії росіян та їхніх національних процесів¹.

Впадає в око, що оцінки стану і перспектив вивчень історії України в західній історіографії доволі обережні й урівноважені з точки зору дослідницької тактики і надто сміливі в стратегічному вимірі. Прогнози і спостереження західних колег багато в чому корегуються розкладом інтелектуальних сил та рівнем сучасних історіографічних практик в Україні.

В останні півтора-два десятиріччя історична наука в Україні переживає один з найдраматичніших періодів своєї історії, перебуваючи немовби на «інтелектуальному перехресті». У перехідні, кризові епохи, як відомо, зростає роль історіографії як окремої гілки історичної науки. Історіографія у дисциплінарному розумінні слова виконує важливу функцію «управління» процесом історичного пізнання. Це засіб самоідентифікації і розбудови історичної науки. Аналізуючи сучасний стан науки, співставляючи його з колишніми визнаннями або забутими традиціями наукової діяльності, історіографія «розпізнає» перспективи і варіанти існування та механізму розвитку історичної науки. Історіографія є інструментом інтегрування вітчизняної історичної науки в європейський та загальний історіографічний процес. У системі вітчизняної історичної науки історіографія виконує такі самі функції («блоку» управління пізнавальним процесом), що й етнологія в західній системі історичного пізнання.

Історіографічний аналіз історичної науки в Україні дає уявлення про деякі тенденції подальшого розвитку. Перше, що

¹ Kappeler *An. Ukrainian History from a German Perspective*. – P. 701.

впадає в око, ідейний та організаційний провід в організації наукових досліджень останнім часом поступово перебирає на себе історична наука в Україні. Українські історики в діаспорі, які протягом десятиліть концентрували зусилля довкола ідеї національного самовизначення України, в умовах досягнення Україною національного суверенітету стали перед дилемою: продовжувати дослідження з націоналістичної перспективи чи шукати нових предметних площин і методів дослідження. Західні дослідники історії України, за їхнім власним свідченням, не володіють відповідним організаційним та кадровим потенціалом, українська тематика для більшості з них залишається маргінальною, яка щойно виокремлюється з русоцентристських студій.

Пріоритет істориків в Україні у сфері дослідження національної історії підтверджується зростанням темпів інтелектуальних та організаційних процесів. Показниками цього зростання стали наростаючий обсяг друкованої продукції, тематика та періодичність наукових форумів – конгресів, конференцій, семінарів – динаміка захисту кандидатських і докторських дисертацій, розмаїття періодичних видань тощо.

Останніми роками все чіткіше проступає тенденція до «професіоналізації» історичної науки в Україні, відбувається поступовий перехід від надмірної афектації в зображенні подій близького і далекого минулого, використання історії в політичних іграх та ідеологічних сварках до висококомпетентних досліджень, що мають відповідати сучасним науковим стандартам і нормам.

Професіоналізм, компетентність вітчизняних українських істориків є запорукою інтегрування їх в європейський науковий процес. Обмін кадрами, наукові поїздки та контакти, навчання, стажування за кордоном, конференції, спільні наукові проекти – усе це робить «прозорими» наукові та ідеологічні кордони, що в остаточному підсумку сприятиме подоланню відчуття провінціалізму та меншовартості української історичної науки.

Історіографічний аналіз містить два аспекти: соціальну та інтелектуальну історію науки. Щодо соціальної історії історичної науки, то «історичний істеблішмент» занепокоєний пошуком оптимізації механізму її функціонування, що залишився у спадок від попередніх часів (із характерним розподілом на академічну та університетську науку, столичну та периферійну, «престижну» та «звичайну» тематику). До того ж в умовах утворення численних альтернативних за функціями й формами інституцій традиційні установи змушені співіснувати поруч із новими, змагаючись на ринку ідей та інтелектуальної праці. Реорганізація системи вищої історичної освіти вимагає нової

моделі університетської освіти, яка може бути сконцентрована у формулі: «кваліфікація, творчість, комунікація». Така модель передбачає підготовку не лише фахівця у своїй галузі, але людини, яка вільно орієнтується в сучасній системі політичних і культурних цінностей, відкрита для діалогу, має навички спілкування і управління людьми.

Нинішня кадрова ситуація в історичній науці виглядає доволі «строкатою», що скидається на аналогічну ситуацію в науці 1920-х роках. Досить чітко можна виділити старшу генерацію українських істориків, які вчилися ще за сталінськими підручниками, середню, яка формувалась в добу застою, і молодшу генерацію (це – «діти перебудови», які сьогодні активно входять до вітчизняної і зарубіжної науки). Існує ще одна група істориків, які «умовно підходять під таку професію – сучасні міфотворці, відповідно ідеологічно закомплексовані (в дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму)»¹.

Разом з тим процес поляризації між сучасними українськими істориками відбувається не за віком, а відповідно до їхніх політичних принципів, теоретичних та аксіологічних настанов. Історики одного покоління часто говорять на «різних» мовах, і навпаки, представники різних вікових груп об'єднуються навколо спільних ідей, наукових програм, методологічних технік. Звичайно, молодше покоління більш відкрите для тематичних і методологічних інновацій. У цілому постійна «мутація» інтелектуальних мов – це ознака нашого часу.

Важливою складовою історіографічного аналізу є характеристика ідейного навантаження сучасної історичної науки в Україні. Показником змін (здебільшого зовнішніх) у сфері історичного пізнання є динаміка тем і сюжетів. Домінуючою в рамках української історичної науки залишається політична та економічна проблематика. Такий традиціоналізм цілком зрозумілий. Не можна за кілька років радикально змінити установлену тематику, яка протягом десятиліть формувалася і канонізувалася марксистським стилем мислення. Зараз відбувається процес розширення і поновлення традиційної проблематики. Вже помітний рух і в напрямку соціальної антропологічно-орієнтованої історії, культурної та інтелектуальної історії, про що свідчить справжній «ренесанс» проблеми національного відродження України, історія еліт та окремих соціальних груп, регіональна історія, історія ментальностей (навіть видається альма-

¹ Див.: Дашкевич Я.Р. *Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 56.*

нах, присвячений цій проблемі «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей»).

Позитивні зрушення щодо структуризації джерельної бази сучасної історичної науки в Україні характеризуються здебільшого кількісними показниками. Скасування спецфондів, приплив матеріалів з українського зарубіжжя, «розкріпачення» архівів, що за останні півтора десятка років мало хвилеподібний характер, – усе це спричинилося до розширення вітчизняної джерельної бази не вглиб, авшир. Екстенсивний характер збільшення масиву джерел вітчизняної історії прямо пов'язаний з мовною проблемою. Не можна не погодитися з твердженням А. Каппелера, що знання істориком кількох іноземних мов, полілінгвістичний характер джерельної бази є одним з найважливіших «викликів» сфері історичного дослідження.

Актуальною залишається проблема доступу українських дослідників до матеріалів вітчизняної історії, що знаходяться в центральних і периферійних російських архівах. Рішучий перехід української історичної науки до використання джерел різними мовами (слов'янськими, західноєвропейськими, татарською, єврейською, латиною) є умовою входження українського наукового етосу до західного та регіонального (Центрально-Східна Європа) інформаційного простору.

Методологічний пласт історичної науки містить дослідницькі технології та елементи рефлексії історичної науки (історіографічні ідеї, оцінки).

Однією з сучасних тенденцій розвитку української історичної науки є відхід від марксистської парадигми мислення як безальтернативної. Дехто з західних дослідників вважає, що історики в Україні не повинні відмовлятися від марксистського підходу, який так глибоко позначився на свідомості багатьох з них. Ніж стрімко забувати марксистську методологію, яку вони добре знають, заради «незнайомих західних підходів». О. Субтельний «радить» сучасним українським історикам сконцентруватися на більш критичному застосуванні марксистських принципів. Наприклад, ті, хто займався класами, класовою боротьбою, класовою свідомістю протягом своєї кар'єри, могли б використати свій досвід у сфері дійсно популярної нової соціальної історії (історії праці, міст, сіл, історії сім'ї, гендерної історії)¹.

Марксистська методологія дійсно глибоко вкоренилася у свідомості радянського українського історика, проте викорис-

¹ Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography*. – P. 43.

тання її в новій історіографічній ситуації – це не обов'язкова «ідеологічна фігура», а справа власного вибору кожного дослідника. Проблема «марксизм в історії» означає не безперечний вибір або пріоритет марксистської ідеології в історії, а радше альтернативний підхід, тобто звернення до марксистських принципів і того історика, який стоїть на позиціях ідейного плюралізму.

Серйозною є проблема взаємовідносин марксистської ідеології з націоналістичною доктриною, яка витворювалась і поширювалась в колах діаспорних істориків. На ділянці вивчення української історії і марксистська, і націоналістична традиції збігаються в пошуках «об'єктивної істини», «правдивої історії України».

Основна тенденція в методологічному просторі сучасної української історичної науки спрямована на пошуки і апробацію модерних дослідницьких технологій, формування сучасних ідеалів науковості, удосконалення понятійного апарату, витвір «нової» мови науки. Популярна сьогодні ідея міждисциплінарного підходу означає використання в нових історичних технологіях методів і засобів, запозичених з суміжних галузей гуманітарного знання, як-от: історична психологія, історична демографія, політична географія, соціологія, психолінгвістика, семіотика тощо. Ідейна гетерогенність історичної науки в сучасних умовах «мутації» інтелектуальних ідеологій, мінливості соціальних і культурних практик є засобом її подальшого конструктивного поступу. Можливості історичної науки в нинішній ситуації досить широкі, сучасні дослідницькі технології пов'язані з такими напрямками в науці, як історія повсякденності, мікроісторія, нарративна філософія історії, репрезентована французькими постмодерністами, культурна чи знакова антропологія (історія ментальностей, свідомості, підсвідомого), структурна антропологія (демографічна історія, історія родини, регіональна історія), гендерні студії.

Складовою методологічного простору сучасної історичної науки є історіографічні дослідження як форма самосвідомості, внутрішньої рефлексії науки. У сфері української історіографії актуальною залишається розробка загальних і конкретних проблем українського історіографічного процесу, наприклад, проблема наукових шкіл, ідейних напрямів (просвітницького, романтичного, народницького, державницького, культурно-соціологічного, марксистського) в українській історичній науці; форма та механізмів інституалізації національної історичної науки в Україні, теоретичних засад (бароко, просвітництво, романтизм, позитивізм, соціологічна школа Е. Дюркгейма, школа «історичного синтезу» А. Берра, марксизм, український націонал-комунізм) та ідейних впливів (французької, російської, німецької,

польської філософської та історичної думки) на українську історичну науку; історію науки та освіти в Радянській Україні, українознавчих студіях в українській діаспорі; антропологічні проблеми історії науки (психологія творчості, ментальність історика, типологія українських істориків: антикварій, бібліограф, краєзнавець, аналітик, систематик, теоретик-соціолог, джерелознавець, археограф, художник-митець). Більшість з цих проблем або тільки порушуються, або знаходяться на початковій стадії дослідження.

У царині методології історіографічних досліджень, як і в самій історичній науці, відбувається «мутація мови», інтелектуальних ідеологій. Так, на зміну марксистським дефініціям («клас», «ідейна боротьба», «криза буржуазної історичної науки», «дворянський», «буржуазний напрям», «буржуазний націоналізм») приходить структуралістська термінологія («історичний міф України», «ранньонаціональний міф», «Шевченків міф», «національний дискурс», «історичний дискурс»). Структуралістська ідеологія, як відомо, за словами, символами та образами прагне виявити глибинні структури свідомого і підсвідомого, потаємні механізми знакових систем.

Постановка та розв'язання питань історичного та історіографічного синтезу можлива лише в умовах методологічної визначеності на рівні особистості конкретного дослідника або певного наукового етосу. Справа в тому, що історія науки, на думку деяких дослідників, являє собою процес послідовної зміни фаз, пов'язаних або з пошуком нових методів дослідження, або з витвором узагальнюючих схем, теоретичних конструкцій. Цю тезу влучно ілюструє історія історичної науки ХХ ст. Методологічна криза, що охопила історичну науку ще на рубежі ХІХ–ХХ ст., актуалізувала проблему історичного методу, відмінного від методу природничих наук, а також проблему історичного синтезу. Перша половина ХХ ст. пройшла під знаком вирішення проблем історичної онтології, тобто утворення загальних історичних схем і концепцій, як-от: теорія «великих культур» О. Шпенглера, концепція «локальних цивілізацій» А. Дж. Тойнбі, марксистська формаційна схема. Протягом другої половини нашого століття у центрі уваги дослідників знаходились здебільшого проблеми історичної гносеології – нових інтелектуальних ідеологій, технік та прийомів історичного дослідження. Йдеться про дослідницькі технології французької школи «Анналів», техніки «мікроісторії», «постмодерністський виклик» історії.

Нагальною є проблема розбудови модерної концепції історії України та української історичної науки. Обидві проблеми тісно пов'язані між собою, а їх вирішення зумовлене станом соціальних та історіографічних практик, рівнем професійної культу-

ри історика, аксіологічними пріоритетами сучасної історичної науки в Україні. Що переважить – марксистські, структуралістські, соціокультурні, сциєнтистські підходи історіографії; традиційна національно-державницька доктрина чи «наднаціональна» або будь-яка інша перспектива в інтерпретації історії України та науки історії – визначить час.

Предмет української історіографії становить вивчення соціальної та інтелектуальної історії історичної науки в Україні, її ролі і місця в духовному житті свого народу, розуміння її як явища науки і культури із властивими їй національними та загальнонауковими рисами й ознаками.

Саме таке розуміння предмета визначає **завдання** курсу української історіографії:

– розкрити зміст поняття «історіографія», гносеологічну природу історіографічних знань, місце та функції історіографії в процесі історичного пізнання;

– дати аналіз категоріального апарату та методів історіографії;

– охарактеризувати основні етапи становлення історіографії як спеціальної дисципліни;

– з'ясувати соціокультурні та внутрішні передумови розвитку процесу історичного пізнання, народження й удосконалення знань про історичне минуле;

– виділити основні етапи розвитку історичної науки в Україні, визначити критерії періодизації, та специфіку кожного конкретного періоду українського історіографічного процесу;

– висвітлити процес виникнення та розбудови організаційних структур української історичної науки: наукових установ, товариств, комісій, історичних часописів, навчальних закладів, особливості соціалізації української історичної науки в умовах бездержавного розвитку українського народу;

– вилучити провідні наукові напрями та ідейні течії української історичної науки, роль і місце в ній наукових шкіл;

– дати характеристику культурно-громадських та ідейних впливів на українську історичну науку, її взаємовідносин з російською, польською, німецькою історичною наукою;

– показати самобутній характер української історичної науки, її національну специфіку;

– проаналізувати найголовніші концептуальні ідеї, теорії та схеми української історії, провідні тенденції розвитку української історичної думки, методи та засоби пізнавальної діяльності;

– виявити «знакові постаті» української історичної науки, простежити їхні творчі біографії в контексті загальноукраїнського історіографічного процесу.

ЧАСТИНА

2

ІСТОРІО- ГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ XVIII – початку XX століття

Розділ 1

Українська історична думка XVIII–XIX століть

XVIII ст. – це переломний етап у розвитку української історіографії. На українському Сході саме в цей час історіографія набуває наукових форм, історія перетворюється на науку. Це означало появу різноманітних форм історичних досліджень – історичні повісті, наукові розвідки, рецензії, перші історичні часописи, мемуари. Розширюється коло проблем української історії. Сучасників цікавить уже не лише політична історія, сама тільки історія козаччини, а й починає приваблювати вивчення статистики, географії, побуту України тощо. До наукового вжитку впроваджуються документальні матеріали з державних та приватних архівів, іноземні джерела, споми́ни, розповіді свідків визначних історичних подій. Вдосконалюються методи історичного дослідження, поширюються новітні філософські та політичні ідеї. Зростає кількість знавців рідної старовини – аматорів, збирачів та колекціонерів історичних пам'яток і джерел.

У XVIII ст., як ніколи раніше, підвищується роль особистості, авторського начала у творчому процесі, про що свідчить популярність таких літературних жанрів, як мемуари, щоденники, листування. Тож які обставини спричинилися до суттєвих змін у галузі історичного пізнання на українському ґрунті?

§1. Соціокультурні передумови розвитку української історіографії XVIII століття

Наукових форм історичні знання вперше набувають у Лівобережній Україні – Гетьманщині, яка понад століття користувалася правами внутрішньої автономії у складі Російської імперії. В умовах бурхливого політичного життя другої половини XVII–XVIII ст. соціальна еліта ук-

раїнського суспільства – козацька старшина – набирала все більшої економічної і політичної сили, виступаючи оборонцем культурних та державних традицій України, старосвітського укладу життя та звичаїв. Наступ центрального уряду на автономні права Гетьманщини рішуче змінює її громадсько-політичний і культурний устрій. З тих часів у соціально-політичному житті України зіткнулися дві тенденції. Замість гетьманського правління в Україні була відтворена Малоросійська колегія на чолі з генерал-губернатором П. Рум'янцевим. У своїй політиці він керувався настановами, які дала йому Катерина II у спеціальній інструкції, зміст якої зводився до того, щоб «старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ, цілком відмінний від москалів»¹. Цю політичну програму П. Рум'янець впроваджував доволі вміло і послідовно. Словом, політика уряду в Україні була спрямована на скасування усіх відмінностей Гетьманщини від інших провінцій імперії, а також подолання відчуття української самотності.

Під час виборів депутатів та складення «наказів» до Комісії про Уложення 1767 р. у різних станах українського суспільства виявилися зовсім інші, протилежні урядовим інструкціям та планам, прагнення та політичні настрої. У повідомленні до уряду П. Рум'янець так характеризував ці настрої: найдивовижне те, що ця невелика частка людей вважає, що вони з-за всього світу особливі люди і що немає за них сильніших, хоробріших, умніших і аніде нічого доброго, нічого корисного, щоб їм могло годитись, і все, що у них є, то краще за все².

Друга тенденція була пов'язана з обороною старовини та окремішності України. В наказах до Законодавчої комісії виборці Ніжинського та Батуринського повітів домагалися поновлення гетьманства, зрівняння українських військових та цивільних чинів з російським дворянством, утворення для українського дворянства герольдії, тому що за часів війни багато дворянських дипломів було втрачено, а деякі українські роди присвоїли собі дворянство самочинно. У депутатському наказі чернігівців, написаному генеральним суддею Андрієм Безбородьком, у пункті 3 наголошувалося, що через відсутність засобів для виховання треба заснувати у Малоросії дворянський корпус, а для вищих наук – університет і академію, а також жіноче училище³. Із 10 пунктів цього наказу (український державний банк, становище військ в Україні, купівля земель тощо)

¹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2 т. – К., 1992. – Т. 2. – С. 42.

² Соловьев М. С. История России с древнейших времен: В 29 т. – М., 1965. – Кн. XIV. – С. 42.

³ Там само. – С. 43.

А. Безбородько ніяк не зміг відстояти пункт про обмеження влади дворян над посполитими.

Зруйнування Запорозької Січі (1775), скасування полкового устрою в Україні (1783), секуляризація церковних земель та маєтків (1786), вся урядова політика на Лівобережжі мали за мету стерти різницю між Україною та Росією не тільки в соціально-політичному, адміністративному стані, а й у свідомості народів. Разом з тим, рішучі дії царського уряду щодо знищення рештків внутрішньої автономії України вели до росту національної свідомості, почуття історичної гідності, вшанування героїчного минулого українського народу.

Зміни у соціальному складі Малоросії також мали значний вплив на характер історичної свідомості та інтересів різних верств суспільства. Ще у 1775 р. козацька старшина звернулась до генерал-губернатора, а в його особі до уряду, з проханням урівняти її у правах і чинах з російським дворянством, а також заборонити перехід селян. Лише у травні 1783 р. був виданий наказ, який забороняв переходити селян та прикріплював їх до того місця, де вони були записані по останній ревізії. Саме факт закріпачення українського селянства підтримував серед народу спомини про вільне, незалежне життя батьків та дідів, козацьку вільність. Із цих часів плекалось шанобливе ставлення до народної пісні, історичної думи, героїчного минулого. У піснях, легендах, думках, переказах простий люд огортав славою минушину, ідеалізував козацьку добу, а козаків сприймав як справжніх лицарів, оборонців віри та убогих.

Козацька старшина ще у 30-ті роки XVIII ст. перетворилась на провідну силу українського суспільства. Зосередження в її руках державних земель відбувалося шляхом роздачі їх гетьманами та примусового вилучення земель у козаків і селян. Від царського уряду козацька старшина вимагала зрівняння її у правах із російським дворянством¹. Вже за часів гетьмана Кирила Розумовського вона повсюди називала себе шляхетством. Прагнення довести своє шляхетське походження спонукало представників численних старшинських родин вести генеалогічні розшуки, звертатись до фамільних архівів. Все це пробуджувало інтерес до предків, минулого своєї родини, краю, вітчизни. Під час виборів депутатів до Законодавчої комісії 1767–1768 рр., як свідчить П. Рум'янцев, майже ні одні збори

¹ Слід зазначити, що до «Жалуваної грамоти дворянству» (1785) статус російського дворянина не зовсім був омріяним жаданням української старшинської аристократії. Взірцем для наслідування вважалися швидше «золоті вольності» Речі Посполитої, соціально-правовий статус польського шляхетства.

не обходилися без того, щоб на початку хтось не встав, закидаючи іншому, що він не шляхтич, а той роздратований мав при собі вже готову генеалогію щодо усіх найвельможних, виводячи їх рід або від міщанина, або від єврея, звинувачуючи їх у тому, що багато хто з них декілька разів імена змінювали, і нерідко вбивства та інші хиби тут домішувалися¹.

«Жалувана грамота дворянству» 1785 р., як відомо, дала повну волю дворянам від державної служби, надала їм корпоративного самоврядування. Завдяки тому українська шляхта здобула рівність у правах із російським дворянством. Втім, частина українського дворянства продовжувала свої історичні розвідки, збирання сімейних документів та історичних пам'яток, утворюючи тим самим підґрунтя для росту національної самосвідомості та культурного відродження в Україні.

Важливою передумовою являлась культурна спадщина українського народу, яка сягала своїм корінням у стародавні часи. Осередком культурного життя в Україні була *Києво-Могилянська академія*. Створена у 1632 р., колегія здобула статус академії у 1694 р. за часів гетьманування І. Мазепи, який приділяв їй особливу увагу. Серед її вихованців – відомі церковні діячі XVII–XVIII ст.: Єпіфаній Славінецький, Симеон Полоцький, Каріон Істомін, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гавриїл Бужинський, Георгій Кониський, культурно-громадські – Григорій Граб'янка, Микола Ханенко, Степан Лукомський, Григорій Полетика, Петро Симоновський, Григорій Сковорода, Яків Маркович, Микола Бантиш-Каменський, Олександр Безбородько, Василь Рубан, Дмитро Трошинський, Ілля Тимківський, Петро Гулак-Артемовський.

В академії вчилися діти представників різних станів українського суспільства: із шляхти, козаків, міщан та селян. Серед студентів були і чужинці з православних країн – серби, греки, чорногорці, болгари тощо. Щорічно в академії навчалось більше тисячі студентів. На зразок академії були створені колегіуми в Чернігові, Переяславі, Полтаві та Харкові.

Щоправда, на початку XVIII ст. наука та стан викладання в академії вже не відповідали смакам і вимогам освічених кіл українського суспільства. Процес викладання в академії та колегіумах нагадував єзуїтську систему освіти, мав здебільшого богословський характер. Провідними предметами були риторика та піїтика, переважали схоластичні, відірвані від життя методи й засоби навчання. У 1810 р. академія була остаточно

¹ Соловьев М.С. *История России с древнейших времен: В 29 т.* – М., 1965. – Кн. XIV. – С. 40.

перетворена на становий навчальний заклад – духовну академію, а колегіуми – на семінарії. З 1783 р. в Україні запроваджено навчання російською мовою. У 1769 р. Києво-Печерська лавра звернулася з проханням до Синоду про дозвіл надрукувати український буквар, але їй було відмовлено.

Українська еліта дуже високо цінила освіту. Серед старшинської інтелігенції середини XVIII ст. було чимало людей європейської освіченості. Бунчуковий товариш Петро Симонівський, закінчивши курс Київської академії, продовжував навчання у кращих університетах Західної Європи – Кенігсберга, Лейпцига та Парижа. Виходець із родини козацького сотника Опанас Шафонський закінчив три західноєвропейських університети у Галлі, Лейдені та Страсбурзі, де відповідно здобув три дипломи – доктора права, філософії та медицини. У Берлінському та Геттінгенському університетах поповнював свою освіту майбутній гетьман Кирило Розумовський. Ф. Прокопович вчився у Римі, Г. Сковорода – у Будапешті та Пресбурзі.

З другої половини XVIII ст. українська молодь вчилася переважно у вищих навчальних закладах Москви та Петербурга. Саме таких навчальних закладів – університетів – прагнули освічені кола в Україні. У другій половині XVIII ст. висувалось декілька проектів створення українського університету. У 1760 р. за наказом гетьмана К. Розумовського укладено проект університету в Батурині, згідно з яким університет мав бути світським з історико-філологічними, юридичними, математичними, природничими та медичними кафедрами. У петиції, поданій у 1764 р. імператриці, йшлося про перетворення Київської академії на університет із теологічним факультетом та влаштування у Батурині університету без богословського факультету. Підіймалось питання про відкриття світських гімназій. Словом, в українському культурному середовищі середини XVIII ст. цілком усвідомлювалась неминучість секуляризації освіти. Сам П. Рум'янець, виходячи з настроїв освічених кіл краю, проектував у 1765 р. два університети – в Києві та Чернігові. Ідея університету в Україні знайшла відбиток у наказах до Комісії про Уложення 1767 р. Втім, російський уряд відкидав ці проекти. Нарешті завдяки особистим зусиллям кн. Г. Потьомкіна був затверджений проект університету у Катеринославі, який, на жаль, не був здійснений.

У 1801 р. з'явився проект утворення університету в Чернігові або Лубнах, у 1802 р. висловлено прохання про університет у Новгород-Сіверському. Дарма, що у XVIII ст. так і не було відкрито жодного університету в Лівобережній Україні, духовні сили суспільства накопичувались, зростали, до чого спричинився і загальний стан шкільництва в країні.

Джерела, введені в дослідницький вжиток О. Лазаревським, свідчать, що рівень шкільництва в Україні XVIII ст. був досить високим. На теренах семи полків Гетьманщини на кожну тисячу душ населення припадала одна школа. Такі школи засновувались на кошти сільської громади, яка сама запрошувала вчителів на певних умовах і зобов'язувалась їх утримувати разом з будинком для школи. На малих хуторах дітей навчали «мандрівні дяки». У кожному селі був свій «шпиталь», де жили старі убогі люди та сироти, які також навчалися у школі. Повсюди з великою пошаною ставились до бандуристів і кобзарів. Світло високої думки приносив до селянських хат та панських маєтків мандруючий філософ-просвітник, поет і мораліст Г. Скорохода.

Зростанню самосвідомості українського народу, шануванню минулого, любові до рідного краю сприяв доволі високий рівень побутової культури українців, який так вражав заїжджих чужинців. Такі чепурні та охайні села як в Україні, іноземним мандрівникам доводилось бачити лише у Голландії та Норвегії. Привітність, працьовитість, охайність, гостинність українців — ці риси українського побуту вигідно відрізняли його від побутової культури росіян.

Молодь виховувалась у дусі шанування предків, любові до старовини, народних традицій. Майже в кожній заможній родині почесне місце займав портрет предка — полковника або члена генеральної старшини, що знаходився у компанії з портретами гетьманів. Про свого предка полковника, сотника, козака господарі дому розповідали сімейні легенди, перекази про його військову службу, походи, стосунки з сусідами, посадовими особами, про господарські справи тощо. Про все це було відомо з фамільних паперів, які зберігалися з шаною та передавалися з покоління в покоління. В тих родинних паперах та документах можна було знайти багато свідчень з історії власного роду на тлі історичних подій епохи, а також рідного села, містечка, хутора або монастиря. Знайомство з сімейними легендами та архівами давало поштовх до розшуків історичних документів і матеріалів, вивченню рідної старовини. Носієм почуття «малоросійського патріотизму», історичних прагнень та інтересів виступала найбільш освічена та культурна частина українського громадянства.

Спочатку розшуки у фамільних архівах не йшли далі генеалогічних розвідок та довідок. Процес укладання родинних генеалогій супроводжувався жвавим листуванням із сусідами та родичами. Поступово коло зацікавлень почало розширюватись. Звичайно, у центрі уваги збирачів історичних документів знаходилась доба козаччини та Хмельниччини, до якої сягала своїм корінням

більшість старшинських родин. Згодом знавців старовини стала цікавити не лише історія свого роду або місцевого краю, а також і адміністративний устрій Гетьманщини, господарча діяльність, соціальні стосунки, внутрішній побут і звичаї.

Пожвавленню діяльності щодо вивчення минулого України сприяла історична публіцистика. Депутат від Лубенського полку в Законодавчій комісії 1767 р. *Г. Полетика*, виступаючи захисником та ідеологом автономного ладу України, уклав кілька трактатів, у яких давав історичне обґрунтування своїм політичним прагненням: «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малья Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Запись, что Малья Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России». Відомо, що автор використовував документи з державних архівів. Своєю діяльністю він збуджував великий інтерес до української старовини. Під його впливом представники освіченого лівобережного панства захопилися збиранням історичних пам'яток, документів, колекцій старожитностей, побуту, фольклору та книг.

До відомих збирачів української старовини, крім батька та сина Григорія і Василя Полетик, належать А. Чепа, Ф. Туманський, Я. Маркович-молодший, М. Антоновський, В. Ломиковський, М. Бантиш-Каменський, М. Берлинський тощо. Свою власну колекцію Г. Полетика почав збирати ще у 1741 р., а потім перевіз її разом з багатою бібліотекою до с. Коровинці Роменського повіту. «Зібрану з великим трудом та ретельністю» колекцію батька поповнював син В. Полетика, який зробив українську історію спеціальним предметом свого досліджу.

Статський радник *Андріан Чепа*, який служив у канцелярії генерал-губернатора П. Рум'янцева, був одним із найвідоміших колекціонерів, аматором рідної старовини. Він мріяв про видання «журналу або записок малоросійських» на зразок «Древней Российской вивлиофики» М. Новикова. До його колекції увійшли не тільки історичні документи, а й статистичні та етнографічні матеріали. А. Чепа багато працював над упорядкуванням своєї колекції, якою користувались такі дослідники української історії, як Я. Маркович, О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський, М. Берлинський та інші. На жаль, колекція матеріалів А. Чепи, як і родинний архів Полетик, загинула під час пожежі.

Колекції української старшинської інтелігенції мали відповідний тому часу енциклопедичний характер, про що свідчить опис майна Якова Марковича після його трагічної загибелі. Його книжкове зібрання налічувало 366 назв. У його бібліотеці були книги німецькою та французькою мовами. Переважали

записки мандрівників (Гмеліна, Лепьохіна, Гільденшедта, Палласа – французькою), описи різних земель («Описание Камчатки», «Описание Харьковского наместничества», «Физическое описание Таврической области»), історичні праці (літописи, «История разных славянских народов», «Известия византийских историков, объясняющих российскую историю», «Польская история на немецком языке»), словники («Сравнительный словарь всех языков и наречий», «Грамматика чувашского языка»), часопис «Российский магазин» Ф. Туманського, «Республіка» Платона – французькою, статистичні та етнографічні праці («Флора сибірика» – латинською, «История натуральная о птицах и зверях» – німецькою, «Записки» В. Зуева, «Древняя российская гидрография», «Изображение одежды обитающих в Российском государстве, семь тетрадей»). Крім того, у Марковича були природнича та нумізматична колекції. Остання містила до 700 лише срібних монет.

Поодинокі збирачі та аматори української старовини згодом стали об'єднуватися у гуртки, культурно-просвітницькі осередки. Одним із перших таких об'єднань була *«Попівська академія»*, члени якої мріяли про перебудову державного устрою України, розвиток науки та освіти. До гуртка входили Є.І. Станевич, С.М. Глінка, В.М. Каразін, Н.Ф. Алферов, І.Ф. Богданович. На чолі його був Олександр Паліцин – культурно-громадський діяч, літератор, просвітник. Гурток збирався в маєтку О. Паліцина в с. Попівка Сумського повіту на Слобожанщині, звідки і трохи іронічна назва – *«Попівська академія»*. Саме тут виникла ідея створення у Харкові першого українського університету, яка і була блискуче втілена одним із членів гуртка *Василем Каразіним*.

Таким чином, важливі соціально-політичні зміни, високий культурний та побутовий рівень українського суспільства XVIII ст. в лівобережних землях – все це живило інтерес до близького та далекого минулого України.

§2. Ідейно-філософські та наукові впливи Сходу і Заходу на стан духовного життя в Україні

Духовне життя в українських землях XVII–XVIII ст. знаходилося під впливом такого загальноєвропейського культурного процесу як **бароко**. Бароко походить від італійського слова *barocco* і означало вибагливий, примхливий. У широкому розумінні бароко являє собою стиль мислення та поведінки людей перехідної доби.

Визначною рисою цього стилю є рухливість, мінливість, динамізм ідей, подій, настроїв та вчинків. У повсякденному житті – це потяг до мандрів, пригод, авантюри, гострих відчуттів. У мистецтві бароко віддає перевагу пишності, пластичності форм, про що нагадує завиток і крива лінія на відміну від гострого кута готики та півкола ренесансу. У літературі бароко переважають відчуття напруженості, катастрофи, пристрась до сміливих комбінацій, риторичність, велемовність, декоративність стилю, захопленість зовнішніми формами за рахунок змісту. Відбувається збагачення літературних жанрів, серед яких лірика, епос, історична повість, драма, проповідь, політична хроніка, природничий трактат. Бароко відрізняє особливий інтерес до природи, яка сприймається як шлях до Бога. Природа зображується в суворих «неестетичних» тонах, з одного боку, відчувається потяг до натуралізму, теми смерті, з іншого – розквіт природничих наук та математики. Це епоха великих наукових відкриттів, поодиноких геніїв, як-от: М. Коперник, Г. Галілей, І. Каплер, І. Ньютон, першої наукової революції, доробком якої стала нова картина світу, ньютонівське поняття абсолютного простору і часу, ідея універсальності, взаємозв'язку та руху.

Протягом XVII–XVIII ст. бароко існує як історичний стиль, головне призначення якого полягає не стільки у пробудженні спокійного естетичного чи релігійного почуття, скільки у зворушенні, схвилюванні, розбурханні, сильному враженні тощо. Засадничими для цього стилю є прагнення до перебільшення, гіпербол, великих форм; нахил до парадоксів, антитези, гротеску, всього чудернацького, надзвичайного у житті та творчості; універсальність, всеохопленість¹.

На українському ґрунті бароковий стиль мав свою специфіку і пройшов певні етапи внутрішньої еволюції. По-перше, на думку проф. *Д. Чижевського*, до створення барокової культури в Україні більшою мірою спричинилися православні кола, ніж католицькі. По-друге, в системі українського бароко, насамперед у літературі, духовні елементи переважали над світськими.

Першим письменником в Україні, в творчості якого відбилися барокові риси, був Іван Вишенський, літературну манеру якого відрізняли сміливі аналогії та антитези, стиль пророкування, нагромадження літературних прикрас. Втім, бароковість Вишенського була спрямована не до поєднання ренесансних елементів з національною традицією, а визнання пріоритету останньої. «Справжній початок» бароко *Д. Чижевський* пов'язує з іменами Мелетія Смотрицького та Кирила Транквіліона

¹ *Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 240–241.*

Ставровецького, а остаточну перемогу бароко – з утворенням київської школи та наступними реформами П. Могили і І. Мазепи. Протягом усього XVIII ст. Києво-Могилянська академія була справжнім осередком барокової культури, науки та літератури. За межі барокової традиції не вийшов навіть талановитий філософ і мораліст Г. Сковорода, останній представник барокової вченості та стильових форм. Період пізнього бароко пов'язаний з витвором стилю рококо. Цей палацовий, граціозний, неначе іграшковий, легковажний стиль в Україні не розвинувся, тому що не було свого двору, а українська еліта поступово русифіковувалася протягом усього «галантного століття». Слабкі паростки стилю українського рококо Д. Чижевський вбачає при дворі Єлизавети Петрівни, що знайшло почасти відображення в українській ліриці, музичних творах, обробках народних пісень¹.

Більш того на українському ґрунті бароко «постає» як позачасовий феномен, його вплив не обмежується XVII–XVIII ст. у формі історичного стилю. Бароковість, на думку І. Лисяка-Рудницького, є визначною рисою української культури. Барокова стихія співзвучна українській натурі. Органічна вкоріненість бароко на просторі української культури пояснюється перевагою чуттєвого елементу над логіко-раціоналістичним, що генетично притаманне українській вдачі. Про стихійну бароковість української культури свідчить перевага «орнаментальних елементів над конструкційними в народному мистецтві-промислі». «Наскрізь бароковою» є і наша мова, яка мало придатна висловлювати точні мислі, а «кучеряві фрази», ніщо інше, як «саме втеча перед думкою». Важко перекласти українською твір із філософії, проте вона багата на образні порівняння та поетичні прикраси. Ліризмом надихана вся українська література від Основ'яненка до Хвильового та сучасних поетів і романів².

Бароковість мислення визначала і характер історіописання в Україні XVII–XVIII ст. Тяглість елементів ренесансу та бароко не піддається сумніву. Втім механізм їхньої взаємодії сприймається по-різному. Так, Д. Чижевський вбачає в бароковій культурі «синтез» середньовічних культур готики та ренесансу³. Академік Д.С. Лихачов при аналізі взаємодії ренесансних та барокових чинників використовує поняття «сповільнений ре-

¹ Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 239–246.

² Лисяк-Рудницький І. Розмова про бароко. // Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 65–69.

³ Чижевський Д. Вказ. праця. – С. 239.

несанс»¹. На початку XVII ст. в історичному письменстві виникає і поширюється інтерес до особистості в історії, починає формуватись авторське начало. У цей період одночасно постають і особа автора історичної повісті, і герой цієї повісті, як жива людина з властивими їй чеснотами та вадами. Поворот до авторської особистості пов'язаний з розвитком літературних жанрів «особистого походження», як-от: записки самовидців, історичні хроніки, діаріусі, щоденники, мемуари. Щоправда, класичний ренесанс з його концепцією антропоморфізму, зверненням до античності, культом «сильної людини», цінностями земного буття з огляду на складність соціально-економічних та політичних умов «розгубив» свої риси у східнослов'янському світі (Д.С. Лихачов). У східнослов'янських країнах своєрідним замісником (аналогом) ренесансу виступало бароко.

У царині історіописання ренесансні риси українського бароко виявились перш за все у ставленні до античності. Як відомо, до античності зверталися і ті народи, які не пережили високого Відродження. У XVIII ст. поширюються заходи щодо перекладу та видання творів античних авторів. Представники старшинської інтелігенції, що здобули освіту в Києво-Могилянській академії та європейських університетах, володіли давніми та європейськими мовами. Так, автор відомого історичного твору Самійло Величко знав німецьку, польську мови та латину. Степан Лукомський зробив переклад з єврейської «Іудейської війни» Йосифа Флавія, Яків Маркович у своїх «Записках о Малороссии» використовував твори Геродота, Платона, Плутарха.

Впадає в вічі зацікавленість знавців української старовини своєю власною «античністю». У центрі уваги авторів XVII–XVIII ст. знаходились питання етнічної історії давніх народів та походження власного народу. Вивчення стародавньої історії свого народу вважалося престижним в академічних колах Росії XVIII ст., про що свідчать наукові розвідки Коля, Байера, Міллера, Стралленберга, Стріттера, Тунманна, Шльоцера, Ломоносова, Татищева, Френа, присвячені етнічному складу давніх народів, які мешкали на території Росії, взаєминам східних слов'ян із сусідами – арабами, Візантією та Європою. На чолі «античних зацікавлень» української історії знаходилась проблема походження українського народу.

В історичних творах XVII–XVIII ст. найдавніша історія українського народу ототожнювалась з історією козацтва. Ця традиція сягає своїм корінням до концепції «сарматизму», яка па-

¹ Лихачев Д.С. Прошлое – будущему. – Л., 1985. – С. 264.

нувала в українському історіописанні та публіцистиці під впливом польської історіографії XVI–XVII ст.¹ Український сарматизм виникає у XVII ст., що знаходить відображення у Густинському літопису (1623–1627). Давнє населення України літопис називає цимбрами (кіммерійцями). Троянці-енети (венеди) зайняли місце цимбрів у Сарматії: «енети із Азії Меншої вийшли і, прийшовши до Сарматії, сарматами нареклися...». Межі європейської Сарматії автор літопису визначає: «Од заходу – ріка Вісла, од півдня – гори Угорські (Карпати)..., од півночі – море Венедицьке (Балтійське), а од сходу – ріка Дон...»².

Ідеологія українського сарматизму пронизує і документи офіційного характеру, що виходили з гетьманського оточення. Так, ідеологічним підґрунтям *Білоцерківського універсалу* Богдана Хмельницького 1648 р., який закликав усю Україну на військову кампанію, слугувала концепція спільного сарматського походження українців та поляків: «поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікарі. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки) і заволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою... Потім, як минуло відтоді вже багато часу, вони розплодилися й примножилися у своїх поселеннях понад Віслою і за Віслою і, невдоволені згаданими вже людськими шкодами і здирствами, безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів». Шляхом війни вони привласнили «достеменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські від Поділля і Волох і аж до самого Вільня і Смоленська». Отже, складовими концепції українського сарматизму XVII ст. була, по-перше, ідея єдності всіх українських земель, західних та східних: «Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галиць-

¹ Згідно з концепцією «сарматизму» поляки, польська шляхта походилили від сарматських племен, що мешкали на теренах Східної Європи. Ця концепція виникає в добу Ренесансу і спирається на твори античних авторів: Птолемея, Страбона та ін. З «Географії» Птолемея відомо, що Сарматію поділяли на Європейську та Азійську, кордоном між якими була р. Дон. Одним із перших ідеологів польського сарматизму був Мацей з Мехова (1457–1523), автор трактату «Про дві Сарматії» (1517). Польський публіцист, гуманіст українського походження С. Оріховський-Роксолан під Сарматією розумів Річ Посполиту, а сарматами називав народи, які жили на її території.

² Див.: Енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 136.

ку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську й Полоцьку». По-друге, ідея історичної тяглості України та Київської Русі. Землі по обіруч Дніпра, що зазнали свавілля поляків, – «предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням». Поляки ж, вказував універсал, хочуть заволодіти «простодушним посполитим народом нашим» і навести на нього «шкідливу для душі» унію¹. Про поширення ідей сарматизму в суспільно-політичній свідомості XVII ст. свідчить той факт, що турецький султан призначив Ю. Хмельницькому титул «князя сарматського і гетьмана усього Запорозького війська»².

Білоцерківський універсал цікавий і з точки зору літературного етикету тої доби: історичні порівняння, аналогії з античної історії подавалися у типово бароковій формі. З метою переконати український народ у можливості перемоги над сильним супротивником, якою була Річ Посполита, автор універсалу звертається до історії Римської імперії, яка була підкорена значно меншою силою «русів із Ругії від Балтицького, або Німецького помор'я, на чолі яких стояв тоді князь Одонацер (Одоакр)». «Отож ми, – проголошував універсал, – йдемо за прикладом наших предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу»³.

У XVIII ст. концепція «сарматизму» занепадає, натомість поширюється її різновид у формі хозаризму. На позиціях хозаризму стояли такі відомі козацькі літописці, як Г. Граб'янка, С. Величко. Найдавніша історія українського народу в тлумаченні *Г. Граб'янки* постає як історія козацтва. «Малоросійський народ», прозваний козаками, він виводив від скіфського роду – хозар, що походили від Яфетового сина Гомера. Хозар Г. Граб'янка вважав предками усіх слов'янських народів, Литви, Жмуди – «народ слов'янський від прабатька Яфета походить». Звичай та побут хозар були подібні грубим і жорстоким звичаям татар та калмиків. Хозари мандрували з місця на місце у пошуках пасовиськ стадам, харчувалися грубим м'ясом, цуралися золота і срібла й інших коштовностей. Невтомно навчалися вони лицарської звитяги, внаслідок чого були «хоробрі, і настільки страху не знали, що каган хозарський – цар їхній – був постраховиськом для народів навколишніх». Від греків хозари

¹ Величко С.В. *Літопис*. – Т. 1. / Переклад з книжної української мови В.О. Шевчука. – К., 1991. – С. 79.

² Там само. – С. 35.

³ Там само. – С. 82.

почали переймати віру і проповідувати християнський догмат. Після винищення Карлом Великим слов'ян у Панонії та кесарем Отто – на півночі, серед хозар залишилися тільки ті, що жили понад Чорним морем у Таврії поблизу від Азовського моря аж до Анатолії. Хозари володіли Києвом та іншими руськими землями, збираючи з них щедру дань. І тільки, коли прийшли Рюрикові воеводи Аскольд та Дір, Київ перестав сплачувати хозарам данину. Князь Святослав, виявивши мужність і могутність, підкорив їхній столийний град Білу Вежу та на самих хозар поклав данину. Після того, як Батий підкорив землі татар, «малоруські вої» змінили свою назву: «замість хозарів козаками іменуються». Щодо походження назви козак, то Граб'янка посилається на історіографа польських королів Веспасіана Коховського, який виводив «назву козаків від кіз диких, оскільки тільки з ними в час битви проворство їхнє звіряти можна і оскільки ловлею кіз невтомно займаються». Втім, Граб'янка більше схилявся до точки зору Матвія Стрийковського, який доводив, що назва ця походить «від якогось проводиря Козака, старанням котрого не раз татари були битими»¹.

Про інтерес до «рідної античності», а також популярність концепції хозарського походження українського козацтва свідчить підпис, зроблений С. Величком під «Передмовою до читальника», якою відкривається остання відома його літературна праця «Космографія»: «Істинний Малої Росії син з хазарського племені, а зі слуг Запорозького війська найменший слуга Самуїло Васи́лів Величко»².

Наступною ренесансною проблемою, що стала у межах східнослов'янського бароко, була проблема особистості. Ідеологія гуманізму поставила в центрі всесвіту вільну людину, самосвідому особистість, яка і стала вищою цінністю та єдиним мірилом усіх подій і речей. Разом із тим концепція особистості у східнослов'янському бароко мала свої специфічні риси. Напружена боротьба проти національного та соціального поневолення, за політичне самовизнання панівної верстви українського суспільства – козацької старшини – все це спричинилося до усвідомлення ренесансних ідеалів, витвору уявлень про позастанову цінність людини. Ідеалом тієї доби була не просто вільна людина, а політичний, громадський діяч, військовий, який все своє життя, помисли та вчинки присвятив служінню вітчизні.

¹Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. з староукраїнської мови В.О. Шевчука. – К., 1992. – С. 15–23.

²Передне слово до «Космографії» С. Величка // Величко С.В. Літопис. – Т. 1. – С. 304.

Саме ці ідеали знайшли відображення у так званій старшинській історіографії, основними дійовими особами та героями якої стали гетьмани, полковники, сотники, митрополити, королі, дипломати тощо. Центральною постаттю майже усіх козацьких літописів XVII–XVIII ст. була особа гетьмана Богдана Хмельницького, при зображенні якої поєднувалися реальні та ідеальні риси проводиря народного руху. У висвітленні Г. Граб'янки Богдан Хмельницький виступає як «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний», та «від природи кмітливий та в науці мови латинської вправний»¹. Дві його найважливіші заслуги повістяр пов'язує зі звільненням України від «дуже тяжкого ярма лядського з допомогою козацької мужності» та возз'єднанням України з Росією. Така оцінка заслуг Богдана Хмельницького важлива для розуміння політичної лояльності автора літопису, який стояв на позиціях українського автономізму. Під таким кутом зору він оцінює інших дійових осіб українського історичного процесу як прихильників та зрадників справи Хмельницького. Василь Золотаренко, Яким Сомко, Іван Самойлович у зображенні літописця – справжнє втілення добрих сил, Іван Виговський, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко – навпаки, носії сил зла.

В цілому, як вважає І. Франко, головна заслуга козацьких літописців, їх послідовників та компіляторів полягала у створенні «грандіозної конструкції Хмельниччини», яка була більш літературною, ніж історичною. Створена козацькими авторами легенда про Хмельниччину призначена була не тільки жити народну самосвідомість, вона мала значення для національного відродження та формування політичних ідеалів українства (І. Франко).

Однією з визначних рис українського бароко стало звернення до народної традиції у мистецтві, літературі, культурі, а звідси і його демократична спрямованість. Після бурхливих подій, політичних і соціальних струсів XVII ст. у наступному столітті життя в Україні стало більш спокійним, але не легким. За часів мирного існування підвищується рівень культури і побуту українського народу та вартість життя людини. Особистість прагне самовідбиття. Героїчне минуле, козацькі війни і подвиги у свідомості XVIII ст. стають уже легендою, культурною традицією. На зміну козацькому епосу – історичним думам,

¹ Взагалі, характеристика Б. Хмельницького у Граб'янки є досить точним перекладом з Тита Лівія, з характеристики даної останнім Ганнібалу. Див.: Антонович М. Характеристика Б. Хмельницького у Граб'янки і Лівія // Український історик. – 1995. – Т. XXXII. – С. 165–166.

які складалися в козацьких таборах, творцями і носіями якого були народні співці – кобзарі, – приходять згодом народна лірика у формі піснетворчості. Особливо зворушливими були жіночі пісні, які розповідали про тяжку долю матері, жінки, коханої. Піснетворчість стала найвищим втіленням краси і щиросердності українського народу. Не випадково, що аж до перших десятиліть XIX ст. прикметою старосвітського побуту малоросійських поміщиків була кобзарська дума та пісні. Разом із тим виникнення у цей час чумацьких, рекрутських, бурлацьких пісень відображало процес формування класової свідомості різних верств українського суспільства.

Типові риси українського бароко відбилися у шедеврах національної архітектури XVII–XVIII ст. (Духовна академія у Києві Й. Шеделя, Ковнірський корпус у Києво-Печерській лаврі С. Ковніра, надбрамна церква Кирилівського монастиря у Києві І. Григоровича-Барського), у живописних творах (Антін Лосенко, Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський), у музиці, яка ще у XVII ст. панувала при дворі російських царів, де обов'язково були українські органісти, бандуристи та співаки, й дала видатних композиторів – Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артема Веделя.

Українське бароко втілювало не тільки ренесансні, а й просвітницькі риси, що пов'язано з поживленням філософської та природничо-наукової думки. Зрозуміло, просвітницькі ідеї на українському ґрунті набували самобутнього характеру, що знайшло відгук у творах видатного українського філософа і мораліста *Г. Сковороди*. У творчості Г. Сковороди природно поєднувалися елементи академічної старокіївської вченості, барокового світогляду та новітні просвітницькі ідеї в алегорично-емблематичному зображенні. До барокових рис належать пишномовність, риторичність, алегоричність образів, захопленість символами та емблематикою. Міфологізм стилю мислення Г. Сковороди означав, що спочатку в його свідомості виникав певний образ чи символ, який давав поштовх до думки.

Важливою у філософських роздумах Г. Сковороди була просвітницька абстракція всесвітнього розуму, що символізувала духовне начало світу, Бога, джерело усього живого. Іншим провідним символом його системи став образ «Премудрості». Цей образ римської богині мудрості Мінерви або Премудрості уособлював таку просвітницьку категорію, як людський розум. У вірші-алегорії «Разговор о Премудрості» Мудрість у бесіді з людиною говорить про себе:

*У греков звалась я Софиа в древной век,
А мудростью зовет всяк русской человек,*

*Но римлянин меня Минервою назвал,
А христианин добр Христом мне имя дал¹.*

Засадничими для філософської системи Г. Сковороди є його теорія «трьох світів» та «двох натур». Перший світ – це всесвітній чи «мир обитательный, где все рожденное обитает». Обидва інших світи у порівнянні з першим, великим, – світи приватні, малі. Один із них – це мікрокосмос – «мікрокосм» чи світ людини, «сиречь – мырик, мирок или человек». Третій світ – це «мир символичный, сиречь библиа». Цей символічний або біблійний світ репрезентує світ «вечних образів», тобто світ духовних сутностей.

Кожний з цих «світів» складається із двох натур: «Все три миры состоят из двух едино составляющих естеств, называемых материя и форма»². Іноді замість понять «матерія» та «форма» Г. Сковорода вживає їхні еквіваленти «видима» та «невидима» натура. «Видима натура – це «твар», а «невидима» – Бог або духовний розум. Людина і її тіло – це натура видима, а дух її чи розум – натура невидима. Щодо третього «символичного» світу, то Біблія являє видиме втілення світу духовних сутностей.

Таким чином, внутрішню основу всесвіту, точніше усіх трьох «світів» Г. Сковорода ототожнював із всесвітнім розумом – «умом» або Богом. Ця духовна сила мала й інші назви: «натура, бытие вещей, вечность, время, судьба, необходимость, фортуна и проч.». У християн ця сила «именовалась: Дух, Господь, Отец, Истина». Два останні імені філософ вважав найбільш слушними, тому що «ум вовсе есть не веществен, а истина вечным своим пребыванием совсем противна непостоянному веществу». Незважаючи на алегорично-емблематичну форму, філософська система Г. Сковороди мала раціоналістичний характер.

Чільне місце у світогляді філософа посідає його концепція «сродності». Історик науки Б. Старостін інтерпретує поняття «сродності» у Сковороди як просвітницьку емблематизацію в Україні ідеї «природного стану» Руссо. Звичайно, концепція «сродності» Сковороди мала просвітницький характер, бо виходила із вчення просвітників про людину. Проте, на відміну від французьких просвітників, Сковорода доводив, що головне – це пізнання не тілесної організації людини, а її духовної природи.

Згідно з ученням Сковороди людина досягає щастя тоді, коли відкриває в собі якісь певні здібності, свідоме тяжіння до конкретної справи, якій варто присвятити усе своє життя. Звідси й походить, що одне й те саме діло «одного ублажает, а другого

¹ Сковорода Г. Повне зібрання творів: В 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 94.

² Там само. – С. 137.

окаянствует». Отже, таємниця життя людини полягає в усвідомленні спорідненості-«сродності», тобто природжених здібностей людини, її «внутрішньої натури» – Бога: «Прибыль – не есть увеселение, но исполнение нужности телесныя, а если увеселение, то не внутреннее; родное же увеселение сердечное обитает в делании сродном. Тем оно слаже, чем сроднее. ... Изобилием снабдевается одно только тело, а душу веселит сродное делание». «Сродность» у розумінні Сковороди – це внутрішня духовна основа людини – «как сродность к званию, так и склонность к дружбе ни куплею, ни просьбою, ни насиліем не достается, но ей есть дар Духа Святаго все по своему благоволению разделяющего»¹.

Словом, «сродность» така ж сама міфологема як «Премудрість», що уособлює духовні сили людства.

Поняття спорідненості навряд чи можна ототожнювати з категорією «природного стану», хоча обидва вони характеризують початкову стадію формування всесвіту людини. Проте, якщо «фікція» природного стану означає початковий, вже минулий момент життя людини, то образ «сродності» становить незмінну внутрішню основу людського буття.

Ставлення Г. Сковороди до наук та освіти також мало просвітницький характер. Джерело усіх наук і знань він вбачав у всесвітньому розумі – духовному підґрунті усього сущого: «Сей чистейший, всемірний, всех веков и народов всеобщий ум излил нам, как источник, всех мудрости и художества, провождение жития нужные». Незважаючи на алегоричну форму мислення, витоки наук філософ шукає в натуральній природі людини, її свідомості. «Всесвітній ум» народжує знання, людський розум чи «Премудрість». «Всесвітній ум» дав усім народам без винятку «самую высочайшую свою премудрость, которая природный его есть портрет и печать». Подібно до французьких просвітників Сковорода визнає універсальність «Премудрості», людського розуму. «Премудрість» властива усім народам за всіх часів. Вустами самої «Премудрості» мислитель говорить, що вона живе і у хінських народів (китайців), і у варварів, що так природно, як день змінюється ніччю, а весна літом. З точки зору Г. Сковороди, «Премудрість» (людський розум) – це дочка всесвітнього розуму (духовної основи світу), вона є проявом внутрішньої натури світу – всесвітнього розуму, – і «делает нас из диких и безобразных монстров или уродов, человеками, то есть зверьками, к содружеству и к помянутым сожительствам годными, беззловивыми, воздержаными, великодушными и спра-

¹ Сковорода Г. Повне зібрання творів: В 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 430, 425.

ведливими». «Премудрість» у Сковороди, як і у просвітників, є категорією розуму, це рушій людського життя: «От нея зависит особенный в созидании рода человеческого промысл».

Джерелом пізнання людиною всесвітнього розуму та «Премудрості» Сковорода вважав Біблію, а суспільного життя – людські перекази. Річ у тому, що закон Божий він сприймав як категорію вічну, а людські перекази як змінні, що були «не везде и не всегда». Людські перекази визначав як «тінь», відображення закону Божого, тобто «Премудрості». Цю думку Сковорода пояснював таким прикладом-порівнянням: «закон Божий есть райское дерево, а предание – тень»¹.

Певна річ, такі міфологеми Сковороди як «Премудрість», «сродність» відбивають незаперечний вплив ідей французького просвітництва на стан української філософської та природничої думки. Погляди Сковороди являли собою міфологізовану інтерпретацію просвітницького вчення про людину та всесвітній розум як основи суспільного життя.

Вплив на наукову свідомість українського суспільства мали зокрема ідеї Монтеск'є про взаємозв'язок навколишнього середовища та суспільства, а також Бюффона, який започаткував генетичну ідею у природознавстві, що згодом перейшла до гуманітарної сфери. Ж.-Л. Бюффон одним із перших усвідомив значення величезних проміжків часу, коли дрібні та незначні процеси й явища природи, збільшуючись протягом часу, викликали велетенські перевороти та зміни. Декілька тисячоліть історії людства, відомих із літописів, відсунулися на задній план перед десятками та сотнями тисяч літ, у межах яких повинні були укладатися ті явища, наслідки яких відкривалися у навколишньому світі. Відтворений Бюффоновим принцип історії, значення часу мав рішучий вплив на формування наукової свідомості XVIII ст. Завдяки цьому принципу неможливо було обмежуватись лише спостереженням природних процесів, треба було усвідомлювати сучасне як наслідок багатовікової діяльності минулого. Саме таке розуміння важливості часу та причинності в історії було успадковано І. Кантом від німецької філософії та науки.

В Росії ідеї Бюффона привернули до себе увагу зразу після публікації у Франції в 1749 р. його 36-томної «Натуральної історії». У процесі розповсюдження бюффонових ідей у Росії спостерігаються дві хвилі їхньої популярності. Перша – наприкінці 1750-х років, коли в часописі «Ежемесячные сочинения» з'явилися перші переклади окремих частин праці Бюффона, а також рецензія на них професора історії Г. Міллера.

¹ Сковорода Г. Повне зібрання творів: В 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 152.

Друга хвиля популярності Бюффона припадає на 1780 – 1790 рр. У 1783 р. М. Новиков видав біографічний нарис про Бюффона у серії статей, присвячених французьким просвітникам – Монтеск'є, Вольтеру, Руссо, Рейналю. У тому ж році Новиков опублікував книгу «Дух Бюффона» в перекладі Олексія Малиновського, який містив вибрані уривки з «Натуральної історії» філософського змісту – «Про людину», «Про різновиди у людському виді». З 1789 р. почалася довга і копітка праця над перекладом «Натуральної історії» Бюффона в Петербурзькій Академії наук.

Під впливом ідей Бюффона перебував Яків Маркович, і це знайшло відображення в його «Записках о Малороссии» (1798). Щодо визначення характеру українців, які мешкають у різних частинах Малоросії, він прямо посилається на Бюффона: «Взгляните на жителей северной части, особливо когда рассмотрели степных. В самой наружности первых не увидите вы той неги, какова у последних, в их духе найдется некоторый род апатии и холод, который, так сказать, переселяется туда из их мрачных лесов; и вы почувствуете всю справедливость мыслей Бюффона, что воздух и земля имеют влияние на вид человека, и в стране, где воздух влажен, люди по большей части не столь пригожи и не замысловаты»¹.

На межі XVIII–XIX ст. доволі популярні були ідеї І. Гердера. О. Лазаревський наводить цікавий факт. У спеціальному зошиті під назвою «Выписки для древней истории России. Начаты в 1797 г.» Яків Маркович серед численних нотаток із вітчизняних та іноземних джерел зробив виписки з німецького оригіналу книги Гердера «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791). Гердер був прихильником ідей Бюффона, які засвоїв під керівництвом свого вчителя І. Канта. Заслугою Гердера було поширення генетичної ідеї на сферу суспільного життя. Впроваджуючи генетичну ідею, він виділяє три основних чинники життя суспільства: навколишнє середовище, обставини часу та характер народу. Останній, найважливіший чинник, являє собою річ дивовижну та химерну. «Характер народу не можна не визначити, не зтерти з лица землі: «він старий як нація, старий як ґрунт, на якому жив народ»². Задекларовані Гердером ідеї національної виключності та самобутності мали великий вплив у перші десятиліття XIX ст. на відродження української нації та свідомості, як це помітив ще І. Франко.

¹ Цит. за: Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // *Киевская старина*. – 1894. – № 12. – С. 370.

² Гердер Г.И. *Идеи к философии истории человечества*. – М., 1977. – С. 314.

Таким чином, стан духовного життя в Лівобережній Україні протягом XVIII ст. характеризувався злукою ідейно філософських впливів європейського Сходу і Заходу з національною культурною традицією. У першій половині XVIII ст. мали перевагу традиції старокиївської академічної вченості (що І. Франко називав «українською школою» у широкому розумінні слова), впливи польської літератури та історіографії (твори Веспасіана Коховського, Мартина Кромера, Мартина та Йоахима Бельських, Матвія Стрийковського, Олександра Гваніні залишалися важливим історичним джерелом та взірцем історіописання для козацьких літописців), а також авторитет німецької суспільно-історичної думки в працях Самуїла Пуфендорфа, Йоганна Гібнера та ін.

Друга половина XVIII ст. ознаменувалася зміною напрямів і впливів на стан духовного життя українського суспільства. Посилюються культурні та адміністративні зв'язки з Росією, до якої починається інтенсивний відплив інтелектуальних сил з України, їх інтеграція до бюрократичної системи Російської імперії. Разом з тим центром інтелектуального тяжіння стає Франція з її ідеалами просвітництва та духовної свободи. Звичайно, на українському ґрунті просвітницькі ідеї Руссо, Монтеск'є, Бюффона набувають специфічних рис, про що свідчить антисциєнтистський емблематично-алегоричний стиль мислення Г. Сковороди. Різноманітні ідейні, філософські та наукові віяння на ґрунті українського історіописання спричинилися до виникнення нових форм української історіографії XVIII ст.

§3. Історичне пізнання та українознавство у XVIII столітті

У XVIII ст., як відомо, остаточно скристалізувався новий, класичний тип науки, що означало виникнення нового різновиду наукового дослідження, в якому емпіричні дані пояснювались на підставі загальної теоретичної ідеї. У галузі історії ці процеси теоретизації конкретного знання набули форми *критичної історії*.

Ще за часів Ренесансу серед дослідників історичного минулого склався своєрідний «розподіл праці». Одні з них, так звані «антикварії», займалися пошуком, збиранням, обробкою, виданням та коментуванням історичних пам'яток і джерел. Інші писали повні систематичні історії, спираючись на визнані авторитети та класичні зразки і канони історіописання. Протягом

довгого часу автори повних історій і антикварії існували нібито ізольовано одні від одних. Автори систематичних праць аж ніяк не враховували здобутки антикваріїв. Антикварії ж, перейнявши інтелектуальний рух Нового часу (що знайшло відображення в так званій «ерудитській реакції XVII ст.»), з небаченим завзяттям та ентузіазмом взялися за розшуки, систематизацію та публікацію нових документальних джерел, історичних документів та пам'яток. Великих успіхів на цій ділянці здобули насамперед юристи, дослідники історії права, правознавці, богослови, вчені-ченці. Підготовка до видання, систематизація і коментування історичних текстів вимагали певного рівня філологічної та наукової підготовки, що вело до удосконалення засобів історичної критики. Методика історичної критики витворювалась в остаточному підсумку на підставі прийомів філологічної, класичної критики текстів з позицій здорового глузду. До речі, збирачі та критики текстів посідали чільне місце у системі історичної науки XVII–XVIII ст.

Формування нового типу історичного дослідження – критичної історії – означало поєднання в одній особі і критика тексту, і автора повної систематичної історії. Теоретизація процесу історіописання була пов'язана з удосконаленням критичного аналізу історичних джерел. Наукова історія – це така історія, яка спирається на критично «вчищений» текст.

Для характеристики стану історичних досліджень у Росії та Україні XVIII ст. варто навести свідчення сучасника та організатора багатьох наукових заходів і практичних ініціатив у царині історії Августа Людвіга Шльоцера. Коли у 1762 р. на запрошення Г. Міллера Шльоцер прибув до Росії, він був дуже вражений розмежуванням сфер діяльності та наукових інтересів, що склалося з-поміж знавців російської історії. Безперечний провід у дослідженні вітчизняної історії в середині XVIII ст. належав збирачам давніх текстів, літописів і стародруків. «В ті часи, – згадував А. Шльоцер у своїй автобіографії, – дослідники в галузі історії, критики, навіть збирачі варіантів були великою знаттю серед істориків й задавали тон; однак, ті, хто писав історію, пасли задніх, та їм і не снилося, що онуки їхні виключно заволодіють честю і іменем істориків-мислителів»¹.

У межах вивчення минулого України досить чітко виокремлюється діяльність збирачів історичних документів, фамільних

¹ *Общественная и частная жизнь Августа Людвиг Шлецера, им самим описанная. Пребывание и служба в России от 1761 до 1765. Известия о тогдашней русской литературе / Пер. с нем. с прим. и прил. В. Кеневича. – СПб., 1875. – С. 47.*

пам'яток та авторів історичних творів. Чільне місце в українській історіографічній традиції XVIII ст. посідали автори історичних зводів і компіляцій. Щодо визначення цього напрямку в українському історіописанні існували різні терміни, якот: «козацькі літописці», «письменство» (Д. Дорошенко), «старшинська історіографія» (М. Марченко), «старшинсько-дворянська історіографія» (Л. Коваленко).

Одним із перших, хто звернув увагу на антикварний напрям в українознавстві, був М. Грушевський. Пожвавлення українознавства на межі XVIII–XIX ст. мало «доволі яскраво виражений характер». Скасування автономного устрою Гетьманщини, на думку дослідника, не випадково збіглося із значним розвитком «історико-антикварної літератури, присвяченої історії України та її побуту». Згадував М. Грушевський і про «антикварні зацікавлення українських патріотів», і про «одного з найбільш поважних українських антикваріїв» А. Чепу¹.

Д. Дорошенко, навпаки, вважав недоречним використовувати назву «антикварний», «антикварний інтерес», які начебто нехтували політичними та національними прагненнями українських патріотів. М. Грушевський, за словами Д. Дорошенка, «збуває думки й стремління цих патріотів доволі згідливою назвою «антикварного інтересу до української старовини»... Але треба вчитатися в сліди умової роботи цих «антикваріїв», в їхні листи, котрими вони обмінювалися між собою, в їх праці, що здебільшого залишались у рукописах, – щоб побачити, що це було щось більше за простий антикварний інтерес»². Одним словом, надмірна ідеологізація українського історіографічного процесу заважала Д. Дорошенкові усвідомити той факт, що українська історіографія знаходилась у руслі загальних історіографічних тенденцій свого часу.

В дослідженнях українського минулого цієї доби можна виділити два напрями: історичне письменство та антикварну діяльність. Зближення цих напрямів на ділянці української історії згодом призвело до виникнення нового типу історіописання – критичної історії.

Вивчення української історії у XVIII ст. було складовою такої синтетичної галузі, поки ще слабко здеференційованої, як *українознавство*. Разом із тим, українське історіописання у цей період сприймалося як проблемна історіографія, тобто частина

¹ Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 6, 9, 15.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 45.

загальноросійської історії. Саме таке уявлення побутувало в освічених колах українського суспільства другої половини XVIII ст. З листування А. Чепи із В. Полетикою відомо, як ретельно ставився цей відомий антикварій до створення «славной ветви российской истории – истории Малороссии»¹.

Сприйняття української історії як частини історії Росії було властивим і для авторів першої половини XVIII ст. – С. Величка, Г. Граб'янки, Я. Лизогуба та ін. Все це свідчить про перевагу у структурах свідомості української культурної еліти принципу численних лояльностей. Саме ієрархії численних лояльностей додержувалися автори історичних розвідок та збирачі джерел з української старовини В. Рубан, О. Безбородько, С. Лукомський, О. Рігельман, С. Мишецький, О. Шафонський, Я. Маркович та ін. Впадає у вічі і той факт, що твори з української історії XVIII – початку XIX ст. були писані російською мовою.

Ідеалом науковості, тобто взірцем історіописання в Україні, спочатку була барокова історична повість (рисами якої стали гіперболізація та психологізація подій, емоційна напруженість, пишномовність, паралелі з давньою та античною історією), згодом – наукова (критична) історія.

Протягом XVIII ст. постійно збагачувалася проблематика історичних досліджень. Якщо раніше на чолі були події політичної та воєнної історії доби козаччини та Хмельниччини, то потім з'являються генеалогічні досліди, старшинські родоводи, історії окремих козацьких родів. Після скасування внутрішньої автономії України виникає інтерес до її адміністративного устрою у минулому, історії та статистики рідного краю, історії монастирів, містечок, сіл та хуторів. Вплив просвітницьких ідей на українську історіографію був пов'язаний із зростанням інтересу до історії громадянського суспільства, яка включала історію громадського устрою, стан навколишнього середовища, релігію, побут, звичаї, історію торгівлі, фінансів, господарства, армії, характер народу тощо.

Значно різноманітнішою стала і джерельна база історичних досліджень в Україні XVIII ст. Якщо козацькі літописці використовували народні перекази, легенди, записки іноземців, польські хроніки, вітчизняні літописи, діаріуші, щоденники, свідчення самовидців, учасників подій, то пізніші автори віддавали перевагу джерелам та документам із родинних і офіційних архівів, генеалогіям, давнім рукописам, збіркам матеріалів тощо. Щодо джерелознавчої методики, то поступово поширювалось

¹ Див.: Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // *Киевская старина*. – 1894. – № 12. – С. 356.

критичне ставлення до джерел та історичних матеріалів на засадах здорового глузду та прийомів філологічної критики текстів.

З точки зору методології засадничими в українському історіописанні XVIII ст. були раціоналістичні ідеали. Це означало пріоритет прагматичної розповіді, у центрі якої знаходилась видатна історична постать, етико-психологічних оцінок та моралізаторського стилю. Для української історіографії притаманний так званий «старшинський раціоналізм», згідно з принципами якого промотором української історії виступала козацька старшина, головними дійовими особами були гетьмани, полковники, воїни, дипломати. Разом із тим раціоналістичний стиль мислення не був позбавлений елементів провіденціалізму, пишномовної риторики, практики використання вигаданих промов, листів, універсалів, навіть історичних містифікацій (наприклад, діаріуш Самуїла Зорки з Волині).

Не без впливу ідей французького просвітництва та німецької філософії в особі Гердера в українській історичній свідомості почала формуватися ідея національної самобутності, що знайшло відображення у роздумах про народний характер, дух українського народу, спостереженнях про взаємозв'язок географічного середовища із станом української людності, звичаями, зовнішнім виглядом, звичками та побутом українців.

Протягом усього XVIII ст. українська історіографія ставила за мету створення повної історії України. Козацькі літописи С. Величка, Г. Граб'янки та ін. – це були справжні систематичні огляди української історії з найдавніших часів до початку XVIII ст., у центрі уваги яких знаходились події героїчної козацької доби. Барокові форми цих творів вже у середині XVIII ст. виглядали застарілими. Відчувався потяг до створення нових історичних праць на засадах наукової критики. В цьому напрямку були зроблені перші кроки в розвідках Г. Міллера, О. Рігельмана, В. Рубана, Ф. Туманського. Як вважає М. Грушевський, ще у 1770-х роках. Олександром Безбородьком була висловлена думка про необхідність створення повної наукової історії Малоросії¹. Подальший розвиток української історіографії аж до перших десятиліть XIX ст. відбувався під знаком здійснення цієї мети.

Отже, історичні дослідження в Україні XVIII – початку XIX ст. велись у двох напрямках: історичне письменство (козацькі історичні повісті, перші наукові розвідки, спроби просвітницької історіографії) та антикварна діяльність (статистичні, географічні, етнографічні дослідження, топографічні описи, початок видавничої діяльності).

¹ Грушевський М. Развитие украинских изучений... – С. 7.

Розділ 2

Історичне письменство в Україні XVIII – початку XIX століття

Історичне письменство, або «дієписання», «побутописання», як заведено було говорити в XVIII ст. про історію, на українському ґрунті залишалося досить різноманітним, поєднувало в собі традиційні та нові форми історіописання, як-от: козацькі літописи, перші наукові розвідки, пам'ятки просвітницької історіографії. Кожний з цих жанрів історіописання, зазнавши певної еволюції, відповідав у цілому стану та цілям історичного пізнання свого часу.

§1. Барокова історична повість: козацькі літописи

На початку XVIII ст. найбільш поширеним був такий жанр історіописання, як козацькі літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, Я. Лизогуба. Проте за цією назвою ховається не звичайне оповідання по роках, а історична повість, тобто розповідь, присвячена конкретному сюжету. До речі, назву «літопис», «козацький літопис», впровадили до наукового вжитку діячі Київської археографічної комісії, які видрукували багато таких пам'яток у другій половині XIX ст.

Ці повісті являли собою компіляції з вітчизняних та іноземних авторів, записок учасників подій, офіційних документів, народних переказів та легенд. Всім їм були властиві барокові риси: риторичність, пишномовність, поєднання реальних та вигаданих подій, елементи алегорії, прийоми контрасту, порівняння з античною історією, несподівані метафори, вживання гіпербол, епітетів тощо.

Назва «козацькі літописи» разом із тим точно вказує на те середовище, де виникали ці пам'ятки. Йдеться про тонкий шар старшинської інтелігенції, як-от: гетьмани, полковники, писарі, кан-

целяристи, високі посадові особи і просто аматори, які здобули освіту в Києво-Могилянській академії та європейських університетах, знали кілька мов, мали певний літературний хист і переслідували конкретні службові або політичні цілі.

Григорій Граб'янка був високоосвіченою людиною, закінчив академію у Києві, володів німецькою, польською, латиною. Військова кар'єра почалась службою гадяцьким сотником, полковим осавулом, потім суддею. Г. Граб'янка викликав повагу у своїх сучасників мужністю і чесністю, коли знайшов у собі сили кинути виклик гадяцькому полковнику М. Милорадовичу, який разом із своїми поплічниками чинив утиски простому люду.

Політичні уподобання Г. Граб'янки не виходили за межі ідей українського автономізму у складі Росії та відновлення козацьких демократичних інститутів. Він входив до складу козацько-старшинської депутації на чолі з гетьманом Павлом Полуботком, яка звернулася до Петра I з проханням про скасування Малоросійської колегії та поновлення права старшини обирати гетьмана. Під Коломацькими чолобитними підпис Г. Граб'янки стояв першим серед підписів гадяцького полку. У Петербурзі він, як і Полуботок та інші члени депутації, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. І тільки після смерті Петра I він повернувся в Україну. Після відновлення гетьманства в особі Данила Апостола Граб'янка стає гадяцьким полковником (1730). Разом із російським військом під проводом Мініха зі своїм полком Граб'янка брав участь у війні з Кримом, у ході якої й загинув у 1737 р.

Твір Г. Граб'янки «Действия презельной брани Богдана Хмельницького», написаний у 1710 р., вперше був виданий без імені автора в журналі «Российский магазин» Ф. Туманського у 1793 р. У 1854 р. виданий у другій редакції «з перевагою церковно-слов'янщини» (Д. Дорошенко). У 1992 р. В. Шевчуком зроблено переклад цього твору із староукраїнської на нову мову з метою популяризації його серед тих, хто цікавиться українською історіографією та культурою.

Враховуючи сучасні вимоги до навчального процесу та історіографічного практикуму студентів, ми використовуємо новоукраїнський переклад літопису Г. Граб'янки під назвою «Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Граб'янки зібра-

ний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710».

Проблематика літопису Граб'янки містить переважно опис подій політичної історії XVI–XVII ст., а також екскурси до найдавнішого періоду та біблійських часів, що відповідало принципам середньовічного та барокового історіописання. Виклад подій автор доводить до 1708 р.

Досить багатою і різноманітною для свого часу була джерельна база повісті Граб'янки. За власним свідченням він використовував вітчизняних «духовних та мирських літописців», в яких міг знайти «щось достовірне». Йдеться про літопис Самовидця та Синопис, праці польських авторів – Кромера, Бельського, Стрийковського, Гваніні, Коховського, німецьких – Пуфендорфа та Гібнера. Важлива складова джерельної бази – документальні акти: привілеї, листи, договори, списки гетьманів, полковників тощо. Граб'янка вибирав також уривки із діаріусів – «щоденників наших воїнів», – додавав розповіді свідків подій, які «ще й нині в живих ходять» і чий «розповіді підтверджують слова літописців». Останні слова письменника важливі з точки зору його прагнення до «документалізації» розповіді. «І хай читач не думає, – наголошує автор, – що я хоч щось додаю від себе, ні – кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав все це і записав»¹.

Для характеристики методологічних принципів автора літопису багато що дає аналіз передмови до його твору «Слово до читача заради чого ця історія писана». Провідним для нього був суто утилітарний підхід до історії, з точки зору безпосередньої користі історичного твору. Взірцем для гадяцького полковника була священна історія єврейського народу, а також вавилонського та перського, діяння Олександра Македонського й московського князя Дмитрія (Донського), який винищив Мамаєві орди. Цікаво, як автор початку XVIII ст. передає своє відчуття історика, той вплив, який мали на нього кращі зразки історичного писання: «Про них і до них подібних упокорювачів історії я не раз думав, коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалася з безсмертною славою».

Історію свого українського народу письменник сприймав як історію військових подвигів та звитяг, яка нічим не поступалась історії інших славетних і давніх народів: «...але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не

¹Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукраїнської мови В.О. Шевчука. – К., 1992. – С. 12.

різнитися і, бачачи її звитяги в пучині забуття, я не заради якоїсь любов'ястної слави, а спонукований спільною користю і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії щонайвірнішого нашого сина благородного вождя Богдана Хмельницького...»¹. Отже, раціоналізм Граб'янки набуває форми справжньої апології особи Хмельницького. Рушійною силою історичних подій виступають людський розум, вдача, здібності.

Історичний портрет Хмельницького він малює за допомогою таких суто барокових прийомів, як гіперболізація його деяких рис, вживання народних легенд та переказів, риторичність, наявність вигаданих промов і діалогів. На початку твору, де мав бути портрет Хмельницького, автор літопису наводить «Похвалу віршами Хмельницькому від народу малоросійського», який виконує функцію своєрідного епіграфа:

*«Оце Богдан Хмельницький намальований
Воїн руський славний, так і неподоланий.
Завдяки йому Україна на ноги стала,
Бо у ярмі лядським ледве не сконала...»².*

Літопис Граб'янки являє собою сукупність «сказаній», повістей, які за змістом можна поділити на три частини. У першій йдеться про найдавніші часи аж до Богдана Хмельницького, друга присвячена війнам під його проводом, третя – подіям після його смерті до 1708 р.

Перші сім «сказаній» висвітлюють найдавнішу добу української історії, при зображенні якої історія українського народу ототожнюється з історією козацтва. Граб'янка додержується версії про хозарське походження козаків, які розселились по всій Європі, а згодом були завойовані іншими народами. Далі автор розповідає, як після втрати незалежності Русі в Україні панували татари та литовці, як вона підпала «під лядське ярмо», про козацькі битви, зброю та побут. Показано, чому козаки повстали на поляків, звідки походить рід Хмельницького та про війну козаків з ляхами під Переяславом.

Найбільша друга частина літопису, що містить 16 «сказаній», в яких досить детально показана політична, воєнна, дипломатична історія України XVII ст. Йдеться про народно-визвольну війну козаків з ляхами під проводом Богдана Хмельницького,

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукраїнської мови В.О. Шевчука. – К., 1992. – С. 13.

² Там само. – С. 12.

про битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, про козацькі походи на Збараж, Броди, Замостя, про перемогу над поляками під Збаражем у 1649 р. та Зборовим, про похід на Валахію та перемогу під Білою Церквою у 1651 р., про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян, про похід у польські землі в 1655 р.

Для оповідання Граб'янки типова ідеалізація вождя народного руху Богдана Хмельницького, оцінка його історичної діяльності з позицій прихильника автономного статусу України в складі Російської держави. Б. Хмельницького він характеризує як «хитрого у військовій справі» та в «науці мови латинської справного». В заслугу гетьману літописець ставить, що «Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з стольними містами в підданство привів»¹.

У третій частині літопису висвітлюються події після смерті Хмельницького. Окремі сказання присвячені гетьмануванню Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Івана Самойловича, діяльності задніпрянських гетьманів та подіям на тих землях. Справи та характер послідовників великого гетьмана автор літопису оцінює з точки зору українського автономізму. Так, його уподобання на боці таких діячів, як Василь Золотаренко, Яким Сомко, Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний. Справжньої ідеалізації набуває образ Я. Сомка, який «був воїном відважним і сміливим, рослий, вродливий, краси надзвичайної, і найважливіше – він був вірним слугою царської величності і радо виконував його волю»². У негативному світлі він подає діяльність і риси вдачі І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка. Отже, Виговський «став супостатом і явним зрадником», який деякий час «за всякими послугами царю приховував свою ворожість»³.

З 1664 р. виклад ведеться за роками на зразок літописного оповідання. Наприкінці твору автор вміщує своєрідні додатки: «Перелік гетьманів війська запорозького Малої Росії, що були перед Хмельницьким», «Гетьманство Хмельницького та його військові дії», «Назви полкових міст та імена полковників з обох берегів Дніпра, що відомі на час Хмельницького», «Реєстр гетьманів, що були після смерті Хмельницького, та воєнних дій у час їхнього гетьманування».

¹Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукраїнської мови В.О. Шевчука. – К., 1992. – С. 129.

²Луценко Ю. Григорій Граб'янка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... – С. 4.

³Величко С.В. Передмова до читальника // Літопис. – Т. І. – К., 1991. – С. 26–29.

У цілому літопис Граб'янки, який з'явився у перше десятиліття XVIII ст., мав важливе значення для підтримки почуття гідності, національної гордості українського народу за своє героїчне минуле у складній соціально-політичній ситуації в країні, в умовах зміни гетьманства та зради Мазепи. Твір гадяцького судді, в якому Україна повсталала завдяки подвигам предків разом з іншими історичними народами, відомими ще з біблійних часів, знайшов широкий відгук в освічених колах українського громадянства, про що свідчить його розповсюдження у численних списках. Жодний з козацьких літописів, вважає О. Лазаревський, не дійшов до нас у такій кількості списків, як літопис Г. Граб'янки. Нині дослідники налічують понад 50 його списків разом із нововідкритими та реконструйованими.

Найцікавішим серед козацьких літописів, на думку Д. Дорошенка, був *Самійло Величко*. Це типовий представник козацько-старшинської інтелігенції на рубежі XVII–XVIII ст. Починав він служити при особі генерального писаря Василя Кочубея, з 1704 р. був на посаді канцеляриста Генеральної канцелярії. Брав участь у Північній війні, зокрема у поході козацького війська до Польщі у 1702 р. на допомогу союзнику Росії Августу II. Картина занепаду «тогочасної», Правобережної України справила на нього сумне враження і багато в чому спричинилася до широких історичних спостережень та роздумів. Наприкінці 1708 р. С. Величко зазнав переслідувань і був усунений зі своєї посади. Відійшовши від справ, він жив у родині Кочубеїв, займався здебільшого літературною працею та вчителюванням. Помер він у глибокій старості, сліпим. Відомо, що переклад «Космографії» з німецької він уже диктував.

С. Величко, як і Г. Граб'янка, був високоосвіченою людиною, володів німецькою, польською, латиною, добре знав вітчизняну, класичну та іноземну літературу, що вказує на порівняно високий культурний рівень козацької старшини кінця XVII – початку XVIII ст. Разом із тим твір С. Величка, на відміну від літопису Г. Граб'янки, не мав такої популярності. Один зі списків його був куплений на аукціоні відомим істориком і збирачем старожитностей М. Погодіним та переданий ним до Київської археографічної комісії.

Доробком історичної праці вченого канцеляриста було його «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорозьких, вісім літ точилася. А близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він Хмельницький, при всесильній Божій допомозі, козаками і татарами з тяжкого лядського іга вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія

Михайловича володіння добровільно піддався. Від авторів: німецького Самуїла Пуфендорфія, козацького Самуїла Зорки і польського Самуїла Твардовського, який описав ту війну віршами у своїй книзі, «Війна домова» названій. Нині ж коротко, стилем історичним і наріччям малоросійським, справлено й написано стараннями Самоїла Величка, колись канцеляриста війська Запорозького, в селі Жуках, повіту Полтавського, року 1720».

З довжелезної назви «Сказання» С. Величка видно, що головним сюжетом була боротьба українського народу проти поляків за часів Богдана Хмельницького. Основними заслугами гетьмана Величко, як і Граб'янка, вважав звільнення від польського ярма та входження до складу Росії. До речі, під назвою «український народ», на відміну від Граб'янки, він розумів не тільки козацтво, а й інші верстви українського суспільства. Величко широко вживає назви «Малоросійська Україна», «Україна Малоросійська», а як частини єдиного цілого – назви «цьогобічна», «тогобічна» Малоросійська Україна.

З повної назви твору Величка стає зрозумілим і його ставлення до джерел. Звичайно, перевагу він віддає козацьким та польським пам'яткам, як-от: Синопис Гізеля, твори Іоанікія Галятовського, хроніки Кромера, Гваньїні, щоденник Матвія Титловського, діаріуш Окозького, поема «Війна домова» С. Твардовського, Пуфендорфа. Використовує автор «Сказання» також матеріали Генеральної канцелярії та архівів – грамоти, листи, універсали, промови у польському сеймі, сеймові конституції Польщі тощо. В його розпорядженні були і розповіді очевидців, старих людей, учасників подій, яких він розпитував під час походу до Польщі у 1702 р. При тому автор прагнув критично ставитися до розповідей очевидців, рукописів, книг, зіставляючи принаймні деякі з них.

З точки зору наукової вартості твір Величка став кроком уперед у розвитку українського історичного письменства. Якщо літопис Граб'янки був здебільшого бароковою повістю, яка мала практично-виховне значення, то літопис Величка ставив за мету з'ясувати причини описуваних подій. Ідеалом Величка була прагматична історія. Саме на це звернув увагу Д. Дорошенко, який зазначав, що праця Величка була «цілком серйозною спробою прагматичної історії, з бажанням дати художній виклад».

Аналіз «Передмови до читальника», що відкриває «Сказання» Величка, дає уявлення про методологічні настанови автора. Як і Граб'янка, Величко додержувався принципу утилітаризму щодо історії, за яким вивчення минулого повинно приносити користь як суспільству, так і окремій людині. До речі,

цей принцип він доводить за допомогою барокових прийомів — метафор та порівнянь з галузі природознавства, зокрема медицини. Знання минулого завжди потрібно людині, а особливо це важливо у скрутних умовах: «Цікавому норому людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючися з них про всілякі пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди...».

Особливе враження на козацького автора справили історичні писання тих народів, які зберегли для своїх нащадків їхню славетну давнину: «...оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й не затемнено».

До мотивів своєї праці поряд із загальногромадською користю Величко зараховував і той факт, що героїчне минуле «козако-руських предків», на відміну від історій інших народів, ще досі лишається неописаним. «Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, — писав Величко, — що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів». Цей прикрий для національного історіописання факт автор пояснює не лише «лінощами» хроністів, а й нездатністю розкрити у куцях своїх «реестриках» причини історичних подій: «... коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реестриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин». Ось чому Величко вважав за краще використовувати праці іноземних авторів, подвиги наших предків «описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські». Щоправда, знайти ці книжки, витлумачити та перекласти їх на «козацьку мову», як визнає автор, дуже важко в Україні.

Прагматизм Величка виявлявся в тому, що він не наважився описувати найдавнішу історію свого народу, тому що «не мав певного знання». Предметом його повісті стає близьке минуле українського народу, поштовхом до чого стало тяжке враження, яке справило на нього складне становище, занепад «тогочасної малоросійської» України, під час походу козацького війська на допомогу полякам проти шведів. Перед очима вразливого канцеляриста постали «численні безлюдні міста й замки, порожні вали... Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на

шляху у військовому поході ... одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли – розруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише червів, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який ... називали й проголошували поляки раєм світу – був він перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток сухих і голих – їх покривало саме тільки небо. Я питав тоді себе: «Хто вони?». Як бачимо, автору «Сказання» властиві саме бароккові прийоми опису: численні подробиці, смакування натуралістичних деталей, гіперболи, риторичні питання, метафори.

Жахлива картина занепаду та знелюднення України не тільки віддалася болем у серці та душі літописця, але поставила важливе питання: як таке сталося з Україною, як «зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь поселці її, славні предки наші». Разом із тим автор не тільки вболіває за долю своєї батьківщини, а й замислюється над причинами спустошення рідної землі. Причини цих подій він шукав у розповідях свідків – старих людей та в «козацьких літописцях», а також у творах польських і німецьких авторів. С. Величко вже начебто угадує наперед користь наукової критики: «Однак і в людських розповідях, і в літописаннях я побачив розбіжності і був напевнений, не знаючи, хто з тих істориків мав рацію, а хто ні». Сам він прагне користуватися «простим стилем і козацьким наріччям». У книзі С. Твардовського «Війна домов» він брав провідне, «сминаючи панегіричний та поетичний непотріб, що належить знати тільки підліткам», у деяких місцях змінював текст Твардовського «через віршовану трудність». Коли не вистачало даних у Твардовського, то «докладав із Зорки та інших козацьких літописів», а чого не було у Зорки, те запозичував із Твардовського. Пуфендорф, як «далекий від Малої Росії історик», писав про українські події «дуже коротко».

Таким чином, ідеалом С. Величка була прагматична історія, тобто недавня історія рідного краю, саме війна Хмельницького і після його смерті з поляками протягом 12 років (1648–1660). Автор висвітлює події по роках, «розклавши на частини й розділи цю історію про війну Хмельницького з поляками і про тогочасний україно-малоросійський занепад»¹. Три з перших п'я-

¹ Цит. за: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 31.

ти частин твору С. Величка, в яких висвітлювалися події 1648–1654 рр. (частини 2, 3, 4), були втрачені.

Цікава подальша історіографічна доля твору С. Величка. Частина істориків, як-от: М. Костомаров, П. Куліш, С. Соловйов, В. Антонович, Д. Багалій, Д. Дорошенко – давали досить високу оцінку літопису Величка, наголошуючи на його документальній вартості – численних універсалах, договорах, грамотах, листах з Генеральної канцелярії та архівів. Інша частина вчених – Г. Карпов, І. Франко, В. Іконніков, І. Крип'якевич, М. Марченко – доволі скептично ставилася до тих документів, які були нібито успадковані автором від секретаря Хмельницького Самійла Зорки. Ці дослідники вважають С. Зорку міфічною особою, бо його ім'я не зустрічається серед канцеляристів та козацької старшини за часи Хмельницького, а запозичені начебто Величком у нього документи вважають фальсифікатами.

Компіляції з давніх козацьких хронік та літописів, переписування найвідоміших із них (як це сталося з літописом Г. Граб'янки), укладення родинних записок – «куцих реєстриків» – все це було досить поширеним заняттям серед освічених кіл козацької старшини в перші десятиліття XVIII ст. Як відомо, майбутній гетьман Павло Полуботок склав «Кронічку» 1452–1715 рр., яка пізніше була використана Я. Марковичем у його Діаріусі. Родинні записи поточних подій були внесені у літопис Якова Лизогуба.

Прагнення до створення систематичної історії Малоросії відчувалися в культурних колах України ще у 30-х роках XVIII ст. Саме у цей час з'являється *«Краткое описание Малороссии»*, де вперше козацька доба розглядалася у зв'язку з давньокіївським періодом. Анонімний автор цього твору мав за мету показати, як «оная после самодержавия великого князя Владимира была под польским владением, и как нескоро после того, по изгнании из оной ляхов гетьманом Зеновием Богданом Хмельницким, приведена под высокодержавную руку блаженныя и вечнодостойныя памяти великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, самодержавца всероссийского; какие потом были козацкие гетьманы и действия украинские, наченшися з року от рождества Христова 1340».

«Краткое описание Малороссии» – це не компіляція, як у Граб'янки чи Величка, а переказ подій у хронологічній, літописній формі. На відміну від попередніх творів цей текст позбавлений надмірної риторичності, пишномовності та вибагливості стилю. Це була перша спроба повної історії України. Простота та доступність оповідання сприяли широкому поширенню і популярності «Краткого описания Малороссии» серед освіченого українського панства.

За вказівкою гетьмана Кирила Розумовського з «Краткого описания Малороссии» була знята копія, яку він подарував Петербурзькій Академії наук. Списки з цього твору розповсюджувалися разом з літописом Величка. Його використовував у своїх історичних розвідках Василь Рубан. Французький автор Ж.-Б. Шерер поклав його в основу свого твору «Annales de la Petite Russie on histoire des Cosaques», який разом з «Описом України» Боплана був надрукований у Парижі в 1788 р.

На підставі «Краткого описания Малороссии», вважав Д. Дорошенко, був створений «Летописец или Краткое описание значнейших действий и случаев, что в котором году делалось в Украинне Малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был казацким». Автором цього «Летописца» був генеральний обозний *Яків Лизогуб*. Звідси і назва твору – «Літопис Лизогуба» (В. Антонович). Вперше цей літопис був надрукований М. Білозерським у 1856 р., вдруге – В. Антоновичем у 1888 р.

Я. Лизогуб – представник старшинської верхівки, який здобув добру освіту, «по латыне был изучен». Обізнаний був з козацькими літописами, насамперед літописом Самовидця, який поклав в основу свого твору. Користувався він також родинними записками від 90-х років XVII ст. аж до 1737 р. У цих фамільних записах ішлося про події Північної війни, побудову Печерської фортеці та арсеналу в Києві, про перехід Мазепи до шведів. Я. Лизогуб неприхильно ставився до Мазепи, який пропав у Бендерах «далеко за девяносто лет пагубного жития своего». Досить докладно розповідає автор про події російсько-турецької війни та участь у ній козацьких військ. Як прибічник ідеї українського автономізму, Я. Лизогуб засуджував створення Малоросійської колегії, де «много людей помордовано: здерства всяким образом вымышляно, кабалы, будто в нужде позичал кто деньги, взымано, а тое делано, чтобы помочь в деле чийм; такого фортелю употребляли члены колегийские, а что готовизною доили, то не в числе: выдоили добре Малороссию»¹.

Літопис Лизогуба – характерна пам'ятка свого часу. Річ у тому, що з середини XVIII ст. історіописання у формі «козацьких літописів» почало себе зживати. Застарілою була форма викладу – за роками або у вигляді компіляції з різних повістей, бароковий стиль мислення, відсутність критики джерел. Надалі жанр козацького літописання набуває епігонського характеру.

Про кризу жанру свідчить характер історичної праці представника української культурної еліти бунчукового товариша

¹ Цит. за: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 33.

Петра Симоновського. Закінчивши Київську академію, він продовжував свою освіту в кращих західноєвропейських університетах – Галлі, Лейпцига, Парижа. Йому належить «Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье; и рукописей русских через бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765».

Це типовий твір української козацької історіографії XVIII ст. Як людина з європейською освітою, автор віддає перевагу іноземним джерелам – німецьким, французьким, латинським. З вітчизняних пам'яток використовує літопис Самовидця та Граб'янки. Ідейні принципи П. Симоновського також відповідали стилю мислення козацького канцеляриста-письменника першої половини XVIII ст. При систематизації матеріалу автор використовує принципи історичної компіляції та старшинського раціоналізму. Головними дійовими особами постають гетьмани, полковники, військові та дипломати, князі, королі, царі, хани.

Схема української історії П. Симоновського була традиційною для козацького літописання. Давню історію свого народу він ототожнює з історією походження козацтва, додержуючись версії Граб'янки про його скіфсько-хозарське походження. Частину скіфів автор літопису ототожнює з Руссю. Давню Русь він розглядає як спільний період в історії російського і українського народів, різниця між ними «наступила тоді, коли українське населення перейшло під литовське і польське володіння. Центральне місце в літописі П. Симоновського посідає зображення подій Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та доби Руїни (за обсягом це три чверті тексту). Загалом, оповідання він доводить до періоду реставрації гетьманства К. Розумовського. Як прихильник ідеології українського автономізму, він вважав недоречним скасування інституту гетьманства: «...окончание онаго гетьманского уряду Малой России неполезное: но о сем, так как и всем житии его и правлении оставляю потомкам описание». Можна припустити, що саме з політичних мотивів Петро Симоновський припинив свою розповідь на подіях «великолепного и короткого, но славного» періоду останнього гетьманства і більш ніколи не повертався до неї, хоча й прожив 92 роки. Текст рукопису П. Симоновського «Краткое описание о козацком малороссийском народе» належав Д. Бантиш-Каменському й був надрукований О. Бодянським у 1847 р.

Однією з останніх пам'яток історіографії канцеляристів та полковників був твір полкового обозного *Степана Лукомського*. Сама назва тексту свідчить про історіографічні уподобання

та засоби автора: «Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гвагнаина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым обозним Стефаном Васильевым сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуке 1770 году». Закінчивши Києво-Могилянську академію, свою службову кар'єру С. Лукомський почав з посади канцеляриста у Генеральній військовій канцелярії, потім був сотником, полковим обозним. У 1738 р. він переклав з польської діаріуш С. Окольського про війну з Остриницею, та згодом записки М. Титловського про Хотинську війну 1620–1621 рр., які він переробив на свій кшталт, додавши свідчення українських літописців. Як і Величко у свій час, Лукомський переклав поему С. Твардовського «Війна домова».

«Собрание историческое» С. Лукомського – це традиційна для козацького літописання компіляція з творів О. Гваніні, С. Окольського, М. Титловського, С. Твардовського, а також українських авторів. У творі висвітлюються події литовсько-козацького періоду української історії від часів князя Гедиміна до кінця XVI ст. Єдиним, що відрізняло твір Лукомського від його попередників було те, що українських козаків він виводить не від сарматів, скіфів, або хозар, а доводить їхнє автохтонне, місцеве походження в кінці XVI ст.

У цілому твір С. Лукомського, складений, за словами самого автора, «ради полезного удовольствия любопытного читателя следующим по годам порядком», відбиває його застарілий, епігонський характер. «Собрание историческое» С. Лукомського було надруковане Київською археографічною комісією у 1878 р. як додаток до літопису Самовидця, а переклади з М. Титловського і додатки до С. Окольського – ще раніше в 4 томі літопису С. Величка в 1864 р.

Таким чином, козацькі літописи як жанр українського історіописання у другій половині XVIII ст. переживає кризу. Ці історичні компіляції створювалися на дозвіллі, авторами-аматорами рідної старовини. Простота стилю, цікавість, прагматична розповідь повинні були догоджати літературним смакам, історичним уподобанням та політичним прагненням культурної верстви українського суспільства. Цей жанр в українському історіописанні зазнав певної еволюції від яскравих і талановитих зразків – літописів Величка, Граб'янки до пересічних компіляцій, застарілих і за формою, і за ідеологією. Некритичне ставлення до джерел «залишало» козацьких авторів в обіймах легендарної, зміфологізованої історії. Ось чому більшість цих пам'яток залишалась у рукописах і поширювалася у списках.

У другій половині XVIII ст., коли історичне письменство набуває наукових форм, з'являються перші спроби наукового дослідження близького та далекого минулого України.

§2. Перші наукові розвідки з історії України

На відміну від історичних повістей та сказань перші наукові розвідки з української історії не претендували на повний обсяг. Вони присвячувалися конкретним проблемам і спиралися на критичне ставлення до джерел. Однією з перших таких розвідок була «История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся» (1740) російського офіцера, князя *С. Мишецького*, який чотири роки прожив на Запорозжжі. Складений на підставі власних вражень і спостережень цей твір малює цікаву картину внутрішнього устрою та побуту запорозьких козаків. Вперше цей твір *С. Мишецького* був надрукований *О. Бодянським* у 1847 р., вдруге в Одесі в 1851 р. З огляду на те, що тривалий час праця *С. Мишецького* залишалася у рукописі, з неї, на думку *М. Марченка*, компілювали *Г.Ф. Міллер* та *О.І. Рігельман*.

«На висоті тогочасної історичної науки»¹, вважав *Д. Дорошенко*, над історією України працював офіційний російський історіограф, академік *Г. Міллер*. Відомий збирач і видавець численних документальних скарбів російської історії, він чимало зробив задля впровадження у науковий вжиток принципів історичної критики. Визначальним для нього був принцип документалізації тексту у вигляді системи документальних посилань, довідкового апарату. Навряд чи можна погодитися із закидами *М. Марченка* щодо «прямого списування» *Міллером* у *Мишецького*. *Міллер* використовував «Историю о козаках запорожских» як джерело у довгому ряді інших і перш за все архівних матеріалів про запорозьких козаків. Звичайно, він мав доступ до державних архівів, і що дуже вірогідно, займався українською історією, зокрема козацтвом, за дорученням уряду (*М. Грушевський*).

Розвідки *Міллера* стали у XVIII ст. першими друкованими працями з української історії. В часописі «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие», який видавав і редагував сам *Міллер*, у 1760 р. були надруковані його статті «О

¹ *Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 41.*

начале и происхождении козаков» та «Известия о козаках запорожских». У славнозвісних «портфелях» або «теках» Г. Міллера залишалася ще ціла низка його статей з української тематики, частина яких була видрукувана О. Бодянським у 1846–1847 рр.: «Записка о малороссийском народе и о запорожцах», «Сокращенное уведомление о малой России», «Рассуждение о запорожцах и краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах», «Разные материалы до истории Запорожья относящиеся».

Наступний крок щодо видання матеріалів з історії України був зроблений *В. Рубаном*. Після закінчення Київської академії він приїздить до Петербурга, де займається літературною діяльністю. У 1774 р. В. Рубан став секретарем Г. Потьомкіна, за допомогою якого і почав друкувати матеріали української історії. Ще у 1773 р. побачили світ «Краткие политические и исторические известия о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая». Цю публікацію В. Рубана М. Грушевський назвав «маленьким довідником»¹. У 1773 р. В. Рубан видав також збірник «Старина и Новизна». У 1777 р. опублікував «Краткую летопись Малыя России с 1505 по 1776 год с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений». На думку М. Грушевського, це була невеличка історична компіляція з «Краткого описания Малороссии» з доповненнями О. Безбородька. За історіографічною традицією О. Безбородьку приписується також видане В. Рубаном «Землеописание Малыя России», що являє собою географію та статистику Гетьманщини за описом 1764 р.

Перші публікації з історії, географії та статистики України оцінювались О. Безбородьком як вступ до підготовки і видання «повної малоросійської історії». Словом, уже наприкінці 70-х років XVIII ст. у свідомості знавців та аматорів української історії відчувалися нові віяння, скристалізувалась думка про необхідність створення наукової систематичної історії України.

Не випадково, що таке завдання української історіографії було сформульовано *О. Безбородьком*. Освіту він здобув у Київській академії. У 1774 р. став київським полковником, а у 1775 р. по-

¹Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. I. – СПб., 1914. – С. 7.

трапив до Петербурга. Стає секретарем Катерини II, міністром іноземних справ, канцлером. Перебуваючи на службі в північній столиці, О. Безбородько цікавиться українською старовиною, листується з земляками, збирає матеріали з історії рідного краю. До рідних звертається із проханням вислати йому з дому рукописи, книги, документи з української історії, бо «находяться люди, кои вознамерились издать историю малороссийскую».

Разом із тим перша спроба укладення наукової історії України була зроблена не в Петербурзі, а в Україні. Військовий інженер, генерал-майор *Олександр Рігельман* склав у 1778 р. «Историю малороссийскую или повествование о козаках». О.І. Рігельман походив з німецької родини, яка прибула до Росії на початку XVIII ст. в оточенні принцеси Софії Шарлоти Брауншвейг-Бранденбурзької. Закінчивши Кадетський корпус, перебував на військово-інженерній службі здебільшого в Україні. Протягом 40 років служби бував О. Рігельман і серед запорозьких та донських козаків, воював з турками, жив на Полтавщині та Чернігівщині. Друга дружина О. Рігельмана була з відомого старшинського роду Лизогубів. Звичайно, цей «зукраїнізований німець російської служби» (Д. Дорошенко) цікавився українською старовиною, вів спостереження, робив власні записи про побут, звичаї та сучасний йому устрій краю. Згодом у відставці, на дозвіллі, у своєму маєтку в с. Андріївці Чернігівського повіту він переробив свою ранню працю з історії України, готуючи її до друку. Втім намір автора не здійснився. Праця О. Рігельмана під назвою «Летописное повествование о Малой России и ее народа и козаках вообще... собрано и составлено чрез труды инженер генерал-майора и кавалера Олександра Ригельмана 1785—8 года» була видана О. Бодянським у 1848 р.

З «Предуведомления к читателю» відомо, що Рігельман був обізнаний з двома українськими історіями, автори яких були йому невідомі (очевидно, йдеться про літописи Самовидця і Граб'янки), в яких багато чого не вистачало, «а пача о начале народа своего пишут, как видно с баснословия, несправедливо». Певно, Рігельмана вже не задовольняла легендарність та казковість козацьких літописів, і своєю працею він робить крок уперед до наукової, критичної історії.

На відміну від своїх попередників автор значно розширює джерельну базу дослідження української історії, використовуючи різноманітні документальні, фольклорні та наративні матеріали: російські і польські документальні джерела, народні історичні пісні, власні спостереження і записи, Четві Мінеї, Синопис, «Ядро російської історії» О. Манкієва (А. Хілкова), польські хроніки, придворні записи тощо.

Історична ідеологія О. Рігельмана не виходить за межі старшинського раціоналізму. Головними дійовими особами української історії у нього, як і попередніх авторів, виступають гетьмани, козацька старшина, генеральна, полкова та ін. Провідними діячами сучасної української історії, в його зображенні, постають Катерина II – «главный командир всей Малой России» та П. Рум'янцев, заслугою якого було «приведение М. России в благополучное состояние и благоучреждение».

Схема оповідання О. Рігельмана містить досить повну історію України від легендарних часів Кия, Щека і Хорива до 80-х років XVIII ст. Щодо проблеми походження українського народу, то Рігельман відкидає застарілу скіфсько-хозарську концепцію козацьких літописців і додержується версії про слов'янське походження козацтва. Прабатьківщиною слов'ян він вважає область у «Красноруссии» (Галичині), терени між Дніпром, Дністром та Віслою. Виникнення козацтва О. Рігельман відносив до X ст., коли з'явилися «косаки» або «козаки», які служили київським князям, а потім воювали з ними. Згодом на землях України з'явилися татари, а в XVI ст. – черкеси. Цікаво, що О. Рігельман досить широко вживає терміни «Україна» та «українці».

Про новітні віяння в українському історіописанні свідчить той факт, що О. Рігельмана цікавить внутрішня історія українського суспільства: козацький побут, звичаї, громадський устрій України. Свій твір автор супроводжує додатками: 1. «Что в 1878 г. в Малой России быть случилось» (про перебування Катерини II в Україні); 2. «Особое описание о бывших запорожских козаках»; 3. «Описание пребывающих малороссийских народов жительства, обычаев и обрядов, нынешних и прежних»; 4. «Выписки»; 5. «Список именной всем бывшим в Малой России гетманов»), в якому подані короткі біографічні відомості.

Певна річ, Рігельман уже стояв на порозі просвітницької історіографії, знаками якої були «громадянське суспільство», «історія громадянського суспільства», «громадянська історія», «внутрішня історія». Просвітницька історіографія, на відміну від традиційного історіописання, була зосереджена на усвідомленні внутрішніх засад зовнішньої політичної та військово-дипломатичної історії, а саме: історії законів, форм державного устрою, релігії, господарства, фінансів, армії, флоту, торгівлі, звичаїв, побуту, клімату, статистики окремих регіонів, земель, країн. Не випадково О. Рігельман подав до свого твору 28 малюнків, що зображували представників різних соціальних верств – гетьмана, полковника, сотника, козаків, панів, шляхтянок, селянок, а також дві мапи: одну давню, другу – кінця XVIII ст.

У 1778 р. О. Рігельман написав історію донських козаків — «История или повествование о Донских козаках, собранная и составленная чрез труды инж.-ген.-майора и кавалера Александра Ригельмана 1778 года», яка була надрукована О. Бодянським у 1847 р.

Місце і значення праці О. Рігельмана в українському історіописанні вже досить чітко визначені попередніми дослідниками (В. Іконніков, Д. Дорошенко), його «Летописное повествование о Малой России и ее народе» стоїть на рубежі літописного оповідання та критичної історії.

§3. Спроба критичної історії України

Дарма що О. Рігельман залишився лише на підступах до критичної історії, наприкінці XVIII ст. українська історіографія дала таки твір, відповідний тогочасним вимогам наукової історії. Автором її була молода особа, «студентського віку», людина високоосвічена, що походила з відомого старшинського роду Марковичів, які доводилися ріднею гетьманам І. Скоропадському та П. Полуботку. До речі, родина Марковичів дала українській історіографії чимало знаних імен: відомого автора «Щоденника» Якова Андрійовича Марковича, онуків його Якова Михайловича та Олександра Михайловича Марковичів.

Я.А. Маркович був «людиною книжною», під час навчання у Києво-Могилянській академії він звернув на себе увагу Ф. Прокоповича, який радиб йому не розлучатися з книгою. Це прагнення вченості, інтерес до книги, рідної історії успадкував старший онук *Яків Михайлович Маркович* (1776–1804).

Я.М. Маркович народився на Полтавщині, вчився у Глухівському пансіоні, потім був відданий батьками до пансіону при Московському університеті, який і закінчив із срібною медаллю. Прорівень здобутої освіти свідчать вільне володіння кількома іноземними мовами — німецькою, французькою, латиною, широка обізнаність з європейською та вітчизняною науковою літературою. Конспектуючи книгу німецького автора Гаммарда, Маркович робив виписки французькою, тобто, припускає О. Лазаревський, йому було легше писати французькою, ніж німецькою.

У 1795 р. Я. Маркович повернувся на рідну Полтавщину, де познайомився із сусідом своїх батьків відомим колекціонером та аматором української старовини А. Чепою. На думку дослідників, саме ця зустріч мала вирішальний вплив на молодого

го Марковича, який, зацікавившись рідною історією, почав збирати різноманітні матеріали і документи. А. Чєпа дав Марковичу 13 книг у рукописах для його студій над українською історією.

У 1796 р. Я. Маркович повертається до Петербурга на військову службу, але ця спроба була невдалою з огляду змін у гвардійській службі за царювання Павла І. Як й інші вихідці з України, які шукали в північній столиці чинів та посад, Маркович звертається за підтримкою до такої впливової особи, як граф О. Безбородько. За допомогою земляка, відомого державного та культурного діяча, мецената Дмитра Трошинського, він здобув посаду перекладача в Колегії іноземних справ. З листа Марковича до матері відомо, що «г. Трошинский оказывает мне великое снисхождение, он принял от меня просьбу и вручил ее графу Безбородке, коего просил он обо мне для помещения в иностранную коллегию, в коей граф первый член».

У Петербурзі склалося ціле українське «земляцтво», найбільш освічені й талановиті представники якого цікавилися минулим Малоросії, збирали історичні матеріали, документи, українські старожитності та плекали думку про створення повної наукової її історії. Цю думку ще у 1770-х роках висловив О. Безбородько, який разом із В. Рубаном, розпочав видання матеріалів з історії та статистики Малоросії. До кола освічених «петербурзьких малоросів» належали О. Безбородько, Д. Трошинський, В. Рубан, Г. Калиновський, Ф. Туманський, М. Антоновський. У цьому сприятливому культурному середовищі, під впливом подорожі в Україну, спілкування з місцевим аматором А. Чєпою, Я. Маркович приступив до написання праці з історії Малоросії. У листі до матері в липні 1797 р. він писав: «В свободное время, занимаюсь я составлением одной книги, которую посвятити хочу Дмитрию Прокофьевичу Трошинскому». Я. Маркович дуже сумлінно працював над цією книгою: «Я денно и ночью тружусь над нею и скоро будет готова»¹.

У 1798 р. в Петербурзі була надрукована перша частина праці Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях». Автор мав намір написати продовження, але закінчити працю йому перешкодила, як вважає О. Лазаревський, його молодість та брак волі. Затягнутий до гульні й картярства Я. Маркович набрав боргів і, не маючи змоги розплатитися, покінчив життя самогубством.

«Записки о Малороссии» Я. Марковича – це перша спроба дати не традиційну воєнно-політичну історію, а історію грома-

¹ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 358.

дяньського суспільства. Вперше історія України постала не як героїчна історія козаччини, Хмельниччини, нескінченних воєн та бунтів, а як історія суспільства, внутрішнього життя українського народу. Зрозуміло, Я. Маркович стоїть на позиціях просвітницької історіографії, ідеалом науковості якої була історія громадянського суспільства – вивчення клімату, світу рослин, тварин, мінералів, законів, форм громадянського життя, релігії, господарства, фінансів, торгівлі, народного характеру, звичаїв, одягу тощо.

Доволі різноманітною постає проблематика «Записок» Я. Марковича: це політична, фізична та соціальна історія рідного краю. З передмови відомо, що кожна частина твору повинна була містити статті з давньої та нової історії України, риси характеру мешканців, гідрографічні та топографічні описи, перелік мінералів, рослин, тварин із різних частин країни. Більш того автор передбачав супроводити текст графічними матеріалами, писаними з натури або гравійованими ним самим. Із численних чернеток та підготовчих матеріалів відомо, що Я. Маркович мав намір у наступних частинах своїх «Записок» висвітлити історію української торгівлі, а також включити метеорологічні спостереження, зроблені в різних місцях України. Залишилися зошити з тематичними виписками, наприклад, «Физическое описание Малороссии. Из Гильденштета в 1774 году. 1798. В Санкт-Петербурзі – Выписки из путешествия Зуева от СПб. до Херсона в 1781 и 1782 года. 1799. Слыш. известия. 1800». Зошит під назвою «Flora ukrainica, 1798» містив перелік в алфавітному порядку рослин, переважно латиною¹.

Таким чином, проблематика твору Марковича повністю відповідала ідеалам просвітницької історіографії та енциклопедичному стилю мислення доби Просвітництва.

Енциклопедичний характер мали і джерела, використані автором при укладанні «Записок о Малороссии». Із джерел вітчизняного походження Маркович використовував літопис Нестора, Синопис, «Скіфську історію» А. Лизлова, «Ядро російської історії» А. Хілкової (О. Манкієвої), «Записки щодо російської історії» Катерини II, «Відповідь генерал-майора Болтіна на лист кн. Щербатова укладача Російської історії», «Давню російську історію» М.В. Ломоносова, «Спробу повісткування про Росію» І. Єлагіна (якою, до речі, Маркович користувався з рукопису), «Дослід про бібліотеку Академії наук» Бакмейстера, «Церковний словник» Алексеева, «Географічний словник» Полуніна

¹ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // *Киевская старина*. – 1894. – №12. – С. 378.

та Міллера, «Опис усіх мешкаючих в Російській державі народів» Георгі, «Три рассуждения о трех главнейших древностях российских» В.К. Тредіяковського, «Словник» Російської академії, а також часописи «Академические известия» та «Зеркало света» Ф. Туманського. У своїх «Записках» посилався Маркович і на античних істориків Геродота і Плутарха. З польських авторів згадував Стрийковського, В. Коховського, із французьких – Леклерка, Левека і Шерера, німецьких – Пуфендорфа, Фрибе, Гаммарда, а також записки мандрівників та збірки анекдотів – Hammards, Reise, Voyage des deux francais en Russie, Geschichte der merkwürdigsten Reisen, v. Erhmann, 1791, Fabri, Geografisches Magazin, 1784, Anecdotes zur Lebensgeschichte des Ritters und Reichsfürsten P., 1792; Religie der Muscoviters (голандською), 1698, Das Russische Reich, Зонтага, Voyage de milady Craven б Constantinople par la Grimie (Лондон, 1789).

Я. Маркович був знайомий з працями філософів: «Ідеєю філософії історії людства» І. Гердера та «Натуральною історією» Бюффона, а також ідеями натураліста К. Ліннея. Важливим джерелом були власні спостереження Марковича щодо природи, клімату, побуту і звичаїв українців. У передмові до «Записок» він писав, що все, «что мне казалось примечательным, полезным, новым, записывал я в своем журнале, рассуждал о том или сравнивал с мыслями авторов, писавших прежде о тех же материалах». Щоденник Маркович вів під час перебування та подорожей Україною у 1795 та 1798 рр.

Зasadничою для наукової ідеології Марковича була ідея критичної історії. Він критично ставився до джерел з позицій здорового глузду. Конспектуючи книгу голландського автора «Релігія московитів», він зауважував, що уся книга наповнена дрібницями, нісенітницею та брехнею. Втім критичне ставлення до джерел для Марковича це тільки засіб, а мета – повна наукова історія Малоросії: «Еще до сих пор Малороссия не описана никем подробно». Пафос оповідання молодого дослідника нечужий сентименталізму Руссо і Карамзіна й, водночас, пронизаний почуттям українського патріотизму, любові до рідної землі, що являли собою «інтелектуальні початки українського національного відродження» наприкінці XVIII ст. «Я осмелился, – писав Маркович у присвяті Д. Трощинському, – изобразить ее [Україну. – *І.К.*] не кистью историка или физика, но как юный сын, посвящающий первый опыт своих познаний и чувствований мать-стране своей»¹.

«Записки о Малороссии» Я. Марковича за змістом представляють повну історію України. Оригінальність авторського за-

¹ Цит. за: Лазаревский А. Вказ. праця. – С. 362.

думу полягає в тому, що матеріал систематизується не за традиційним хронологічним, а тематичним принципом. «Записки» складаються із шістьох розділів:

I. «Историческое изображение страны, называемой ныне Малою Россиею, с древних времен до первоюнадесять века».

II. «Взгляд на прежнее и нынешнее гражданское устройство Малороссии».

III. «Общее физическое описание Малороссии».

IV. «Характеристика малороссиян».

V. «Малороссийская гидрография или описание историческое и физическое примечательнейших рек, текущих в Малороссии».

VI. «Исчисление минералов, открытых до сего времени в Малороссии».

У розділі I йдеться про найдавнішу історію країни, яка найбільш складна для історичної розповіді, тому що саме в її межах, за словами Плутарха, панують мрії і привиди. Історія мусить, на думку Марковича, з'ясовувати характер та рівень освіти й виробництва кожного народу. Давні часи ж стерли сліди прародичів та перших володарів краю. Україну дослідник вважає «колискою Россов», предками ж «росів» були сармати, скіфи та слов'яни. Терени, які опанували сармати, називалися суомі, скіфи мешкали по берегах Дніпра. Опис давньої доби української історії автор доводить до часів Ярослава I і обіцяє продовження у наступній частині «Записок».

Розділ II присвячений громадському устрою України-«Малоросії». Цікаві спостереження автора щодо назви «Малая Росія» та «Україна». Київську добу він розглядає як давній період «малоросійської історії». Від часів Олега, повідомляє Маркевич, до Володимира I країна, яка зараз називається «Малоросією», являла єдину область. З XI ст. вона була поділена на три князівства: Київське, Чернігівське та Сіверське. Коли заволоділа цими князівствами Литва, з'явилася назва «Мала Росія» відносно великої частини Росії, якою володіли російські князі. Польський король Казимир впровадив магдебурзьке право, влаштував воеводства, повіти, поставив воевод, суддів, старост, каштелянів. Стефан Баторій поступився козакам землями на берегах Дніпра, які стали називатися Україною, тому що були суміжними, прикордонними. За Петра I «Малоросія» була поділена на десять полків, які звалися іменами головних міст, окрім того, ще на 20 повітів, де був земський та підкоморний суди. Весь цей устрій був скасований за царювання Катерини II, і країна поділена на три намісництва.

Населення України ділилося на «чотири класи»: дворян, міщан, козаків та мужиків. Маркович додержувався версії про походження українського дворянства з часів короля Казимира

Великого (XV ст.) від польських шляхетських родів, гетьманів та козацької старшини. Ця версія, на думку О. Лазаревського, не нова і належить вона Г. Полетиці. Поширена вона була серед дослідників української старовини аж до середини XIX ст.

Міщани, що живуть у містах, становлять верству купців та ремісників, життя яких регламентувалося магдебурзьким правом, впровадженням у XVI ст.

Розглядаючи проблему походження козацтва, Маркович відкидає погляди вчених канцеляристів, які виводили козаків від «козар чи косогів». З точки зору Марковича, козацтво виникає на початку XVI ст. як бойові загони, що чинили опір кримським татарам. Назву «козак» дослідник виводить від татарського – «легкоозброєний». Стефан Баторий привів козаків у добру дисципліну, призначив їм плату. Саме від цих козаків, на думку Марковича, й пішли українці, які становили «малоросійське військо». Рештки цього війська являють нинішні козаки, які вже не воїни, а сільські мешканці.

Проблему закріпачення селян Маркович розглядає з позицій свого часу і класу. Прикріплення селян до землі було доречним, бо припиняло безладдя, сприяло заняттям працею та промислами.

Розділ III містить фізичний опис України. Здоровий, помірний клімат, який виник за відсутністю гір, мальовничі ландшафти, родюча земля, розмаїття промислів, великі та малі річки, великі ліси, наповнені дичиною та звірами – все це, на думку Марковича, давало полякам привід називати Україну «молочною» та «медовою» землею. Головним джерелом народного добробуту було хліборобство.

За фізичними ознаками Маркович розрізняє три смуги на теренах Малоросії: північну, південну та середню. Північна смуга обіймає землі між річками Дніпро, Десна та Беседь, які укриті лісами, звідки походить і назва Полісся. Південна смуга простягається між річками Остер, Дніпро, Ворскла. Саме ця частина здобула назву «Україна», «Степ», «Поле». Тамтешніх мешканців називають українцями, степовиками та полевіками. Щоб змалювати красу цього краю, за словами Марковича, необхідні пензель Пусена або перо Бюффона. Тутешнє хліборобство, пасічництво та скотарство – найкращі в Україні. Окрім пшениці, тут розводять тютюн, аніс, перець. Рогата худоба у степній смузі така велика і добра, як у Німеччині, куди її ганяли на продаж. Середня смуга розташована між двома першими й достатня як лісом, так і полем.

Найцікавішим постає *розділ IV* книги Я. Марковича, в якому ідеї Монтеस्क'є, Бюффона і Гердера знайшли втілення на українському ґрунті. У своїх спостереженнях про характер малоросіян Маркович виходить із просвітницької ідеї, що дух люди-

ни є дзеркалом предметів, які її оточують, «мініатюрним портретом країни», де вона мешкає. Щодо характеру малоросіян, Маркович наводить свідчення чужинців. Так, Фрібе вважав, що малоросіяни поважні, віддані, відкриті, без рабського приниження та підлої лестощі. За словами Шерера, малоросіяни – мужні, моторні, великодушні, некорисливі, невтомні, сміливі, хоробрі. За характеристикою Марковича малоросіяни – від природи лагідний і добрий народ.

Дух або характер українського народу Маркович розглядає, неначе передчуваючи романтизм, з точки зору таких його складників, як народна мова, одяг, звичай, обряди. В мові українців дослідник вбачає відбиток «щасливого клімату» та «прикмети душі її творців». Якщо відкинути брутальні слова, які вживаються простонароддям, виключити запозичені у німців, французів та кримських татар, то можна судити про дух цієї мови. Українська мова – ніжна, приємна, сповнена патетичних висловів, зменшувальних слів. Більш того, не без впливу сентименталізму Маркович називав рідну мову мовою любові.

З великою шанобою він ставився до української народної пісні, де завжди вміщені чарівні образи та картини природи, просте й палке висловлювання любові. Природний нахил українців до музики означав, за Марковичем, що Україна в Росії те ж саме, що Італія в Європі.

На сторінках «Записок о Малороссии» автор малює і зовнішній вигляд малоросіян, які голили бороду та голову. Одяг малоросіян не мав нічого джентуристого, навпаки, був поважний і спокійний. Чоловіки носили свитку, кобеняки (рід шинелі). Жінки на голові носили очіпок, з верхнього одягу плахту чи паневу. Дівчата вплітали в коси шовкові стрічки. Українське панство, що додержувалося старосвітчини, носило польський, козацький та кабардинський одяг, голили голову в кружок, шляхтянки одягалися в кунтуші, а на голові носили кораблики.

В обрядах та звичаях українців Маркович знаходить багато чого давнього, забобонного і разом із тим вигадливого. Коротко згадує про веснянки, вечорниці. Про весільні обряди обіцяє розповісти в іншому місці «Записок».

Важливим доробком Марковича було визначення типів українського народного характеру. Виходячи з ідей Бюффона про вплив повітря та землі на стан людини (де повітря вологе, там люди не такі пригожі й вигадливі), Маркович вважав, що дух мешканців північної частини Малоросії відзначався апатією та холодом, які переселилися туди з «похмурих лісів». Разом із тим північний українець більш прихильний до праці, сміливіший за південного мешканця. Втім, населення лісової частини далеко

від ніжного почуття, у них зовсім немає чутливих, приємних пісень. Вони невеликі на зріст, не поважні як степовики, що зумовлено почасти холодом, почасти ж трибом життя, бо вони не дуже охайні, вживають грубу їжу. Їх називають литвинами. Ставлення до них у Росії таке, за словами Марковича, як до гасконців у Франції та швабів у Німеччині. Наріччя північних малоросіян «лоскоче вухо» мешканцям степової і середньої смуги.

Другий тип – це населення степової України, яка є «другою Швейцарією». Не випадково поляки називали її «молочною землею», тому що мешканці її віддають перевагу молочним стравам. Степовики, або українці, високі на зріст, статурні, обличчям ніжні, пригожі, вони наділені усім необхідним для життя та утіхи, не знають великих турбот, дуже спокійні. Через брак лісів використовують солому, очерет, кізяк, оселі будують із хмизу та обмазують глиною так майстерно, що ті навіть скидаються на кам'яні. Печі в них з димарями, зимою в їхніх домішках тепліше, ніж у литовських хатах. Степовий малоросіянин, на думку Марковича, кращий архітектор, ніж лісовий, тому що потреба – кращий вчитель, ніж достаток.

Третій тип – це мешканці середньої частини Малоросії, які являють нібито середину між литвинами та степовиками (українцями). Вони вигадливіші перших та спритніші других, їхні промисли – торгівля, мисливство, рибальство, різні ремесла. У своїх заняттях, на думку Марковича, вони не такі одноманітні, як мешканці лісової смуги. Мова їхня – найкраща і найприємніша у всій Україні-«Малоросії».

У розділі V «Записок о Малоросии» поданий перелік річок із зазначенням розташованих біля них селищ та поселень.

У розділі VI автор перераховує мінерали, що знайдені в Україні, і супроводжує їх короткими довідками, здобутими ним самим у безпосередніх розвідках.

У цілому «Записки о Малороссии» Марковича здобули високу оцінку в українській історіографії. Так, М. Василенко вважав, що це справжня наукова історія, написана «со всеми приемами, которые выработала тогдашняя научная историческая критика». Звертає увагу М. Василенко і на патріотичний пафос книги Марковича, в жертву якому він не приніс факти: «Труды Марковича и др. также согреты и вызваны патриотизмом, любовью к родине; только патриотизму этому не приносится в жертву фактическая сторона, как это бывало в недавнее время, в той же второй половине XVIII века»¹. М. Грушевсь-

¹ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 252.

кий наукову вартість книги Марковича оцінював майже афористично, називаючи її «енциклопедією Гетьманщини»¹. Д. Дорошенко навпаки наголошував на патріотичній спрямованості «Записок про Малоросію». Книжка Марковича цінна й цікава не лише фактичним змістом, але тими думками і настроєм, які втілював молодий патріот-ентузіаст, що в ситуації бідності друкованих джерел про Україну, не могло не вплинути «на розвиток національного почуття серед українського громадянства»².

Докладний аналіз «Записок о Малороссии» Я. Марковича переконує, що перед нами перша спроба «громадянської історії» в українському історіописанні. Поява цього твору поставила українську історіографію в рівень з європейською історичною наукою із притаманними їй просвітницькими ідеалами науковості та стандартами історіографічної практики.

Отже, історичне письменство в Україні XVIII ст. пройшло непростий шлях від барокової повісті у формі козацьких літописів до усвідомлення думки про необхідність створення повної наукової історії краю на підставі просвітницької ідеології та критичного ставлення до джерел. Практичне втілення цього завдання зумовило увесь подальший розвиток української історіографії. Разом з тим розуміння шляхів розвитку української історіографії XVIII ст. неможливе без вивчення антикварного руху в її межах.

¹ Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 1. – СПб., 1914. – С. 7.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 68.

Розділ 3

Антикварний напря́м в українознавстві XVIII століття

Антикварна діяльність як напрям в українській історіографії виникає у другій половині XVIII ст. На відміну від історичного письменства, яке було зосереджене на висвітленні політичної, військової та дипломатичної історії, антикварний рух в умовах остаточної дезінтеграції традиційного українського суспільства, перетворення України на культурну провінцію у другій половині XVIII ст. був своєрідним засобом зберігання та трансляції споминів про недавнє минуле, рештків ще живого старосвітського побуту місцевого панства, а також звичаїв та фольклорних скарбів українського народу. Діяльність українських антикваріїв – своєрідна «культурна реакція» на процес поглинання рештків української автономії російською імперською машиною. *Антикварій* – це збирач старожитностей, історичних документів, книг, матеріалів рідної історії. Антикварна діяльність була досить різноманітною і передбачала збирання, опис, коментування, вивчення матеріалів з минулого громадського устрою і старосвітського побуту колишньої Гетьманщини.

§1. Збирання матеріалів побуту та громадського устрою України

На думку М. Грушевського, з усіх форм антикварної діяльності найбільш поширеною була збиральницька робота. При тому робота ця велась у різноманітних формах. Риси та особливості старосвітського побуту українського панства фіксувалися в родинних записках, щоденниках, діаріушах, кронічках, матеріалах наукових експедицій, у записках чужинців та описах подорожей теренами України.

Мемуарна традиція сягала своїм корінням до пам'яток XVI–XVII ст., як-от:

Щоденник Федора Євлашевського, записки київського війта Балики-Божка, Діаріуш Афанасія Филиповича. У XVIII ст. мемуаристика набуває антикварного характеру. Перші мемуари XVIII ст. явилися серед освіченої верхівки української старшини. Ці пам'ятки були не лише джерелом вивчення побуту козацької старшини, а й прикметою цього побуту та культури свого часу, з такими її пріоритетами, як практицизм, здоровий глузд, людські чесноти, військові звичаї, імперська лояльність, місцевий патріотизм.

Мемуаристів XVIII ст. поєднує спільність походження з козацько-старшинської верхівки, приналежність до культурної еліти, військова та державна служба, прагнення досягнути різні боки громадського та родинного життя, повсякденні і господарчі справи, політичні події, суспільні настрої, взаємини між різними верствами українського суспільства.

Микола Ханенко (1691–1760) походив з родини гетьмана Михайла Ханенка. Здобув освіту в Київській академії, служив старшим канцеляристом у Генеральній канцелярії, знаходився у близькому оточенні гетьманів Івана Скоропадського, а пізніше Павла Полуботка. Разом з П. Полуботком їздив до Петербурга, де був ув'язнений у Петропавловській фортеці. Після повернення в Україну при гетьмані Данилі Апостолі здобув посаду полкового судді, згодом генерального бунчужного та генерального хорунжого. З 1719 р. М. Ханенко вів щоденник, де фіксував родинні і господарчі справи, ціни на продукти, повинності селян, службу козаків, психологічні настрої і побут козацької старшини, а також військові і політичні події свого часу. Щоденник генерального хорунжого Д. Дорошенка оцінював як невичерпне джерело «до характеристики громадських, економічних і культурних відносин Гетьманщини за ціле майже півстоліття»¹. Щоденник М. Ханенка був надрукований О. Лазаревським у 1884 р.

Яків Андрійович Маркович (дід автора «Записок о Малоросии») доводився небожем Настасії Миклашевської, яка вдруге вийшла заміж за гетьмана Івана Скоропадського. Сам Яків Андрійович був одружений з дочкою Павла Полуботка Оленою. Разом із М. Ханенком Маркович вчився в Київській академії, де став улюбленим учнем Феофана Прокоповича. Проте, незважаючи на високе породичання, великих чинів Я. Маркович так і не здобув. Займав посаду наказного полковника лубенського, брав участь у військових діях на Кавказі. У 1741 р. їздив до Петербурга вітати царицю Єлизавету. У 1768 р. одержав посаду генерального підскарбія.

¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 36.

«Дневные записки малороссийского подскарбия генерально-го Якова Марковича» відрізнялися від Щоденника М. Ханенка кількістю побутових подробиць, обсягом економічних, політичних, військових, культурно-громадських та господарчих даних. Відомо, що Маркович вів щоденні нотатки про стан погоди та метеорологічні умови. Щоденник Марковича відкривається «Кроничкою» 1452–1715 рр. яку склав його тесть П. Полуботок, далі описуються події 1717–1767 рр. Перше неповне видання Щоденника Марковича було здійснене його онуком Олександром Марковичем у Москві в 1859 р., друге – О. Лазаревським у Києві у 1893–1897 рр.

Щоденник *Петра Апостола*, де йдеться про події 1735–1757 рр. також багатий побутовими подробицями. Протягом довгого часу син гетьмана Данила Апостола Петро жив у Петербурзі. Тут він здобув блискучу освіту, виховувався разом із дітьми кн. О. Меншикова. Щоденник написаний французькою, окрім якої автор ще вільно володів італійською та німецькою. Щоденник П. Апостола в перекладі російською був виданий О. Лазаревським у 1895 р. на сторінках «Киевской старины».

Важливим джерелом вивчення адміністративного устрою Гетьманщини були діаріуші або журнали (поденні записки), які укладалися в Генеральній військовій канцелярії за часів Скоропадського і Апостола. Це були відомості офіційного характеру, що велися старшим канцеляристом за особистим дорученням гетьмана. Найбільш відомі: «*Диариуш*, или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости пана Иоанна Скоропадского, войск всепресветлейшего его имп. вел. запорожских обоих сторон Днепра гетьмана, оказий и церемоний, також и в Канцелярии Войсковой отправуемых дел, начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году Войсковой Канцелярии старшим Канцеляристом Николаем Ханенком» (надрукований О. Бодянським в 1858 р.); *Діаріуш 1722–1723 рр.*, укладений канцеляристами П. Борзаківським та Ладинським (виданий О. Лазаревським у 1896 р.) і *Діаріуш*, присвячений перебуванню гетьмана Д. Апостола в Москві в 1728 р. (видав М. Судієнко в 1853 р.).

Протягом XVII–XVIII ст. при Генеральній військовій канцелярії існував спеціальний навчальний заклад напіввійськового типу – *Канцелярський курінь* – для підготовки кадрів освічених урядовців в адміністративних, судових та фінансових структурах Гетьманщини. До Канцелярського куреня приймалися представники старшинської аристократії, які прослухали курс у Київській академії. Канцелярський курінь був підпорядко-

ваний генеральному писареві, а очолював його старший канцелярист. М. Ханенко, як відомо, закінчивши Київську академію, пройшов курс у Канцелярському курені, у 1722 р. він був старшим канцеляристом. До речі, старший канцелярист був першою особою при генеральному писареві.

Для вступу до Канцелярського куреня треба було знати граматику, риторику, філософію і логіку. Усі ці науки вивчалися в середньому класі риторики і вищому класі філософії в Київській академії. Після вступних іспитів канцеляристів приводили до присяги і вносили до списку військових канцеляристів. Канцеляристи жили в спеціальному курені здебільшого на державний кошт. До кола предметів, що вивчалися, входили іноземні мови, юриспруденція, камеральні (фінансово-економічні) науки, військова підготовка, а також співи і гра на музичному інструменті (скрипці, флейті, басах). Навчання поєднувалось з практикою ведення окремих справ, зокрема скарг щодо земельної власності, участю в роботі комісій, які виїздили на місця у полки і сотні. Завдяки високій освіченості та вишуканим манерам канцеляристів часто запрошували до гетьманської резиденції для участі в офіційних церемоніях і урочистостях. Військові канцеляристи були чудовими співаками, у неділю і на церковні свята вони співали в місцевій церкві¹.

Таким чином, з рядів військових канцеляристів рекрутувалися вищі посадові особи Лівобережної України – дипломати, юристи, чини генеральної та полкової старшини. З когорти військових канцеляристів вийшли відомі українські інтелектуали – історики, письменники, перекладачі, мемуаристи – С. Величко, М. Ханенко, С. Лукомський, П. Борзаковський та інші.

Накопиченню матеріалів щодо вивчення господарчої діяльності, побуту і звичаїв українського народу сприяли наукові експедиції в Україну, влаштовані за ініціативою Петербурзької Академії наук. Прилучення до Росії правобережних та південних українських земель, походи російських військ на турок через Україну, все це стимулювало інтерес до географії, статистики, історії та побуту цього краю як з боку урядових імперських кіл, так і суто академічних.

Наприкінці 1760 р. Академія наук організувала *Велику академічну експедицію*, до планів якої входило обстеження українських земель, особливо Новоросії. Очолював експедицію відомий дослідник, академік *Іоганн Антін Гільденштедт* (1745–1781). Це була справжня наукова експедиція, до складу якої

¹ Довідник з історії України. – Т.2. – К., 1995. – С. 10.

увійшли окрім керівництва три студенти, художник та робітник (вибійник чучел). Про масштаб експедиції свідчить той факт, що в її розпорядженні було шість коней для перевезення експедиційного майна. Після обстеження південних провінцій Росії та Кавказу експедиція у 1774 р. прибула до України. Це була перша наукова експедиція в українські землі. Учасники її розташувалися у Кременчуці, звідки подорожували по навколишнім місцям, обстежуючи Новоросію і Слобожанщину. Збирання матеріалів провадилося різними шляхами. По-перше, власні спостереження учасників експедиції щодо особливостей українського побуту, культури, господарства. Були зроблені малюнки предметів побуту, знарядь праці, насамперед, землеробських рал, плугів, сох, серпів тощо. І. Гільденштедт сам склав анкету для збирання даних «о городах, слободах и слободках... на каких они реках имеют поселения и сколько в каждом месте жителей находится и чьи оныя жители – войсковые ли государственные или частных владельцев, или монастырские подданные»¹.

Доробком експедиції Гільденштедта були багаті етнографічні матеріали щодо характеру господарчої діяльності мешканців краю (обробка ґрунту, збирання врожаю, хліборобські знаряддя, скотарство, садівництво, рибальство, пасічництво), їхніх звичаїв та побуту (страви, оселі, духовна культура, знання). Щоденник експедиції Гільденштедта був виданий німецькою мовою після смерті автора П.Палласом: «Gildenstedt I.A. Reisen durch Rusland und in Caucasischen Gebirge. St-Peterburg. 2Rd, 1787 und 1791». До речі, це видання знаходилось у бібліотеці Я. Марковича – автора «Записок о Малороссии».

Фрагменти з «Путешествия через Россию на Кавказские горы» Гільденштедта пізніше видавалися в різноманітних українських виданнях, що характеризує їхню наукову вартість і практичну користь².

Експедиція Гільденштедта являла собою взірєць наукового обстеження українських земель і мала послідовників в академічних колах. У 1781–1782 рр. Україною подорожував природознавець, член Петербурзької Академії наук *Василь Зуев*, який видав свої спостереження у книзі «Путешественные записи от Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.» (1787), йому також належить стаття «О бывших промыслах запорожских козаков,

¹ Див.: Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 49.

² Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5; Записки Одесского общества истории и древностей. – 1879. – Т. II; Киевская старина. – 1898. – № 2, 4.

а найпаче рыбном», що містить дані про промисли і побут запорожців, здобуті автором під час його перебування на Запорозжжі. «Записки» В. Зуева також значилися у реєстрі бібліотеки Я. Марковича.

Дані про побут та громадський устрій України поповнювали описи подорожей, записки мандрівників, більшість з яких була видана на початку XIX ст. Йдеться про «Путешествие в Малороссию» (М., 1804), «Другое путешествие в Малороссию П. Шаликова» (М., 1804), «Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова» (СПб., 1803–1805), «Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии» (М., 1806, Ч. 1–3)¹.

Цікавий і такий факт: доктор медицини, англієць за походженням Матвій Гутрі, перебуваючи на російській службі, був членом Лондонського королівського товариства, а також Единбурзького і Шотландського товариства антикваріїв. Він був автором п'ятих дисертацій, тобто розвідок, присвячених російським старожитностям, що були видані у Петербурзі французькою в 1795 р. з посвятою Катерині II. У дисертаціях М. Гутрі йдеться про старовинні обряди, поганські свята, ігри, давню музику, музичні інструменти, побут, сільські розваги. Його дружина – Марія Гутрі, що була головною наглядачкою Петербурзького інституту шляхетних дівчат, також подорожувала Україною. З цієї нагоди з'явився «Опис подорожі Марії Гутрі Тавридою чи Кримом», виданий в Лондоні в 1803 р.² У цьому «Описі», як і в дисертаціях Матвія Гутрі, було багато цікавих даних та подробиць.

У цілому видання записок мандрівників та описів подорожей спричинилося до поширення відомостей про Україну, вивчати серед читачів – представників освіченого панства – відчуття національної гідності і культурної вартості. Більш того, серед місцевих знавців та аматорів української старовини міцнішало прагнення виправити деякі хибні або перекохані свідчення, випадкові помилки, що зустрічалися в записках мандрівників, доповнити їх новими даними тощо.

Про успіхи збиральницької праці як напряду в антикварному русі аматорів української старовини, побуту та історії свідчить виникнення численних і різноманітних за змістом і характером колекцій старожитностей, книг, стародруків, пред-

¹ Див.: Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // Киевская старина. – 1892. – № 2. – С. 226–259.

² Див.: Друг просвещения. – 1806. – Ч. 1. – № 2. – С. 186.

метів побуту, історичних пам'яток і документів, природничих, нумізматичних колекцій, родинних архівів і бібліотек: Г. та В. Полетик, О. Безбородька, А. Чепи, Я. Марковича, Д. Трощинського та ін. Ці колекції і книжкові зібрання були виразною прикметою часу і побуту української інтелігенції кінця XVIII – початку XIX ст., важливою складовою культурно-громадського і духовного відродження України.

§2. Вивчення історії та статистики України

Антикварний напрям репрезентують і так звані *топографічні описи*, які були дуже поширені як історичний жанр у другій половині XVIII ст., особливо в Англії. Це були праці, присвячені статистичному опису губерній, намісництв, міст, повітів, епархій, монастирів, сіл, містечок, хуторів різних регіонів, що входили до складу Російської імперії. Інтерес до місцевої історії пояснювався, з одного боку, розвитком соціально-економічних відносин, особливостями суспільно-політичного і культурного життя країни, з іншого – стилем мислення епохи, що мав енциклопедичний характер. Звідси і прагнення узагальнюючого, енциклопедичного опису рідного краю – села, міста, повіту, губернії. Поширені у XVIII ст. топографічні описи були спрямовані до вивчення статистичного (економічного) стану краю, географічних, етнографічних та історичних даних. Під статистикою у XVIII ст. розуміли вчення про державний і церковний устрій, адміністративне правління, міжнародні відносини, відомості про економіку, географію, культуру. У широкому розумінні статистика – це державознавство, галузь знання, де державознавство тісно поєднується з географією. Звичайно, що ініціаторами укладення топографічних описів виступали урядова, місцева адміністрація, академічні установи та окремі вчені.

У 1737 р. В. Татищев склав анкету для докладного вивчення історії та географії Росії. Г. Міллер також підготував спеціальні програми-анкети для збирання етнографічних, статистичних та історичних матеріалів. Анкета, укладена М. Ломоносовим, передбачала збирання матеріалів з історії рідного краю. Його анкета 1760 р. містила 30 пунктів і була розіслана для опрацювання по всіх губерніях. Анкета передбачала фіксацію археологічних та історичних даних, копіювання історичних пам'яток, літописів, документів. У 1777 р. віце-президент Петербурзької Академії наук Сергій Домашнев звернувся до членів

Академії з пропозицією укласти і надрукувати загальний історично-географічний та фізико-економічний опис Росії. Наукові експедиції, організовані Академією протягом 1760–1770 рр., незважаючи на певну цінність, були неповні. З цієї нагоди при Академії був утворений *Топографічний комітет*, до складу якого увійшли провідні вчені, академіки П. Паллас, С. Румовський, І. Лепьохін, І. Гільденштедт, ад'юнкти П. Іноземцев, І. Герогі. Топографічний комітет підготував «Прспект топографического описания России», згідно з яким робота велась у таких напрямках, як 1) загальний географічний опис, 2) загальний історичний, 3) загальний статистичний, 4) особлива та спеціальна географія Росії, 5) фізичний опис держави та її промислів. Історичний опис у свою чергу поділявся на два відділи: перший містив найважливіші дані щодо загальної російської історії, другий передбачав докладний опис окремих народів Росії. За інструкцією треба було дати нарис історії (підкорення того чи іншого народу, місце його мешкання, кількість душ, релігія, уклад життя, звичаї, одяг, господарство, мова, мистецтва, промисли тощо). Передбачалось також вивчення техніки, сільсько-го господарства, історії монет.

Топографічний комітет при Академії наук проіснував недовго, а відтак і загального географічного опису Росії так і не було зроблено. Втім, своєю діяльністю комітет започаткував практику укладення місцевих топографій, сприяв накопиченню даних у галузі народознавства та місцевої історії.

Певний вплив діяльність Топографічного комітету мала на стан українознавства. У другій половині XVIII ст. виникло чимало топографічних описів українських губерній та намісництв, з'явилася перша наукова програма загального топографічного опису України.

Топографічним дослідженням сприяла і урядова політика: генеральне межування, що почалося у 1765 р., губерньська реформа 1775 р., руйнування Запорозької Січі тощо. У 1777 р. Сенат прийняв постанову про укладення на місцях топографічних описів намісництв, губерній та міст. У 80-х роках XVIII ст. була підготовлена і надрукована ціла низка топографічних описів багатьох намісництв і губерній Росії, в тому числі й українських.

Автором програми всебічного опису України-«Малоросії»¹, яка не мала аналогів і перевищувала тогочасні академічні зразки, був Федір Туманський.

¹ Край, географічно обмежений адміністративними кордонами малоросійського генерал-губернаторства.

Ф. Туманський (1747–1810) походив з відомого старшинського роду. Батько його В.Г. Туманський був генеральним суддею, а в 1782–1796 рр. помічником правителя Новгород-Сіверського намісництва. Ф. Туманський вчився в академічному університеті в Петербурзі, потім продовжував навчання в Європі. Жив у Петербурзі, займався видавничою та науково-літературною діяльністю. У 1779 р. був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Зрозуміло, він був обізнаний з діяльністю академічного Топографічного комітету, під впливом якого і була створена ним програма збирання статистичних, історико-етнографічних і географічних матеріалів для повного опису України.

У 1779 р. Ф. Туманський подав генерал-губернатору Малоросії «Доношение графу П.А. Рум'янцеву от бунчукового товарища Федора Туманского, корреспондента С.-Петербургской Академии наук, с присоединением двух программ для описания Малороссии 1779 г. в декабре». Свою Програму Ф. Туманський склав за анкетним принципом. Проте, на відміну від своїх попередників В. Татищева, Г. Міллера, М. Ломоносова, які готували анкету-інструкцію для дослідників, Туманський розробляв свою анкету для місцевих респондентів. Враховуючи психологію опитуваних (людей завжди насторожували офіційні переписи, що свідомо чи підсвідомо вело до приховування, непорозуміння), Туманський намагався використовувати неофіційні прийоми збирання інформації. Він вважав за краще діяти через осіб місцевої адміністрації.

Інновацією Туманського було те, що він вперше запропонував роздільне вивчення міст та сіл. Програма складалася з двох розділів (анкет). Перший розділ обіймав 50 пунктів, призначених для вивчення міст, другий – з 23 пунктів щодо опису сіл, слобід, хуторів тощо. Обидві програми передбачали широкий спектр питань: час заселення, стан людності, форми правління, кількість мешканців, мова, одяг, торгівля, виробництво, ліси, риби, звірі, народні прикмети, звичаї, знання, марновірство. Більше того Туманський не обмежувався лише формулюванням відповідних питань, як це робили його попередники, а й поряд із питанням пропонує зразок розгорнутої відповіді на нього: «образец к обстоятельному малороссийских городов описанию»; «образец к описанию малороссийских сел, слобод, хуторов и займищ».

Слідом за Гільденштедтом Туманський використав прийоми ілюстрованої фіксації матеріалів малюнками, кресленнями міст, будівель, пам'яток матеріальної та духовної культури. Якщо є здібні для того люди, підкреслювалось у першому пункті анкети, «благоволено б примечательным городам приложить

рисунок фасадам с полным изображением и пояснением в приложенном к тому реестре по буквам знатнейших мест, зданий и что примечательно».

У справі обробки цих анкет Ф. Туманський стояв на позиціях наукової критики: здобутий матеріал має бути систематизований «через критику».

Загалом Програма повного опису України-«Малоросії», укладена Ф. Туманським, була вагомим здобутком українознавства другої половини XVIII ст. Програма враховувала досвід попередників-мандрівників та академічних учених – Татищева, Міллера, Ломоносова, Гільденштедта. Цей проект Ф. Туманського був найбільш повним за змістом, новим за структурою і засобами реалізації. До речі, як вважає сучасний дослідник української етнографії В. Горленко, ця програма не мала аналогів в інших країнах і була першою в Європі такого ґатунку анкетною для вивчення європейських народів. У Європі перша анкета для збирання даних матеріальної і духовної культури з'явилася набагато пізніше, ніж Програма Туманського, в 1810 р., і була укладена Дюролом та Мангурі¹.

Програма Туманського закладала підвалини наукового вивчення краєзнавства та етнографії України. Принципи її використовувались у практиці топографічного опису Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

Чернігівське намісництво утворено в 1781 р., Новгород-Сіверське, яке включало території Стародубського полку, частково Чернігівського і Ніжинського полків – 1782 р. Як відомо, важливу посаду в адміністрації Новгород-Сіверського намісництва посідав уже згаданий Василь Туманський. Саме під впливом Програми Ф. Туманського, вважають М. Василенко та М. Грушевський, з'явилися на світ топографічні описи Д. Пашенка (1781) та О. Шафонського (1786).

Дмитро Пашенко (1759–1809) походив з козацько-старшинської родини. Був канцеляристом у Малоросійській колегії, пізніше полковим писарем і підкоморієм Городнянського повіту на Чернігівщині. Брав участь у роботі Комісії для топографічно-статистичного опису Гетьманщини. У 1781 р. уклав «Описание Черниговского наместничества».

Опанас Шафонський (1740–1811) народився на Чернігівщині в родині сотника. Освіту здобув у європейських університетах – Галлі, Лейдена, Страсбурга. За фахом – доктор медицини, був директором Московського сухопутного госпіталю, ав-

¹ Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в. – К., 1988. – С. 51, 55.

тор записок про чуму в Москві 1770–1772 рр. Шафонський був членом секретної комісії по боротьбі з Пугачовим. Інтерес до української старовини виник у нього ще в Москві під впливом просвітницьких природничих та суспільно-політичних ідей. У 1782 р. він повернувся до України, змінивши медичну діяльність на правничу. О. Шафонський став президентом Кримінальної палати.

Після губернської реформи і утворення в Малоросії намісництв за указом Катерини II від 1784 р. намісники і губернатори мусили подати урядові описи своїх намісництв та губерній. За дорученням П. Рум'янцева О. Шафонський склав топографічний опис Чернігівського намісництва. Попервах він користувався урядовими програмами опису намісництв, на їх підставі розробив власну анкету, яку розіслав по повітах Чернігівського намісництва¹. Відповіді були підготовлені земськими урядовцями. Проте ці матеріали не задовольняли дослідника, у листопаді 1784 р. він особисто роз'їжджав по намісництву з метою збирання даних, архівних та статистичних матеріалів, спостерігаючи побут, звичаї, господарчу діяльність населення. У своїх розвідках О. Шафонський використовував програму Ф. Туманського.

«Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России» О. Шафонського Д. Дорошенко називав надзвичайно цінною працею, «яка містить дуже важні відомості про Гетьманщину XVIII віку»². Цей опис складається з двох частин: «Географическое и историческое описание Малой России вообще» та «О Черниговском наместничестве». Як і О. Рігельман, О. Шафонський додержувався гіпотези про кавказьке походження українського козацтва. Та частина «черкесів», що були християнами, «перешли в четырнадцатом столетии из Кавказских гор в Курск, а после на Днепр, и построили город, по имени своему, Черкасы». На підставі порівняння антропологічного типу (зовнішнього вигляду), побуту, одягу, звичаїв дослідник вважав, що сучасні гірські черкеси «по сей день весьма на малороссиян, в низовых местах Днепра живущих, и особливо все на бывших запорожских казаков похожи, которые и вообще все малороссияне, изстари от великороссиян черкасами называются»³. Свій

¹ Стороженко Н. История составления топографического описания Черниговского наместничества // Киев. универ. изв. – 1886. – № 10; Гісцова Л. Цікавий документ // Архіви України. – 1971. – № 1.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 64.

³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 53.

топографічний опис О. Шафонський подав Катерині II під час її подорожі Україною (1786–1787 рр.).

До згаданої подорожі імператриці, як маємо припустити, причетна поява й інших топографічних описів: «Топографическое описание Киевского наместничества» (1786), «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» (1786), «Топографическое описание Новгород-Северского наместничества» (1787), «Топографическое описание Харьковского наместничества» (1788). Автором останнього опису, на думку В. Горленка, був капітан М. Загоровський¹.

Відомо, що талановитий адміністратор, згодом знаний російський історик, соціолог *Іван Болтін*, який служив в Україні, очолюючи митницю у Василькові протягом 1769–1779 рр., був добре обізнаний з географією, топографією та статистикою краю. І. Болтін був автором двох топографічних описів: «Историческое и географическое описание Киевского наместничества» та «Историческое и географическое описание Черниговского наместничества», в яких докладно висвітлював давнє та нинішнє становище народів, міст, розташування кордонів, звичаї, забобони, чисельність мешканців цих земель, їхні промисли, ґрунт, річки, ставки, рослини, державні прибутки, а також потенційну користь від них та недоліки, що їм притаманні. Ці скупі довідки про топографічні описи Болтіна збереглися лише в «Новом опыте исторического словаря о российских писателях» Є. Болховітінова (1805)². Самі тексти описів у складі архіву Болтіна були подаровані Катериною II відомому аматору та збирачу російських старожитностей графу О. Мусіну-Пушкіну, колекція та бібліотека якого загинули під час московської пожежі в 1812 р.

Цікаво, що шляхи Болтіна та його майбутнього опонента, автора «Истории Древняя и нынешняя России» Леклерка вперше перетнулися в Україні. У 1759 р. французький полковий лікар, літератор та історик Ж. Леклерк був запрошений на посаду лейб-медика до українського гетьмана Кирила Розумовського, якого він супроводжував у подорожі по Європі. В 1769 р. Леклерк повертається до Росії і лишається тут до 1775 р. Він був обраний почесним членом Петербурзької Академії наук. Під час перебування в Україні Леклерк збирав матеріали з історії запорозького козацтва, Запорожжя, побував на Січі. Йому належала праця з історії козацтва «L'histoire des Cosaques de Boristhenes», яка, на жаль, не збереглася³.

¹ Горленко В. Ф. Вказ. праця. – С. 65.

² Друг просвещения. – 1805. – № 10. – С. 66

³ Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – С. 1274.

Українським сюжетам у праці І. Болтіна «Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка» (1788–1794) присвячений розділ «О начале запорожцев». Зрозуміло, що наприкінці XVIII ст. концепції сарматського та хозарського походження українського козацтва безнадійно застаріли. І. Болтін, услід за В. Татищевим, додержувався версії про південне, кавказьке походження козаків, на яку у свою чергу спиралися О. Шафонський, О. Рігельман, М. Антоновський. За версією І. Болтіна, «в 1282 году баскак татарский Курского княжения, призвал черкас из Бештау или Пятигория, населил ими слободы под именем казаков». Курський князь Олег зруйнував ці слободи, а залишені в живих утікачі ввійшли у Канів, де вони збудували собі містечко, скоріше острозок, який і називали Черкаськ з огляду на те, що більша частина з них «були пороною черкаси». Згодом, через утиски, що чинили поляки і литовці, чимало з тамошніх мешканців, на думку І. Болтіна, увійшли до складу козаків черкаських. Звичайно, що перші переселенці з Курська вже перевелися та місце їх заступили українці, які первісну назву «черкас» при собі залишили і поширили її на всіх тутешніх мешканців. Таким чином, ім'я козаків стало спадковим і єдиним для усіх навколишніх жителів, а Черкаськ став столицею козацьких селищ¹.

У 1770 р. з'являються і перші розвідки з української етнографії. «Первістком української етнографії» назвав М. Грушевський перший друкований твір на цій ділянці – «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии», написаний прапорщиком Григорієм Калиновським, який доводився небожем В. Рубану. Останній і надрукував цей твір у 1777 р. в Петербурзі. Про те, який резонанс мала праця Г. Калиновського в освічених колах, свідчить той факт, що вона була повністю передрукована М. Чулковим у його «Словаре русских суеверий» в Москві у 1786 р.

Відомості про Україну, її історію, сучасний побут та громадський устрій зустрічалися в різноманітній довідковій літературі, наприклад, в «Словаре географическом Российского государства», виданому у Москві 1805 р. Щекатовим та Максимовичем. До речі, матеріали для «Словника» постачав відомий знавець історії та джерел Микола Бантиш-Каменський, який з 1800 р. обіймав посаду директора архіву Міністерства іноземних справ.

Певний внесок у розвиток українознавства зробив відомий етнограф, історик та агроном *Василь Ломиковський* (1778–

¹ *Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные Иваном Болтинным.* – СПб., 1788. – С. 344–347.

1845). Народився він на Полтавщині, належав до нащадків гетьмана Д. Апостола. Вчився в кадетському корпусі в Петербурзі, був на військовій службі. Жив на своєму хуторі «Трудолюб» у Миргородському повіті. Цікавився українською старовиною, займався антикварною діяльністю. Приятелював з В. Капністом та І. Мартосом.

В. Ломиковський уклав одну з перших збірок українських дум «Запись малороссийских дум» (1805). У 1808 р. він підготував матеріали для написання повної історії України під назвою «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года». Цей твір був надрукований О. Лазаревським у 1894 р. під назвою «Словарь малороссийской старины», де наводились цінні факти та відомості стосовно звичаїв, обрядів, побуту українського народу. Він також надрукував і щоденник В. Ломиковського на сторінках «Киевской старины» в 1895 р. У рукописі залишилися праці Ломиковського «О древнем богопочитании в Малороссии и частично в епархиях», в якій ідеться про первісні форми релігії у східних слов'ян. Відомий також його переклад з французької «Історії малоросійських і запорозьких козаків» Шерера. У рукописах зберігаються розвідки «О первобытных жителях Малороссии обеих сторон Днепра» (1812) та «Запасы для малороссийской истории».

§3. Початок видавничої діяльності

Важливою складовою антикварної діяльності поряд із збиранням та вивченням матеріалів історії, статистики, географії України була *видавнича діяльність*. Справа в тому, що більшість історичних пам'яток, козацьких літописів, документів залишилась у рукописах, дослідники та аматори української старовини вимушені були користуватися невиправленими списками, часто без імені автора. Освічені «петербурзькі малороси» О. Безбородько, В. Рубан, Д. Трошинський, Ф. Туманський усвідомлювали необхідність видання матеріалів та джерел української історії для збереження духовної спадщини, поширення історичних знань серед освіченого українського панства, накопичення матеріалів для створення наукової історії України.

Активну видавничу діяльність розпочав В. Рубан, член Вільного економічного товариства, директор катеринославських училищ. У 1771 р. разом з Михайлом Муравйовим він ви-

давав часопис «Трудолюбивый муравей», а в 1772–1773 рр. – збірник «Старина и новизна». В цих виданнях публікувались також історичні розвідки та статті. Видавав В. Рубан також «Любопытный месяцеслов» у двох столицях на 1775, 1776, 1778 й 1780 рр., де вміщено чимало статей, присвячених історії, географії та статистиці України.

З ім'ям В. Рубана пов'язана публікація спеціальних праць з української історії та статистики, записок мандрівників: 1) «Краткие географические, исторические и политические известия о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, также списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и проч. издал В. Рубан» (СПб., 1883); 2) «Краткая летопись Малыя России, с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего тамошнего правления, и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов», 1777, – це «невеличка історична компіляція з доповненнями Безбородька»¹; 3) «Землеописание с показанием города, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах, и других нужных сведений, издал В. Рубан» (СПб., 1777) являло собою, за словами М. Грушевського «географію та статистику Гетьманщини за переписом 1764 р.»²; 4) «Путешествие ко святым местам В. Григоровича-Барского» (СПб., 1778).

Видавничою діяльністю займався і Ф. Туманський. У 1786–1787 рр. він видавав «Зеркало света» та «Лекарство от скуки и забот». Найбільш відомий його проект – це видання одного з перших часописів історичного профілю «Российский магазин» з вересня 1792 по березень 1794 р.³ На сторінках цього журналу доволі систематично друкувалися джерела та документи з української історії: «Выписка из записки 1748 г. о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые атаманы, войсковые судьи, писари, асаулы, також в разные места – в полковники, что обыкновенно бывало в новый год» (1792); Білоцерківський маніфест Богдана Хмельницького (1793), «Летописец Малыя России» (1793), Літопис Г. Граб'янки без імені автора і з невеликим словничком історичних реалій, який М. Грушевський вважав попередником більш докладної праці, започаткованої В. Ломиковським⁴ (Словаря малорусской старины).

¹ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. I. – СПб., 1914. – С. 7.

² Там само.

³ Див.: Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века «Российский магазин», изд. с сентября 1792 по март 1794 года. Три части // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – № 1.

⁴ Грушевский М. Вказ. праця. – С. 7.

У цілому видавнича практика українських інтелектуалів, яка поступово перетворювалася на спеціальну сферу діяльності, відіграла важливу роль в ідейному забезпеченні культурно-національного відродження в Україні в кінці XVIII – початку XIX ст.

Таким чином, саме на XVIII ст. припадає формування наукових форм української історіографії, виникнення наукового українознавства. Соціокультурні передумови цих процесів були тісно пов'язані зі змінами політичного устрою Лівобережної України, скасуванням рештків українського автономізму. Все це посилювало ностальгію культурної еліти за героїчним минулим, політичними привілеями, старосвітськими звичаями, укладом життя, мовою та природою рідного краю. З іншого боку, військові походи, війни з турками, приєднання нових земель, їх освоєння також сприяло зростанню інтересу урядових кіл до колишнього і нинішнього стану українських провінцій на півдні і заході Російської імперії.

До виникнення наукових форм української історіографії спричинилися і внутрішні чинники. XVIII ст. – це вік нового, класичного типу науки. В українській історіографії, як і в російській, в цей час існували два провідних напрями: історіописання та антикварна діяльність. Історичне письменство репрезентоване козацькими літописами, що являли собою історичну барокову повість із характерними для неї гіперболами, красномовством, повчальним тоном і політико-дипломатичною риторикою. У другій половині XVIII ст. на зміну бароковій повісті приходять перші наукові розвідки, що відповідають вимогам критичного ставлення до джерел та просвітницьким ідеалам.

Антикварний рух в Україні, як і в інших країнах, характеризувався збиранням, вивченням та виданням матеріалів рідної старовини, що стало важливою прикметою часу і побуту нащадків козацької старшини. З одного боку, це пояснювалось прагненням багатьох старшинських родин довести своє право на дворянство, з іншого – виникненням наприкінці XVIII ст. покоління освічених збирачів та аматорів української історії, які мріяли про повну наукову історію України і заради цього вели копітку підготовчу роботу. З цієї точки зору цінними були щоденники, мемуари, родинні кронічки, офіційні діаріуші, записки мандрівників та чужинців. У межах антикварного напрямку відбувалось вивчення статистики, географії та історії України. До цієї справи спричинилися урядові установи та Академія наук. Топографічні описи, етнографічні та статистичні розвідки готували ґрунт для наукового дослідження сучасного

та минулого стану України. Видавнича діяльність учених і культурно-громадських діячів Росії й України сприяла накопиченню матеріалів та популяризації знань про українське минуле.

Специфічною рисою української історіографії XVIII ст. було те, що вона відчувала себе частиною, «тілкою» загальноросійської історії. Українських істориків-аматорів та антикваріїв XVIII ст. відрізняв глибокий місцевий патріотизм, любов до рідного краю, його минулого, проте всі вони писали російською мовою і були проникнуті переконанням, що Україна – це частина російського імперського світу. Одним словом, це покоління українських дослідників мислило у категоріях численних лояльностей.

Ідеалом науковості першої половини XVIII ст. була збелетризована історична розповідь про героїчне минуле, козацькі битви та звиятиги, згодом – просвітницький ідеал повного, енциклопедичного дослідження економічного, фізичного, політичного, соціального та культурного стану своєї країни, землі, регіону.

Для XVIII ст. провідним був тип історика-збирача, аматора рідної старовини. Історичними розвідками більшість із них займалась на дозвіллі (С. Величко, Я. Лизогуб, С. Лукомський, П. Симоновський, Я. Маркович, В. Ломиковський), дехто – за родом служби (О. Рігельман, І. Гільденштедт, О. Шафонський). Г. Міллер виконував урядові замовлення. Соціальний склад українських істориків та антикваріїв був досить різноманітний – канцеляристи, урядовці, високі посадові особи, меценати, військові, професійні вчені, літератори, освічені дідичі, дрібне панство.

Загалом українська історіографія XVIII ст. являла собою сплав національної культурної традиції, козацько-старшинського історіописання із новітніми ідейними впливами Росії та Європи у сфері історії, філософії та природознавства.

Українська історіографія XIX–XX століть у контексті національного відродження в Україні

XIX ст. – особлива доба в розбудові української історіографії. На цей час припадає процес перетворення її з проблемної історіографії, складової загальноросійської історичної науки на самостійну ідейно-організаційну структуру із своїми установами, кадрами, науковою ідеологією, незалежними від російської, польської чи німецької історичної науки. Вивчення складних процесів витвору української національної науки протягом XIX ст. неможливе без усвідомлення такого багатовимірного соціокультурного феномена як *українське національне відродження*. Сенс даного розділу полягає в тому, щоб з'ясувати зміст поняття «українське національне відродження», характер та механізм взаємодії української історіографії з національним відродженням в Україні.

§1. Поняття «українське національне відродження»

У нинішніх умовах ренесансу української державності, суспільно-політичного та культурного життя українського народу поняття національного відродження набуває нового змісту в контексті української перспективи. Що означає «культурно-національне відродження», «суспільно-політичне відродження», «державне відродження», «духовне відродження»? Поняття українського національного відродження не підлягатиме жорстким дефініціям, скоріше йдеться про його інтерпретацію у певному контексті. Так, М. Грушевський в енциклопедичному виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» вживає поняття «українське відродження», «національне відродження», зміст якого передає за допомогою таких синонімів як «національний рух», «націо-

нальне життя, що виключно зосереджувалося в літературі та в українських розвідках», «українство»¹.

Словом, українське національне відродження М. Грушевський сприймає з точки зору народницької перспективи як процес зближення української інтелігенції зі своїм народом, який постає носієм національного елементу. Саме народна мова, на думку дослідника, «вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок інтелігенції з народом, відкрила шлях до народної душі, до зближення з нею: мові має бути вдячною Україна тим, що її українство не обмежувалось збиранням творів народної словесності, укладанням граматик та словників, а перейшло у справжнє національне відродження»². Почавшись на ґрунті мови та літературної творчості, зближення української інтелігенції з народом не обмежувалось лише літературною діяльністю, а поступово вело її до розуміння політичних та соціальних умов народного життя³.

Д. Дорошенко розумів українське національне відродження як «національний рух» або «літературно-національний рух». Щодо початкових етапів цього руху, то він був «чисто ідейним рухом», представником і носієм якого була панівна верства українського суспільства – дворянство. Справа в тому, що «в народні маси цей рух не йшов по тій простій причині, що вони опинилися в кріпацькій неволі, стали поза обсягом впливу школи і просвіти»⁴. Батьківщиною українського національного відродження Д. Дорошенко вважав Лівобережну Україну з її історичними традиціями та почуттям місцевого патріотизму. Правобережна Україна з її спольщеним дворянством «не брала участі в цьому відродженні», а навпаки, стала «тереном відродження польської державно-національної ідеї»⁵. Наприкінці ХІХ ст., коли виникає ідеологія українського націоналізму, національний рух (відродження в Україні) набуває, за Д. Дорошенком, нового, громадсько-політичного сенсу: «нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісового українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою-то культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій»⁶.

¹ *Украинский народ в его прошлом и настоящем.* – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 321, 334–335.

² *Там само.* – С. 321.

³ *Там само.* – С. 322.

⁴ *Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2 т.* – К., 1992. – Т. 2. – С. 274.

⁵ *Там само.* – С. 278.

⁶ *Там само.* – С. 318.

Якщо для українських радянських істориків проблема національного відродження протягом десятиліть була своєрідним ідеологічним табу, більш того, політично небезпечною, то зарубіжні українські дослідники, навпаки, розглядали цю проблему у широкому історико-соціологічному розумінні, в контексті національних процесів та формування національної ідеології.

Так, американський дослідник Роман Шпорлюк вважає, що національне відродження – «це усвідомлення себе, етносу як нації, як дійової особи історії і сучасного світу»¹. Цікаво, що втрачу Україною рештків автономного устрою в середині XVIII ст. дослідник вважає закономірним, досить типовим явищем європейської історії. Європа XVIII ст. була добре знайома з посяганнями центральної влади на традиційні свободи окремих регіонів, міст та верств (духовенства, дворянства). Бере до уваги американський історик і геополітичний чинник, що вплинув на процес відродження в українських землях. Йдеться про три поділи Польщі і прилучення до Російської імперії чорноморського узбережжя та Криму².

Батьківщиною українського національного відродження Р. Шпорлюк називає колишню Гетьманщину, яка мала «найкращий потенціал, володіла відносно кращими передумовами для формування національного руху», де ще зберігалася пам'ять про політичні права та державний устрій³.

Специфіку, а точніше «парадокс», українського національного відродження автор вбачає в тому, що Лівобережна Україна, яка мала найкращі передумови, втрачає їх «через втручання ззовні», й провід перейшов до однієї із найвідсталіших земель – Галичини, – яка завдяки зовнішнім стимулам стала «українським Ремонтом»⁴.

Сучасний канадський дослідник Павло Магочий характеризує національне відродження в Україні за допомогою таких понять як «національний рух», «націоналізм»: «Оскільки українці були бездержавним народом, який жив у Російській та Австрійській імперіях, їхнє національне відродження впадає в категорію натхненного інтелігенцією націоналізму»⁵. Специфіка поглядів П. Магочия зумовлюється його прагненням за-

¹ Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // *Наука і культура*. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159.

² Там само. – С. 162.

³ Там само. – С. 163.

⁴ Там само. – С. 164.

⁵ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Укр. істор. журн.* – № 3. – С. 101.

побігти надмірної ідеологізації, а також нахилом до широких історико-соціологічних побудовань.

По-перше, декларуючи принцип деідеологізації (марксистської чи націоналістичної), П. Магочий наголошує тим самим на сциєнтистських підходах до проблеми українського національного відродження. По-друге, він прагне розглядати українське відродження у контексті історії слов'янських відроджень: «... було б корисно, навіть необхідно, ... не розглядати феномен націоналізму та національного відродження на українських землях з наперед визначеного уявлення про те, що рух вартісний тільки з погляду «прогресивного» розвитку до майбутнього безкласового суспільства або до незалежної та об'єднаної Української держави. Було б також корисно відкинути ідею унікальності, яку так полюбують немарксистські українські історики, і поставити український рух у контекст інших національних відроджень»¹.

Доробком канадського дослідника є витвір нової аналітичної структури або моделі вивчення українського національного відродження, яка, на думку автора, має не тільки поставити український рух у широкому, європейському контексті, але й брати до уваги специфічний український досвід². Разом з тим, досить сумлінний аналіз автором особливостей процесу національного відродження в українських землях у межах Російської та Австрійської імперій становить врешті-решт умілу інтерпретацію загальних схем слов'янських відроджень на матеріалах української історії. Новій аналітичній структурі П. Магочия бракує «ідеї унікальності», яку так полюбують немарксистські українські історики», тобто саме тієї ідеї, яка одушевляла український національний процес протягом усього ХІХ ст. і водночас зближувала його із східнослов'янськими відродженнями, робила його неповторним і унікальним, вектором специфічних соціокультурних та інтелектуальних умов розвитку українського народу.

Відповідь на питання, що являє собою процес українського національного відродження, доречно шукати в роботах відомого американо-канадського дослідника, оригінального історичного мислителя Івана Лисяка-Рудницького. Певний інтерес становлять його методологічні зауваги щодо феномену «відродження», точніше «завмирання й відродження», «перериви» в українській історії. Український народ подібно сербам, чехам,

¹ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Укр. істор. журн.* – № 3. – С. 100.

² Там само. – С. 98.

литовцям, фіннам та іншим належить до так званих неісторичних народів. Соціологічний зміст категорії «неісторична нація», «неісторичний народ» І. Лисяк-Рудницький вбачає у факті історичного дисконтинуїтету, тобто «глибоких і довгих переривів» насамперед у сфері державної організації та високої культури.

Україна була «типовою неісторичною нацією». Особливість української історії полягала в тому, що Україна зазнала двічі таких глибоких і довгих переривів у своєму національному бутті: «раз після унії у 16 ст. і вдруге після ліквідації козацької України в 18 ст.»¹.

Друге національне відродження в Україні припадає на ХІХ ст. Причому в інтерпретації І. Лисяка-Рудницького ХІХ ст. постає як «довге» ХІХ ст.: «як окремий період української історії ХІХ ст. тривало приблизно від 1780–1790 років до 1914 р.»². Центральну проблему новітньої української історії ХІХ ст., на думку історика, становлять націотворчі процеси, тобто «перетворення етнічнотомовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту»³. Національному рухові (національному відродженню) дослідник відводить роль каталізатора. Справа в тому, що національно свідоме українство становило, зокрема в Наддніпрянській Україні, «рух меншості всього населення», більш того напередодні революційних подій 1905 р. «національний рух мало зачіпав селянські маси». Втім, незважаючи на свою меншість, з 1905 р. національний рух почав набирати сили, точніше «масового характеру, а ще через дванадцять літ вибухнув 1917 року як народження понад тридцятимільйонної нації»⁴.

В національній свідомості українського громадянства ХІХ ст. дослідник розрізняє дві течії. Перша, так звана «малоросійська», була орієнтована на «поглиблення та закріплення єдності з Московією», інша течія «свідомого українства» прагнула «до збереження та віднови української самобутності»⁵.

«Першою столицею відродження» І. Лисяк-Рудницький вважав Харків. Гурток учених і літераторів, що виник навколо Харківського університету, заклав підвалини вивчення українського фольклору, впровадив народну мову до літературного

¹ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // *Історичні есе: В 2 т.* – К., 1994. – Т. 1. – С. 21.

² Лисяк-Рудницький І. *Проблеми термінології та періодизації в українській історії.* – Т. 1. – С. 43.

³ Лисяк-Рудницький І. *Роля України в новітній історії.* – Т. 1. – С. 147.

⁴ Там само.

⁵ Лисяк-Рудницький І. *Інтелектуальні початки нової України.* – Т. 1. – С. 190.

вжитку, а під впливом ідей європейських романтиків «відкрив» українську етнічну тотожність. Разом з тим «відродженський рух» на Слобожанщині мав суто культурницький характер, його політизація відбулася пізніше у зв'язку з переміщенням центру відродження до Києва й діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства¹. «Хрещеним батьком українського національно-культурного відродження» І. Лисяк-Рудницький називав М. Максимовича².

Одним словом, визначення понять «націоналізм», «українське відродження», «національне відродження» непросте річ. Багатозначність цих термінів відбиває складний характер українського націотворчого процесу в його соціально-політичному, ідеологічному та психологічному вимірах. Українське національне відродження (або націоналізм у широкому розумінні слова) становить багатогранний соціокультурний феномен: це водночас національна свідомість, принципи національної державності та національно-визвольний рух³.

У своїх розвинених, рефлексивних формах націоналізм як форма свідомості пройшов певні етапи еволюції. В останні десятиліття ХІХ ст. націоналізм оформлюється як форма активної національної свідомості, яка прямо ототожнювалася з почуттям патріотизму (українського, південноруського, регіонального, локального тощо).

Другий етап у розвитку ідеології націоналізму – це самостійництво, яке виникає напередодні першої світової війни. Ідеологом самостійництва став наддніпрянський публіцист Микола Міхновський, який у 1900 р. видав у Львові книжку під назвою «Самостійна Україна», останні слова з якої стали гаслом самостійницького руху: «Одна, єдина, нероздільна, вільна й самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Щоправда, остаточно український рух звернувся до самостійницької ідеї вже у 1917 р.

На початку 1920-х років націоналізм постає як політичний рух і партійна ідеологія у формі інтегрального націоналізму. Інтегральний націоналізм виникає як реакція на виклик поразки державницьких змагань на початку другого десятиліття в колах національно свідомого галицького студентства, що опинилось в еміграції. Найбільш впливовим ідеологом націоналі-

¹ Лисяк-Рудницький І. Каразін і початки українського національного відродження. – Т. 1. – С. 207–208.

² Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми історичних та «неісторичних» націй. – Т. 1. – С. 31.

³ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. – Т. 2. – С. 247.

зму був Д. Донцов, автор книжки «Націоналізм». Прибічники доктрини інтегрального націоналізму неприхильно ставилися до українства, традицій національного руху дореволюційної пори з властивими для нього ідеалами гуманізму та демократизму. Дореволюційний національний рух вони ототожнювали із «провансальством», провінціалізмом, комплексом меншовартості, другорядності. Гострої критики з боку ідеологів інтегрального націоналізму зазнав М. Драгоманов.

Філософські засади націоналістичної доктрини становлять, на думку І. Лисяка-Рудницького, екзистенціалістські ідеї Ф. Ніцше, А. Бергсона, О. Шпенглера та ін., із притаманними їм ідеалами «життєвого поривання», ідеалом «надлюдини», індивідуалістичним культом сильної людини. Для українського націоналізму характерними були культ боротьби і жертви крові. Концепція інтегрального націоналізму передбачала, що 1) нація – найвищий тип людської єдності та абсолютна цінність; 2) політичні та соціальні цінності не існують поза межами національного інтересу, що означало негативне ставлення націоналізму до партій та політичних таборів; 3) міжнаціональні взаємини постають як «боротьба за існування», де усе вирішує сила; 4) основу визвольної концепції націоналізму становить програма «революції», мета якої відродження української державності.

Етика інтегрального націоналізму відкидає індивідуальне людське щастя, натомість плекає такі риси, як хоробрість, вірність, самопосягання, традиційні моральні цінності цілком підпорядковані вимогам політичної доцільності (мета освячує засоби). Психологічним ідеалом націоналізму є сильна людина із непохитною волею, яка фанатично віддана ідеалам національного руху, готова на самопожертву собою та іншими¹. Одним словом, за своїми політичними, ідеологічними, соціально-психологічними ознаками націоналізм як світогляд та ідеологія належить до тоталітарного стилю мислення, що зближує його з фашизмом і комунізмом.

У радянських структурах мислення націоналізм сприймався з класової точки зору, як буржуазний націоналізм. Це поняття увійшло до вжитку заради плямування «національного опору неросійських народів централізованій Москві». Репресії проти українського буржуазного націоналізму спричинилися до популяризації цього поняття серед населення України, але саме поняття не несло певного ідеологічного, соціального та конституційного сенсу. На думку І. Лисяка-Рудницького, «підрадянський український націоналізм» був іноді «націонал-кому-

¹ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. – Т. 2. – С. 249.

нізмом», що означає прагнення до емансипації України від влади центру при збереженні радянського устрою»¹.

Українське відродження, як рух і тип свідомості, орієнтовано на відновлення державності в Україні, має свої «ідейні формули»². Одна з таких формул містить ідею народності, що виникає стихійно як тенденція до самовизначення, яка згодом набуває науково-філософського сенсу та літературного оформлення. Друга формула пов'язана із поняттям батьківщини, ідеєю єдності українців Сходу і Заходу, Наддніпрянщини і Галичини, яка постає наприкінці ХІХ ст. До ідейних формул українського національного відродження належить поняття єдності всіх українських земель, єдиного територіального простору українців. Ця формула виникає у другій половині ХІХ ст., але остаточно програма територіальної єдності українців була реалізована після Другої світової війни.

Суттєвим є питання чинників, що мали вплив на перебіг українського відродження. По-перше, слід брати до уваги психологічний фактор, а саме: почуття патріотизму, любові до рідного краю, звичаїв, мови, природи, рештків старовини, народної пісні, гордості за своїх предків, героїчне минуле свого народу. В історичній демографії існує поняття «демографічного покоління», часовий проміжок якого 75 років. Так-от, нащадки, онуки козацької старшини, за часів якої був скасований автономний устрій України, стали прихильниками автономізму, носіями національної свідомості, відомими меценатами, аматорами рідної старовини. Емоційне захоплення українським – історією, культурою, піснею, мовою, звичаями – стимулювали не стільки вчені, фахівці, скільки поети, літератори. Невипадково героєм України ХІХ ст. був не державний діяч, воїн, а поет Тарас Шевченко, в особі і творчості якого українська громадськість бачила пророка (І. Лисяк-Рудницький).

Провідну роль у розвитку українського національного відродження відіграв інтелектуальний чинник. Відродження свідомості українства почалось з історико-топографічних та етнографічних студій, полеміки довкола української мови, стандартизації літературної мови та словесності.

Важливий вплив економічного фактора. Вирішальний крок в економічній інтеграції українських земель був зроблений Південною Україною. Економічним центром України стали південні регіони, насамперед гірничя та важка промисловість

¹ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. – Т. 2. – С. 247.

² Термін належить І. Лисяку-Рудницькому.

Донецького та Криворізького басейнів, що дало підстави називати ці території «українською Америкою»¹.

Вагомим чинником процесу національного відродження виступає громадська та політична діяльність українства, його суспільна думка. Боротьба навколо селянського питання, виникнення перших політичних об'єднань та політичних програм на засадах федералізму, просвітницька діяльність, здобуття конституційних прав українцями Галичини, диференціація українства на радикальні та консервативно-помірковані течії, створення політичних партій на зламі ХІХ–ХХ ст. — усе це характеризує поступальні кроки українського національного руху та його свідомості, що відбивають рівень його організаційної та ідеологічної зрілості.

Рішучий вплив на національну свідомість та рух українства мало культурне життя України. Освіта, шкільництво, особливо, мистецтво, театр, музика, література, відображаючи риси національного характеру, душі українського народу, постають водночас як природні складові українського національного відродження.

§2. Проблема періодизації українського національного відродження

Дискусійною постає і проблема періодизації українського національного відродження. Більшість схем національних відроджень у бездержавних народів (фламандців, норвежців, фіннів у Західній Європі, чехів, словенців, литовців, українців у Східній Європі) ґрунтуються на узагальнюючих схемах національних відроджень, запропонованих чеськими вченими Мирославом Грохом, Юзефом Хлебовчиком, Емілем Нідергаузером. Мало вже не класичною стала схема національного відродження у «неісторичних», маргінальних народів, впроваджена *М. Грохом*. Він розрізняє: 1) період наукових інтересів, коли свідомою частина інтелігенції накреслює перші контури національної свідомості; 2) період патріотичного відродження, коли у цей процес залучаються народні маси; 3) період масового національного руху з політичними течіями та наслідками².

¹ Лисяк-Рудницький І. *Поля України в новітній історії...* — С. 155

² Hroch M. *How Does Nation Formation Depends on Nationalism // East European Politics and Societies.* — 1990. — Vol. 4. — № 1. — P. 101–115.

Американський дослідник української історії *Р. Шпорлюк* виділяє три фази в українському національному відродженні: 1) академічну; 2) культурну; 3) політичну. Перший етап почався в 1780 рр. після скасування автономного устрою, коли освічені українці, вважаючи, що українська національність вмерла, почали збирати для майбутності історичні документи, народні пісні, легенди, різні народні вироби тощо. На базі цих матеріалів писалися наукові студії з історії, мовознавства, літератури, етнографії. Другий етап національного відродження в східних українських землях почав бурхливо розвиватися після 1905 р., і навіть 1917 р. основної мети не було досягнуто. В Галичині друга фаза почалася у 1830–1840 рр. «і дуже швидко, бо вже 1848–49 рр. «наклалася» на неї фаза політична»¹.

Схема канадського дослідника *П. Магочия* передбачає три етапи процесу відродження у східнослов'янських народів: 1) доба збирання спадщини; 2) організаційна доба, коли виникають культурні установи (театри, бібліотеки, школи, музеї, навчальні заклади, наукові та популярні видання), 3) політична стадія, на якій з'являються масові організації, партії, течії, активні в політичному процесі². Як і *Р. Шпорлюк*, *П. Магочий* розрізняє етапи національного відродження в східних і західних українських землях. Щодо Наддніпрянської України, дослідник називає такі етапи: 1) збирання спадщини, 1780–1840 рр.; 2) організаційний, 1840–1900 рр.; 3) політичний, 1900–1917 рр. Перший етап почався з шукання історичного минулого, але стимулом було не бажання знання, а соціально-економічні потреби – узаконення дворянського статусу нащадків козацької старшини. Побічним продуктом цих намагань були публіцистичні трактати, історичні праці, етнографічні компіляції, народження нової української літератури. Важливу роль на другому етапі національного відродження в підросійських землях відіграв центральний уряд, за ініціативою якого був відкритий університет у Києві, створена Археографічна комісія, з'явилися наукові видання в Україні і за її межами («Києвлянин», «ЧОИДР»). Працю нового покоління культурних діячів репрезентувала нова трійця – *М. Костомаров*, *П. Куліш*, *Т. Шевченко*. З огляду на те, що до кінця XIX ст. політика уряду коливалася між періодами толерантності та репресій, українське національне відродження не пішло далі організаційного етапу. Незважаючи на «не-

¹ Див.: *Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть* // *Наука і культура*. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159.

² Там само. – С. 164.

повність організаційного етапу», політичний етап почався на початку ХХ ст. внаслідок зростання нелегальних політичних рухів та революційних подій 1905 р. Завершилася політична стадія подіями 1917–1918 рр. і конкретними спробами здобути автономію, а згодом державну незалежність¹.

В Західній Україні кожна з трьох стадій національного руху, на думку дослідника, була розвинута повніше і порядок їх був не такий як у Східній Україні. Національне відродження в підавстрійській Україні почалось з організаційної стадії. Цей етап, «накинутий згори», був ініційований політикою австрійського імперського уряду в останні десятиліття ХVІІІ ст. (урівняння греко-католицької церкви з панівною римо-католицькою, відкриття початкових шкіл з викладанням рідної мови, вищих навчальних закладів, переважно духовних семінарій, призначених для української інтелігенції, відновлення греко-католицької митрополії у Львові). Згодом політика австрійського уряду змінилася, і українському національному відродженню довелося починати наново: 1) етап збирання спадщини, 1816–1847 рр.; 2) організаційний етап, 1848–1860 рр.; 3) політичний етап, 1861–1918 рр.²

Як бачимо, інтерпретація загальних схем східнослов'янських відроджень на матеріалах української історії не завжди є виправданою і на практиці ускладнює визначення специфіки та закономірностей національного руху на українському Сході та Заході.

Осібню в цьому переліку стоїть схема *І. Лисяка-Рудницького*, згідно з якою українське національне відродження проходить три стадії:

- 1) шляхетську (з кінця ХVІІІ ст. до 1840 рр.);
- 2) народницьку (1840–1880 рр.);
- 3) модерністичну (від 1890 рр. до першої світової війни).

Рушійна сила першої доби – дворянська верства – плекала занепадницькі настрої, що віддзеркалювало невідрадне становище українського дворянства, яке було знесилено миколаївським режимом, кризою кріпацької системи, моральним відчуженням від народу. Незважаючи на дворянський декаданс, місце шляхетської доби в процесі відродження *І. Лисяк-Рудницький* бачив у формуванні української національної свідомості, яка «творює ланку тягlosti між козацькою та новітньою

¹ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. істор. журн. – 1991. – № 3. – С. 101.

² Там само. – С. 103–104.

Україною»¹. Щодо народницької доби, то дослідник вирізняє в її межах два підперіоди (етапи): «романтичний» (покоління кирило-мефодіївців) та «позитивістичний» (покоління Старої Громади)². Для означення третьої доби процесу відродження автору довелося запозичити поняття «модернізму» з історії літератури. Для цієї доби характерним було послаблення системи самодержавства, розклад російської державної машини, економічний розквіт підросійської України, швидка індустріалізація та піднесення життєвого стандарту населення. На цей період припадає і пролетаризація селянства, і початки політичних рухів та партійної диференціації³.

Схема українського національного відродження, запропонована українським істориком *В. Сарбеем*, враховує історико-територіальний і політичний чинники. Перший період він характеризує як «дворянсько-шляхетський» (з кінця XVIII ст. до середини 40-х років XIX ст.), коли на передній край висувались Слобожанщина і Лівобережжя. Найвиразніше український національний рух виявлявся у Харкові, Полтаві, Ніжині. Другий – «різночинсько-народницький» етап (з другої половини 40-х до 80-х років XIX ст.) пов'язаний з Наддніпрянською Україною. На третьому етапі (з 90-х років XIX ст. до 1917 р.) найвпливовішим регіоном стає Східна Галичина з центром у Львові.

Конкретним результатом першого періоду було зародження нової української літератури, наукового українознавства, української преси, театру тощо. Другий період характеризувався політизацією національного відродження, поширенням громадського руху. Саме в цей період українські діячі по обидва боки російсько-австрійського кордону встановлюють і розвивають культурні і політичні зв'язки. На третьому етапі успіхи, досягнуті в культурно-освітньому і політичному житті галичан, стають «запалюючим прикладом» для українців Наддніпрянщини і певною мірою реалізуються ними внаслідок революції 1905–1907 рр. Контакти між західними і східними українцями підготували, на думку дослідника, «ідеологічний ґрунт для Української національно-демократичної революції 1917 р., якою логічно завершився понад столітній період українського національного відродження»⁴.

¹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // *Історичне есе*. – Т. 1. – С. 174.

² Там само. – С. 178.

³ Там само. – С. 184.

⁴ Сарбей В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 359–360.

Має рацію і відновлена в сучасній літературі культурологічна схема українського національно-культурного відродження. Йдеться про схему М. Скрипника, яку використовує О. Забужко:

1) «політичний» період означає, що остаточно перетворена на провінцію Україна, «орієнтуючись на народну мову та етнокультуру, почала виробляти культуру поки ще локального, «обласного значення»;

2) період, пов'язаний з «громадівським» рухом 70-х років XIX ст., «з його потужною культуротворчою спрямованістю», що був репрезентований мислителями загальнослов'янського рівня, як-от: М. Драгоманов, В. Антонович, П. Житецький та інші;

3) період «львівський, точніше «франківський» (за ім'ям знакової постаті цієї доби), став вирішальним «для самоусвідомлення нації, сходження її до себе самої в культурі й через культуру»¹.

Саме в останній період (від 80-х років XIX ст. до російської революції 1905 р.) українська культура відчуває вплив не лише російської, але, більшою мірою, інших світових культур, через засвоєння яких і відбувається усвідомлення власної самотності, самототожності нації. Одним словом, сенс третього, «львівського», періоду процесу відродження становить, на думку О. Забужко, «витворення в позадержавних умовах зрілої, адекватної капіталістичним темпам суспільного розвитку української політичної нації як окремишнього, свідомого й самосвідомого суб'єкта історії...»².

Аналіз схем національного відродження в Україні свідчить, що автори цих схем керуються самими різними критеріями періодизації «відродженського» руху: класовими, організаційними, політичними, культурологічними тощо. Отже, в ситуації розмаїття підходів проблема критеріїв періодизації українського національного відродження постає як вирішальна.

З нашої точки зору, суттєвою ознакою процесу українського національного відродження є надмірна ідеологізація науки, культури, духовного життя України, політизація світогляду та мислення української інтелігенції. Ці процеси були типовими для жорстких політичних режимів, до яких належала Російська імперія. Якщо в таких умовах розумові зусилля російських інтелектуалів були спрямовані до витвору різноманітних со-

¹ Забужко О.С. *Філософія української ідеї та європейський контекст*. – К., 1993. – С. 14.

² Там само. – С. 16.

ціально-політичних та теократичних утопій, то духовна енергія українських інтелектуалів зосереджувалася здебільшого на обороні права історичного буття свого народу, справі власної ідентифікації, національного самовизнання¹.

Виходячи з цих міркувань, *критерієм періодизації процесу українського національного відродження є зміна політичної ідеології, ідеологічних настанов українства*. Відповідно до цього критерію можна виділити такі періоди (доби) процесу українського відродження:

1) реставраційний (80-ті роки XVIII ст. – перша чверть XIX ст.);

2) романтичний (20–60-ті роки XIX ст.);

3) народницько-громадівський (60–80-ті роки XIX ст.);

4) національний, або національно-політичний, який за своєю сутністю збігається з «модерністичною стадією» та «львівським» періодом (90-ті роки XIX ст. – початок XX ст.).

Реставраційний період знаменує ще не відродження, а скоріше прагнення у свідомості освіченого українства реставрації рештків автономного устрою України у межах Російської імперії. Це період не тільки і не стільки збирання спадщини (за термінологією М. Гроха), скільки повернення спадщини. Провідною політичною ідеєю цієї доби була ідея українського автономізму, яка простежується від історичної публіцистики Г. Полетики до прагнень українських масонів та Малоросійського товариства 20-х років XIX ст. Спроби відновлення рештків автономного устрою, які зберігалися на теренах Лівобережної та Слобідської України пов'язані з практикою формування козацьких полків у 1812 р. та 1830 р.

Політичну платформу реставраційних ідей і проєктів українських автономістів становить історичний легітимізм, метою якого було «відновлення старої державності в її давніх границях»². Носієм цієї ідеології, поводитерем національного руху на цьому етапі виступала найбільш культурна й активна верства українського суспільства – дворянство.

Романтична доба посідає особісне місце в процесі українського національного відродження. Ідея народності, яка виникає в європейській поезії та літературі наприкінці XVIII ст. і досить динамічно поширюється на такі сфери інтелектуальної діяльності, як право, філософія, мистецтво, економіка, історія, на українському ґрунті дала чудові паростки. Одним словом, ідея народності влучно співпала із напівстихийними рухами і течія-

¹ Див.: Лисяк-Рудницький І. *Роля України в новітній історії*. – Т. 1. – С. 150.

² Там само. – С. 145.

ми, які мали на меті національну самоідентифікацію, самовизначення власної народності, народного характеру через вивчення народної культури, звичаїв, побуту, фольклорної творчості. Під впливом національних рухів слов'янських народів, так званих слов'янських відроджень у сфері політичної ідеології українства відбувається поворот від автономізму до ідеї слов'янської єдності, міжслов'янського федералізму. Невипадково саме на романтичній стадії українського відродження виникає перша політична організація і перша політична програма українства на засадах федералізму в особі кирило-мефодіївців.

Народницько-громадівська доба українського національного відродження почала оформлятися під впливом російського народництва. Втім, українське народництво мало свою специфіку та регіональні ознаки. Цікаво, що селянське питання в українському народництві було сформульовано раніше, ніж в російському. Однією з провідних в політичному спектрі ідей українського народництва була ідея національної окремішності. Специфічною рисою українського народництва була його просвітницька спрямованість, про що свідчить активна освітянська діяльність, відкриття недільних шкіл, видання підручників, утворення культурно-громадських установ (читалень, бібліотек, музеїв, театрів, друкарень), публікація джерел та документів, історичних пам'яток.

В різних українських землях народницький рух мав свої регіональні ознаки та форми. На Слобожанщині та Лівобережжі було поширене народництво, найбільш близьке до російського – *народолюбство*. На Правобережжі формою народницького руху стало *хлопоманство*. На Галичині народництво репрезентоване *народовським рухом*.

Національна, або національно-політична, доба становить вершину процесу відродження в українських землях. Саме у другій половині XIX ст. виникають перші форми національної рефлексії, ідеології націоналізму у вигляді активної національної свідомості. Це означало усвідомлення українством себе як етнічної, мовної й територіальної спільноти.

На даному етапі відбувається остаточно організаційне оформлення національного руху, активного в політичному процесі. До національного руху поступово втягуються широкі народні маси в західних регіонах, виникають політичні партії, течії, численні партійні об'єднання, починається ідейна диференціація українства на радикальне і консервативне.

Для цієї доби національного відродження характерна кристалізація ідей державності в структурах масової і наукової свідомості.

Зрозуміло, що хронологічні рамки основних етапів процесу українського відродження мають доволі рухомий характер. В окремих регіонах ці періоди мали різну тривалість, що обумовлювалось відмінним геополітичним становищем, характером ідейно-політичних впливів, соціальною структурою населення, історичними і культурними традиціями, емоційно-психологічним настроєм різних станів українського суспільства, наявністю інтелектуальної еліти.

§3. Соціальна база українського національного відродження

На першому етапі національного відродження в Україні промотором національної ідеї та руху виступала культурна і соціальна еліта українського суспільства – дворянство. Лівобережне панство постає носієм традицій політичного автономізму, який творить ланку тяглості між козацькою та новою добою української історії. З його лав вийшли відомі державні і громадські діячі, літератори, публіцисти, збирачі та аматори української старовини, антикварії та меценати, як-от: О. Безбородько, Д. Трощинський, В. Кочубей, В. та І. Капністи, В. Тарновський, Я. Галінковський, В. Ломиковський, А. Чапа, М. Гоголь, І. Котляревський та ін. Представники українського нобілітету – нащадки гетьманів, верхівки козацької старшини, які здобули освіту в кращих російських та європейських університетах, відіграли активну роль у пробудженні національних почуттів, місцевого патріотизму. Разом з тим національна свідомість українського дворянства мала здебільшого аполітичний характер. Це було радше «культурне обласництво», що знаменувало «прив'язаність до історичних і побутових особливостей рідного краю, при рівночасному пасивному сприйнятті наявного політичного та соціально-економічного устрою»¹.

В середині XIX ст. дворянська верства втрачає свою провідну роль у процесі культурно-національного відродження в Україні внаслідок цілої низки причин. Йдеться про кризу кріпосницької системи, політичні утиски миколаївського бюрократичного режиму, тотальну русифікацію української еліти та культури, моральне відчуження від народу, занепадницькі настрої українського дворянства.

¹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 173.

З одного боку, український дворянський декаданс був зумовлений впливом кращих інтелектуальних сил до російської державної машини та інонаціональної російської культури. З іншого, українське дворянство було охоплене відчуттям втрати української нації, історії, майбутності, що асоціювалося у нього з фактом остаточної руйнації козацької державності в другій половині XVIII ст. У своїй більшості українське дворянство, його цивілізовані кола, мислили в системі ієрархії численних відданостей, що яскраво ілюструється їхнім відношенням до культурних і національних цінностей. У свідомості українського дворянства з Лівобережжя, Правобережжя чи Слобожанщини цілком природно уживалися імперський та локальний, місцевий патріотизм, лояльність до центрального російського уряду й прив'язаність до культурно-історичних та побутових особливостей рідного краю.

Соціокультурний декаданс української дворянської верстви зумовив перехід проводу у відродженському русі до нової суспільної страти – інтелігенції, кадри якої рекрутувалися з декласованих елементів дворянства та вихідців з народних низів¹.

В західноукраїнських землях на чолі національного руху стояло духовенство. Справа в тому, що у так званих селянських народів, які не мали своєї аристократії та буржуазії, роль проводу відігравала інтелігенція. Традиційно для «селянських народів» інтелігенція ототожнювалася з духовенством. Галичина, за словами австрійського дослідника А. Каппелера, являла класичну картину населення з культурною елітою в особі священників: «хлопи й попи» – так з погордою називали їх поляки². Ініціатором культурно-громадського руху на Галичині виступало греко-католицьке духовенство, від єпископів до сільських священників. За підрахунками А. Каппелера, священники становлять одну чверть від загальної кількості діячів українського національного руху у 1880 р. Втім значення представників цієї верстви як національних активістів дещо зменшується наприкінці XIX ст.

Натомість світська інтелігенція цілком домінувала серед активістів національного руху з другої чверті XIX ст. до першої світової війни. Три чверті з них мали незавершену вищу освіту, а понад 90% – середню. Наприкінці XIX століття зростає кількість так званої нижчої інтелігенції на селі – вчителів, лікарів, агрономів³.

¹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // *Історичні есе.* – Т. 1. – К., 1994. – С. 177.

² Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомчий зб. наук. пр.* – К., 1991. – С. 111.

³ Там само. – С. 111–113.

Ідейний та організаційний провід у відродженському русі належав інтелектуалам з Наддніпрянщини, навіть на рубежі XIX–XX ст., коли осередок національного руху перемістився до Східної Галичини. Визнаними авторитетами серед українства по обидва боки російсько-австрійського кордону були М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Грушевський.

Ряди національно свідомої української інтелігенції постійно поповнювалися вихідцями з різних станів українського суспільства – дідичів, колишніх кріпаків, селян, духовенства, дрібної буржуазії, міщан тощо. Той факт, що більшість української інтелігенції становлять учителі, урядовці, лікарі, представники вільних професій, тобто люди службово і матеріально залежні, наперед визначив слабку відпорність українського руху супроти урядових утисків і репресій.

На зламі XIX–XX ст. спостерігається поширення соціальної бази українського національного руху. Прихильно до нього ставилися заможні верстви селянства, сільська інтелігенція, міська дрібна буржуазія. Соціальна база українського руху підсилювалася за рахунок кооперативного руху, діяльності українських земств, депутатів селян у I та II Думах, австрійському парламенті, участі у робочому, революційному рухах, марксистських гуртках тощо.

Таким чином, народні маси почали прилучатися до національного руху у 70–80-х роках XIX ст., цей рух став більш масовим після революційних подій 1905–1907 рр., коли були гарантовані громадянські права українському населенню, скасовані заходи проти української мови, дано дозвіл на створення національних організацій, а після 1917 р. український національний рух зливається із масовим соціальним, що зробило можливим відтворення української державності в 1917–1920 рр.

§4. Специфіка українського національного відродження

Ідентифікуючою ознакою процесу національного відродження в українських землях була його лінгвоцентрична спрямованість. Мова, письменство, література виступали як «головна етнодиференціююча ознака», брали на себе централізаторську функцію в «тілі культури»¹. Іншими слова-

¹ Забужко О. *Філософія української ідеї та європейський контекст*. – К., 1993. – С. 13.

ми, український національний рух був здавна орієнтований на розв'язання мовних питань.

Проблема мови сягає своїм корінням у XVI–XVII ст. – добу релігійно-публіцистичних змагань, коли православна віра та рідна мова виступали єдиними засобами національної ідентифікації українського етносу, його культури та історії. Інтерес до мови в українській культурній традиції живила практика церковної проповіді та релігійно-літературно-публіцистичної полеміки серед українських інтелектуалів доби першого національного відродження. З тих часів зберігався «розподіл» мови на книжну та простонародну мову. Під книжною розуміли словеноросійську мову, спроба граматичної обробки якої належить Мелетію Смотрицькому. Словеноросійській мові протистояла народна мова, або як її називали «руська мова», яка залишилася «необробленою» і стихійно поєднувала такі різноманітні елементи, як народна говірка, церковнослов'янська мова, польсько-український жаргон, елементи великоросійської мови. У цілому, образ народної мови, констатує М. Грушевський, так і не був скристалізований у XVII–XVIII ст.¹

Втім інтерес до мови пронизує культурно-громадське життя українського народу протягом XVIII і XIX ст. Спочатку цей інтерес мав суто антикварний характер і обмежувався укладанням словничків цікавих українських слів, ідіом, які згодом перетворилися у словники історичних реалій. Любов до мови була природною складовою локального патріотизму лівобережного панства. Замилування українською народною піснею під впливом західноєвропейського романтизму стало невичерпаним джерелом романтичних ідей та настроїв освіченого українства, наукових студій українських філологів, етнографів, істориків.

Поряд з почавшимся від творів І. Котляревського, Г. Квітки та ін. процесом стандартизації української мови, розгорталася й дискусія довкола її статусу та майбутнього. У працях М. Максимовича, О. Бодянского, І. Срезневського стверджувалася думка про самобутність і окремішність української мови, її статус мови, а не говірки будь-якої слов'янської мови (російської, польської, білоруської), про тяглість її синтаксичних традицій від найдавнішої доби до наступних періодів XVI–XVII ст. У відомому листі до І. Снегирьова (1834) І. Срезневський доводить, що українська мова – не наріччя російської чи польської мови, що це – одна з найбагатших слов'янських мов, і хоча вона ще не

¹ Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинovedения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 1. СПб., 1914. – С. 5.

оброблена граматично, її можна рівняти за гнучкістю та синтаксичним багатством із штучно витвореними мовами, словом, це – мова поетична, музикальна, живописна.

На Галичині проблема мови стає «життєвим нервом» аж не усе ХІХ ст. (М. Грушевський). В західних українських землях питання мови тісно перетиналося з проблемою національної ідентичності, що знайшло відображення в організації системи освіти та шкільництва. У 20-х роках ХІХ ст., коли під впливом пропольського елементу віденський уряд почав вводити польську мову в початкових школах, це викликало протест з боку свідомої української інтелігенції. Серед галицьких філологів виникає дві течії: 1) прихильників народної мови й 2) прибічників книжної традиції, тісно пов'язаної з ідеєю єдності з російським народом. Перші орієнтувалися на граматику М. Смотрицького (І. Могильницький), другі, представники церковно-ієрархічних сфер, – на церковнослов'янську мову, яку рекомендували для шкільного та літературно-наукового вжитку (М. Лучкай). Місцеву українську мову називали «русинською», а книжну, великоруську – «руською».

У романтичну добу українського національного відродження український народ несподівано виявився власником «найбагатшої високопоетичної словесності, яка ставила його врівень із сербським народом серед слов'янства і на одне з перших місць серед сучасних народів взагалі»¹. Як бачимо, усвідомлення краси і ваги рідної народної мови поставило український народ у ряд самих найрозвиненіших і культурних народів Європи.

Мовно-репресивний характер мали навіть заходи обох центральних урядів, петербурзького та віденського, проти українського руху на російських та австрійських землях. Йдеться про боротьбу навколо початкових шкіл і мови викладання на Галичині, про «азбучну війну» (І. Франко), або «азбучну завірюху» (В. Сімович) 1859 р., валуєвський та емський укази російського уряду.

Певна річ, проблема мови протягом ХІХ ст. постає одним з потужних засобів національної і культурної ідентифікації українства, важливим чинником культурно-національного відродження в українських землях.

Наступна риса українського національного відродження зумовлена самобутніми формами духовного, культурно-громадського життя бездержавних народів. За браком легітимних форм

¹ Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 1. СПб., 1914. – С. 15.

існування літературні та наукові починання, духовні шукання української інтелектуальної еліти мали вигляд стихійних об'єднань, літературно-просвітницьких та науково-політичних гуртків.

Перші угруповання такого ґатунку виникають у XVIII ст. в російських столицях Петербурзі й Москві у формі *гмінів* (земляцтв українців). До кола «петербурзьких малоросів» належали О. Безбородько, Д. Трощинський, В. Рубан, Г. Калиновський, Ф. Туманський, Я. Маркович-молодший, М. Антоновський та інші.

Згодом на зміну земляцтвам приходять дедалі складніші форми об'єднань – таємні масонські ложі, декабристські організації, літературні салони у резиденціях багатих дідичів, високих посадових осіб, панських маєтках (гурток кн. М. Рєпніна, «хатній театр» Д. Трощинського, для якого писав Василь Гоголь), об'єднання творчої інтелігенції (гурток О. Паліцина, відомий під назвою «Попівська академія»), літературно-просвітницькі гуртки у Харкові 1820–1840 рр., найбільш відомий серед яких гурток харківських романтиків (А. Метлинський, І. Срезневський, М. Костомаров), гурток митрополита Євгенія Болховітінова у Києві 1820–1830 рр., гурток Є. Гребінки у Петербурзі 1830 р., гурток вихованців уніатської духовної семінарії у Львові, більш відомий під назвою «Руська трійця», врешті політичне товариство кирило-мефодіївських братчиків.

З часом гуртки творчої інтелігенції перетворюються на справжні розумові осередки, організаційні об'єднання діячів української науки та літератури. Найбільш відомі серед них редакційні гуртки довкола часописів «Основа», «Киевская старина», київський гурток, утворений діячами Старої Київської громади, які на початку 1870-х років скупчувались навколо Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Ці гуртки відіграли вирішальну роль у процесі накопичення та збереження інтелектуального потенціалу української нації, трансляції культурної традиції та духовного досвіду. Вони були єдиною можливою формою організації розумової праці, її апробації та поширення серед освічених кіл українського суспільства в умовах утисків та репресій, з одного боку, і відсутності національноорієнтованих культурних та наукових інституцій, з другого. В останні десятиліття XIX ст., на національно-політичному етапі процесу відродження в Україні гурткова форма літературно-наукової праці українства поступово замінювалася діяльністю науково-дослідних установ, навчальних закладів у таких формах як кафедра, наукове товариство, наукова школа.

Важливу особливість українського національного відродження становить певна динаміка відродженського руху. Періоди толерантності та піднесення чергуються з періодами занепаду національного руху. Періоди піднесення припадають на кінець 1840 рр. у Наддніпрянській Україні та Галичині, що було пов'язане з виникненням першої політичної організації українства – Кирило-Мефодіївського братства, подіями 1848 р. у західних українських землях (скасуванням кріпацтва, виборами до віденського парламенту, початком галицько-руської періодики). Знаменною подією 1848 р. стало проведення першого з'їзду галицько-руських діячів (який не без гумору називали «з'їздом ста галицьких вчених»), внаслідок чого була заснована «Галицько-руська Матиця» на зразок чеських та хорватських, призначення якої полягало в тому, щоб бути осередком просвіти та письменства, видавати підручники для шкіл. При Львівському університеті відкрито кафедру південноруської мови на чолі з професором Я. Головацьким. У школах введено студіювання українською мовою.

Період 1870–1876 рр. характеризувався новим піднесенням українського руху, здебільшого у Наддніпрянській Україні. Виникнення студентських громад, інтелектуального середовища довкола Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві, який на той час зробився справжнім «осередком української думки та науки» (І. Франко), активна археографічна діяльність, робота III-го Археологічного з'їзду в Києві 1874 р., науковий рівень і надбання якого здивували європейський вчений світ – усі ці події та заходи спричинилися до формування нової української національної програми.

На чолі руху стояли інтелектуали з Наддніпрянщини, цвіт української інтелігенції – видатні історики, етнографи, мовознавці, літератори: В. Антонович, П. Чубинський, Ф. Вовк, К. Михальчук, О. Кістяківський, М. Драгоманов, П. Житецький, В. Науменко. Член Київської громади, відомий етнограф і музикант Микола Лисенко створив національну українську оперу. Органом Київської громади стала газета «Киевский телеграф».

Київські українофіли, як вважає І. Франко, дорожили зв'язками з російським прогресивним рухом і відкидали думку про будь-який державний український сепаратизм, домагалися лише поміркованих ліберальних реформ, сподіваючись на цьому ґрунті знайти місце для вільного культурного розвитку України¹.

¹ Франко І. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – Т. 81. – С. 318.

Нова хвиля піднесення українського руху 1880–1890 рр. охоплює головним чином західні українські землі. У 1880 р. спостерігається пожвавлення громадсько-політичного життя на Галичині. Розбрат у лавах «народовської партії» мав наслідком виникнення селянської радикальної партії, яка за допомогою своєї преси («Хлібороб», «Радикал», «Громадський голос») та великої кількості народних зборів агітувала за перебудову країни у ліберальному дусі, за скасування привілеїв шляхти, за соціальне забезпечення робітників та селян. У 1900 р. виникає національно-демократична партія, у програмі якої був сформульований ідеал самостійного розвитку «русинської» національності на підставі економічного піднесення та соціальних реформ.

Велике значення для самоствердження українства мало утворення національного театру завдяки зусиллям М. Кропивницького. Пожвавлення відчувалось також у науковому та літературному житті Галичини. Створене у 1873 р. Товариство ім. Т. Шевченка на початку 1890-х років переживає «друге народження», коли під проводом молодого професора М. Грушевського воно перетворилося за своїм науковим і кадровим потенціалом на справжнє національне товариство на зразок європейських академій наук.

Щоправда, динаміка українського відродженського руху зазнала і періодів стагнації, великого занедбання і занепаду. І. Франко визначає три таких «антракти» в українському русі. Перший антракт у східних і західних українських землях припадає на кінець 1840–1850 рр. Репресії миколаївського уряду проти кирило-мефодіївських братчиків, перебування їх на заслання гальмували розвиток української думки. В Австрійській імперії після 1849 р. почалася «бюрократична реакція», що призвела до посилення польсько-шляхетського елементу на Галичині. Прикметою занепаду українського руху в західних землях була так звана азбучна війна. Галицький губернатор граф А. Голуховський подав віденському урядові проект, згідно з яким кирилицю намагалися змінити на латинку. Проект латинки для українського правопису був підготовлений Й. Іречком. Для затвердження проекту була призначена спеціальна комісія, до складу якої входили галицький намісник, автор проекту Й. Іречек, два австрійських урядовця та українські культурні діячі Я. Головацький, Й. Лозинський, церковний діяч М. Малиновський та ін. Більшість членів комісії виступила проти латинки й врешті-решт був прийнятий зреформований правопис на підставі кирилиці. Однак і ці дії центрального уряду викликали протест галицького українства. У 1861 р. були ска-

совані усі розпорядження віденського уряду і мовне питання було передано на розв'язання самим українцям.

Початком другого антракту українського руху був 1863 р. Після придушення польського повстання в Україні почалися арешти серед української інтелігенції, багато дрібних і середніх урядовців були звільнені з посад, чернігівська та полтавська громади розгромлені, газету «Черниговский листок» припинено. Діячі українського руху після тюрми опинилися на засланні на півночі Росії, як-от: П. Чубинський, Ол. Кониський, П. Єфименко та ін. Тимчасова пауза в українському громадському житті була спровокована першою проскрипцією українського слова. Виданий у 1863 р. циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валугеєва, спрямований проти українського друкованого слова, забороняв видання наукових праць українською мовою, вживання рідної мови в школах, видання підручників та книжок для шкіл з огляду на те, що «ніякої малоросійської мови не було, нема й бути не може і що наріччя їх, вживане простолюттям, е та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі»¹. Валугеєвський циркуляр спричинився до закриття недільних шкіл та адміністративних заходів проти активних діячів українства.

Найбільш довгий і суворий антракт українського руху тривав із 1876 р. понад 20 років. Деякі поліпшення пов'язані з указом 1881 р. Майже два десятиліття тому представники реакційних кіл українства звернулися до російського уряду у 1874 р. з меморандумом, де ліберальне українство звинувачувалося у намаганні заснувати свою вільну республіку на чолі з гетьманом. Вважають, що автором цього документа був помічник голови Київської навчальної округи М. Юзефович, який домагався закриття Південно-Західного відділу у Києві. У 1875 р. створено спеціальну комісію у складі міністра внутрішніх справ, міністра освіти, обер-прокурора Синоду, начальника жандармерії та М. Юзефовича для пошуку засобів боротьби з українофільством. Рішенням комісії заборонялася діяльність Південно-Західного відділу, а зібрані ним етнографічні та інші наукові матеріали були заарештовані, припинялося видання «Киевского телеграфа», з Київського університету було звільнено М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолинського. 18 травня 1876 р. виданий таємний Емський указ (у Німеччині) про заборону українського письменства. Указ забороняв ввезення до Російської імперії друкованої продукції українською мовою, друкування оригінальних, перекладних та популярних творів

¹ *Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 205.*

українською, окрім белетристики, етнографічних матеріалів та історичних актів, видання нот, текстів до музичних творів, а також театральні вистави українською мовою. Внаслідок суворих заходів проти українства у Наддніпрянській Україні центр українського національного руху переміщується до Галичини.

Послідовна зміна центрів національного руху характеризує ще одну особливість українського відродження. Перші культурні вогнища в Лівобережній Україні виникають на землях, які являють географічний центр, ядро українських земель – Полтавська та Чернігівська губернії. Саме на цьому ґрунті в панських маєтках та резиденціях багатих дідачів організуються таємні масонські ложі, об'єднання вільнодумців, що плекали ідею реставрації колишнього державного устрою у формі гетьманату, а також літературно-просвітницькі салони і гуртки. На Полтавщині та Чернігівщині, де мешкали окультурені, з'європеїзовані нащадки козацьких старшинських родів, виникають перші колекції українських старожитностей, родинні архіви, книжкові зібрання, збірки історичних актів, документів, рукописних книг та стародруків. Саме на цій землі створені унікальні пам'ятки української словесності та історії – трагедія І. Котляревського «Енеїда» та загадкова містифікація-памфлет «Історія Русів», перша систематична історія Малої Росії Д. Бантиш-Каменського, укладені перші збірки народних пісень М. Цертелева та етнографічних матеріалів В. Ломиковського.

Відомим культурним осередком українського відродження стала Слобожанщина із столицею в Харкові. Тут була втілена в життя ідея українського університету, відкритого на кошти мешканців Харкова – купців, міщан та місцевих дворян. Професори Харківського університету, літератори, публіцисти, які мали зв'язки із слов'янськими вченими (Шафариком, Ганкою, Колларом), відчували на собі вплив східнослов'янських відроджень і своєю науково-практичною діяльністю свідомо чи стихійно сприяли поширенню та популяризації ідеї слов'янського федералізму на українському ґрунті.

Із постановом на Наддніпрянщині другого українського університету з 1830 рр. у Києві поступово стали скупчуватися кращі культурні та інтелектуальні сили українства, сюди перемістився центр національного відродження зі Слобожанщини та Полтавщини. У Києві постала перша політична організація зі своєю політичною програмою на засадах слов'янського федералізму – Кирило-Мефодіївське товариство. Згодом після примусового антракту в українському русі кінця 1840–1850 рр. поживляється наукове й культурно-громадське життя активного українства,

про що свідчить громадівський рух, утворення Південно-Західного відділу, а навколо нього інтелектуального середовища, яке репрезентувало нову аполітичну, культурницьку програму українства, поставивши на чолі науково-літературну працю. Майже два десятиліття в умовах політичної реакції і мовно-репресивної політики щодо російського українства центром культурницького руху в Україні був редакційний гурток навколо «Киевской старины».

У ті короткі періоди, коли в російських ліберальних колах посилювався інтерес до українського життя, центром його вивчення ставав Петербург. М. Гоголь у 1830-х роках започаткував «малоросійську школу» в російській словесності. В ці роки виникає у Петербурзі гурток Є. Гребінки, куди входили знавці та цінителі української літератури, етнографії, історії М. Маркович, О. Сошенко, В. Даль, І. Панаєв, Н. Кукольник, М. Глінка, з 1837 р. вечори Є. Гребінки почав відвідувати Т. Шевченко.

Наприкінці 1860-х років, коли із заслання повернулися кирило-мефодіївці (М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та ін.), Петербург стає осередком оновленого українства, кращі сили якого гуртувалися навколо першого українознавчого видання енциклопедичного профілю «Основа».

Під час третього вимушеного антракту в українському національному русі центр культурного та наукового життя свідомого українства у 1880–1890 рр. переміщується з Наддніпрянщини до Галичини. Галичина стає, за словами М. Грушевського, справжнім «українським П'ємонтою», де українське національне відродження набуває зрілих ідейно-організаційних форм.

Характерною ознакою українського відродження є наявність двох типів національної свідомості, що було досить поширеним явищем у поліетнічних країнах, як-от: Російська та Австрійська імперії. В різних українських землях, як вважає проф. А. Каппелер, панували й різні типи національної свідомості. В підросійських землях, де уряд проводив репресивну політику, сприятливу асиміляційному впливові російського суспільства на українство, більшість української інтелігенції дотримувалась принципу подвійної лояльності. В західноукраїнських землях, навпаки, в структурах мислення національної інтелігенції переважало почуття виключної ідентичності¹.

На думку канадського дослідника П. Магочия, конфлікт між двома типами свідомості, численних лояльностей та взаємови-

¹ Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомчий зб. наук. пр.* – К., 1991. – С. 117.

ключних свідомостей, пронизує усю історію українського національного відродження аж до першої світової війни. Більшість інтелектуалів Наддніпрянщини вважали Україну частиною російського імперського світу. Втім, ідеологія тих кіл української інтелігенції, звідки вийшли «Історія Русів», «Моя сповідь», «Звичайна схема «руської історії», відбивала принцип взаємовиключних свідомостей. Т. Шевченко, на відміну від більшості сучасників, мислив у структурах виключної ідентичності – російської або української. Для процесу національного відродження в Україні характерною була тенденція до еволюції типів національної ідеології активних діячів українського руху. У свідомості таких відомих представників українства, як В. Антонович та І. Франко відбувався внутрішній перехід до принципу взаємовиключних свідомостей. М. Костомаров, П. Куліш, Я. Головацький, І. Вагилевич еволюціонували до ідеї численних лояльностей. Цей факт сприймається не як «політичний опортунізм, а віддзеркалення українських культурних умов не тільки в період національного відродження, а й до і після нього». Більше того, у деяких випадках українцям корисно було б пройти через стадію численних лояльностей, щоб згодом оцінити «інтелектуальну доречність взаємовиключної української національної свідомості»¹.

Певна річ, обидва принципи національної свідомості існували протягом усіх етапів українського відродження, на характер і темпи якого мали вплив геополітичні особливості українських земель.

§5. Геополітичні відмінності процесу українського національного відродження

Роль окремих українських земель у процесі національного відродження пов'язана із соціально-політичним та культурно-історичним розвитком цих земель. У літературі розрізняють основні та побічні, «маргінальні» українські землі. Основні – це ті землі, де процеси відродження мали глибоке історичне та соціальне коріння. До них належать українські землі в Російській державі – Лівобережжя, Слобожанщина, Степова (Південна) Україна та Правобережжя, в Австрійській – Галичина та Буковина.

¹ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. істор. журн. – 1991. – № 3. – С. 107.

До маргінальних, тобто пасивних у націотворчому процесі земель, відносять Кубанщину на Північному Кавказі, Холмщину у Конгресовому Польському королівстві, а також Підкарпатську Русь (Карпатську Україну) в Угорщині¹. Головною відзнакою національного відродження в землях російської України було те, що це процес відродження, натхнений інтелігенцією «знизу».

Лівобережна Україна та Слобожанщина – це батьківщина українського відродження. Витоки національного пробудження слід шукати в лівобережних землях, які славилися героїчним минулим, культурною традицією, рештками державної організації, які остаточно були скасовані за часів правління Миколи I. Йдеться про відміну у 1831–1835 рр. міського самоврядування, яке будувалося на магдебурзькому праві та традиційному українському праві – Литовському статуті.

Ідеї політичного автономізму та малоросійського патріотизму виникають у свідомості освічених представників лівобережного панства, яке аж до 1835 р. боролось за зрівняння себе у правах і привілеях з російським дворянством. Високий рівень освіти й культури дворянської інтелігенції дозволив на десятиліття зосередити кращі інтелектуальні сили на Лівобережжі. «Енеїда» І. Котляревського являла початок новітньої української літератури, історичні праці Д. Бантиш-Каменського, О. Мартоса, М. Маркевича започаткували нові підходи в українській історіографії, збірки народних українських пісень М. Максимовича, М. Цертелева, І. Срезневського означали нову стадію у розвитку української етнографії та фольклористики.

Типовою рисою національного відродження в лівобережних землях була перевага літературно-наукової, культурницької праці над громадсько-політичною діяльністю свідомого українства, що було цілком природним явищем в умовах репресивного режиму царської Росії.

Разом з тим культурні сили Лівобережжя мали значний вплив, ідейний та організаційний, на національний рух в Галичині. Велике враження на галицьких інтелектуалів справило знайомство з поезією Т. Шевченка, яка відкрила новий український світ з його широкими степами, козацькою вольницею, героїчними подвигами, розкішною природою, чарівними народними піснями. Високим авторитетом серед галицького українства користувалися П. Куліш, М. Драгоманов, М. Грушевський.

¹ *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичне есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 153.*

Особливу роль у процесі національного відродження довелося відіграти *Південній (Степовій) Україні*. Ще у XVIII ст. Степова Україна звалася «Диким полем» і складалася з колишніх земель Запорозької Січі та володінь кримських татар і Туреччини. Ці українські землі були заселені різними етнічними меншинами та групами (як-от: німці, болгары, греки, росіяни, татари, євреї тощо) і ніколи не знали кріпаччини, зберігаючи з давніх, мабуть козацьких часів, почуття власної гідності, волі, честі, дух ініціативи та підприємливості. Махновщина, до речі, це своєрідний епіфеномен, анархічний відгомін козацької вольності, а також природного індивідуалізму та дрібновласницького егоїзму мешканців Півдня України.

Внесок Півдня в національний рух був здебільшого економічний. Чорноморські пристані переорієнтували торгівлю у південному напрямку, що означало рішучий крок до економічної інтеграції українських земель, утворення географічного об'єднання українського народного господарства. Словом, південні промислові регіони стали центром економічного тяжіння України¹.

Варто брати до уваги і культурний потенціал Південної України, роль навчальних закладів та наукових установ Одеси – Новоросійського університету, Одеського товариства історії та старожитностей, а також плідну діяльність на полі української історії та етнографії Аполлона Скальковського.

Правобережжя в політичному та господарському плані було так само пов'язане з Польщею, як колишня Гетьманщина та Слобожанщина з Росією. «Історична» індивідуальність Правобережжя полягала в тому, що провідним у політичному і культурно-громадському житті краю був польський елемент. Панівною верствою лишалася польська шляхта, що походила від давньої української аристократії. Якщо магнати були лояльні до російського уряду, то середня і дрібна шляхта становила середовище, де плекались ідеї національно-державного відродження Польщі. Україна-Русь мала здобути автономію в цьому процесі.

На початку XIX ст., коли правобережні землі увійшли до складу Віленської навчальної округи, куратором якої був Адам Чарторийський, а його помічником Тадеуш Чацький (які були активними провідниками польського елементу), була створена ціла мережа середніх шкіл, і на Волині відкритий навчальний заклад підвищеного типу – Кременецький ліцей з багатющою

¹ *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичне есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 155.*

бібліотекою. Ці школи стали осередками польської культури та руху. Після придушення повстання 1830 р., яке вибухнуло на теренах Конгресової Польщі й перекинулося на Правобережну Україну, російський уряд рішуче змінює свою політику. Офіційно проголошувався курс на русифікацію краю з огляду на те, що Правобережна Україна – це колишній «російський» край, який був спольщений. На противагу польському, російський уряд всіляко підтримував «проросійські» елементи. Зміни торкнулися перш за все освіти. Кременецький ліцей та усі польські середні школи було закрито. Викладачі ліцею переведені до новоствореного університету в Києві. Більшість польських шкіл перетворено на російські гімназії, до яких були запрошені вчителі з Лівобережжя. Змінилося і ставлення центрального уряду до церкви: більшість католицьких монастирів закрито, церковну унію остаточно ліквідовано в Росії у 1839 р. (рештки її залишалися на Холмщині).

Безумовно, польський культурно-громадський рух мав значний вплив на українське відродження. «Українська школа» в польській літературі, балагульство і хлопоманство – усі ці течії підтримували живий інтерес до українського народу, його історії, побуту, культури, народної творчості, природи. Польські впливи, які мали вагу на значній частині української території, протистояли російському елементу. Невелика частина представників польського руху перейшла у табір українства, його ідеологами стали – В. Антонович, Т. Рильський, В. Липинський, А. Шептицький. Залучення до активного українства людей інших політичних і ідейних організацій сприяло кристалізації відродженського руху, тому що це були люди західної культури і вони «відтягали українство від зв'язку з Росією»¹.

Західні українські землі протягом усього ХІХ ст. були ареною протистояння, конфронтації російського і польського елементів, що в остаточному підсумку позитивно позначилося на процесі витвору національної самосвідомості українців, ідеї окремішності України від Польщі і Росії.

Внаслідок першого поділу Польщі у 1772 р. до складу Австрії увійшла Галичина, а у 1774 р. – Буковина, колишнє «Пониззя», яке до ХVІ ст. належало Галицькому князівству. У 1786 р. Буковина була прилучена до Галичини, а в 1849 р. відокремлена в окрему провінцію.

На відміну від східноукраїнських земель національно-культурне відродження у *Галичині* та *Буковині* було надихнуте

¹ Лисяк-Рудницький І. *Роля України в новітній історії // Історичне есе.* – К., 1994. – Т. 1. – С. 156.

«зверху», зорганізоване центральним урядом. Діяльність уряду Марії Терезії, пізніше Йосипа II, була спрямована щодо організації шкільництва та освіти краю. У 1777 р. Марія Терезія заснувала у Відні греко-католицьку семінарію, де за рахунок державної скарбниці виховувалась молодь з Угорської та Галицької Русі. У 1783 р. семінарія перенесена до Львова, де стала генеральною семінарією для усіх уніатів Австрії. У 1785 р. за ініціативою Йосипа II у Львові відкритий університет з німецькою мовою викладання, а на богословському факультеті (за наказом імператора) курси з філософії та теології викладалися «південноросійською» мовою. Серед викладачів університету були «угро-руси» Петро Лодій та Іван Земанчик. Колишні середні школи знаходилися у руках чернецьких орденів (езуїтського, василіянського та ін.), перетворювались на державні гімназії з німецьким студіюванням.

Для прискореної підготовки урядовців та священників у Львові в душі йосиплянських реформ засновані інститути: провізорочний, філософський та богословський, в яких науки викладалися рідною українською мовою.

Велике значення для поліпшення стану селянства мав відомий патент Йосипа 1782 р., що давав селянам деяку самостійність від панів.

Після наполеонівських воєн у Галичині спостерігається нова хвиля культурного пожвавлення. Закритий у 1805 р., наново був відкритий у 1818 р. Львівський університет, у містах відкриваються «нормальні» школи (гімназії) з німецькою мовою викладання. У початкових народних школах навчання велося рідною мовою.

Типова риса національного відродження в західноукраїнських землях — це його офіційний, лояльний до віденського уряду характер. Галицькі українці — русини почували себе вдячними австрійському урядові за свою культурну розбудову і тому додержувалися порівняно помірних, консервативних поглядів. Не випадково, коли у революційний 1848 р. українці продемонстрували лояльне ставлення до австрійського уряду, їх стали називати «східними тірольцями» (М. Грушевський). У своїй громадсько-політичній діяльності українці не виступали проти уряду, а спрямовували свої зусилля проти місцевої крайової адміністрації, де провідним був польський елемент.

Характерною рисою західноукраїнського відродження була боротьба з польським елементом, який після смерті Йосипа II остаточно підкоряє своєму впливові адміністративний апарат Галичини й нейтралізує таким чином урядові плани культурного відродження краю. Польська шляхта лякала австрійський

уряд примарою російської ірреденти¹ (М. Грушевський). У 1820–1830 рр. полоністські настрої користувалися популярністю серед «русинської» інтелігенції. Міщанство, дрібні панки та сільське духовенство спольщувалися, у повсякденному вжитку поширювалася польська мова, священники зверталися до народу польською. Причиною цього була занедбаність українського письменства та освіти внаслідок занепаду, відірваності старої літератури від багатого російського літературного і культурного світу. Полонізації українських інтелектуалів сприяла, з одного боку, принада польської революційної «легенди» та образу Костюшко, з іншого – вплив нової польської літератури, яка пишно розвинулася після знищення польської державності. Втім, польські повстання 1830 та 1863 рр. зустріли з боку «русинської» інтелігенції глуху опозицію. Після приборкання повстання в Угорщині в громадському житті галицьких українців запанувала політична реакція. Пожвавлення українського руху починається з 1860 р., коли в Австрії була прийнята конституція, введені крайові сейми. Поразка польського повстання 1863 р. в Росії спричинилася до загострення взаємин між українським та польським елементом. Після поразки у війні з Пруссією у 1866 р. віденський уряд віддав перевагу польському елементу як більш освіченому й культурному у галицькому суспільстві. Крайовий адміністративний апарат був повністю переданий польській шляхті, польська мова стала обов'язковою в гімназіях та університетах, а також мовою діловодства. Зі свого боку українці почали зрікатися польської мови у побутовому вжитку, польських книг, польських елементів у богослужбі. На чолі цього антипольського руху стояло уніатське духовенство.

Боротьба з польським засиллям у культурно-громадському житті Галичини призвела до розвитку національної свідомості та організаційної згуртованості галицького українства.

Визначною рисою національного відродження у Галичині була унікальна роль греко-католицької (уніатської) церкви, яка мала не державний, а національний характер. Східний обряд відділяв уніатів від поляків, а підпорядкованість Риму боронила від російського натиску. З огляду на це, носіями національної свідомості галицьких українців виступали священники та єпископи. У зв'язку з тим, що на ниві освіти австрійський уряд не довів реформи до кінця, провід у свої руки перебрало уні-

¹ *Ірредента (італ.) – незвільнена (земля). Націоналістичний рух серед італійців кінця ХІХ – початку ХХ ст., метою якого було приєднання до Італії земель, де проживали італійці, але які не ввійшли до складу Італії під час об'єднання.*

атське духовенство. У 1816 р. воно виступило ініціатором створення народних училищ. Душею руху був канонік перемиський Іван Могильницький. У 20–30-х роках XIX ст. навколо єпископа Івана Снігурського виник гурток священників, до якого належали будителі рідної мови й літератури. До гуртка входили етнограф Йосип Лозинський, історик Антін Добрянський, Іван Лаврівський та інші. У відповідь на заходи австрійського уряду щодо заборони русинської мови в народних школах І. Могильницький доводив у своєму рефераті недоречність такого підходу. Пізніше цей реферат був доопрацьований І. Могильницьким як перша галицька граматика русинської мови, що побачила світ у польському перекладі 1829 р.

Галицька інтелігенція, зі слів М. Грушевського, на 9/10 складалася із священників. З духовного стану вийшли і представники «Руської трійці» І. Вагилевич, М. Шашкевич, Я. Головацький.

Уніатське духовенство не обмежувалося лише освітянськими справами, шкільництвом та мовознавчими студіями, а брало активну участь у громадсько-політичному житті Галичини. Економічна відсталість Галичини, ідейний провід уніатського духовенства у суспільному та культурному житті зумовили слабкість інтелектуального руху, розумових сил західного українства. Цей комплекс меншовартості виникає внаслідок перерви історичної традиції, відсутності дворянського стану, практики світської освіти, просвітницького руху, тривалого витрачання народних сил у боротьбі з чужим елементом – австрійським, польським, російським, а також політична та культурна еміграція (Д. Зубрицький, Я. Головацький).

На відміну від процесу відродження у східних українських землях, який мав переважно аполітичний, культурницький характер, національний рух у західних землях був тісно пов'язаний із суспільно-політичною діяльністю, потребами громадського життя. Протягом десятиліть у центрі культурно-громадського життя галицьких українців були питання мови. Під впливом революційних подій в Австрії 19 жовтня 1848 р. у Львові відбувся «Собор руських вчених», завданням якого були проблеми ідентифікації української мови. На Соборі Я. Головацький у своїй відомій «Розправі о язиці южноруськім» доводив за Шафариком, що «руська мова» має три наріччя – українське, великоруське та білоруське. Собор ухвалив використання правопису, запропонованого М. Максимовичем і наполягав на впровадженні української мови в усіх школах. Наприкінці 1850 р. розгорнулася справжня «азбучна завірюха» між українцями та урядом, який намагався нав'язати латинський правопис русинської мови.

Бідність інтелектуального життя, наукової та активної літературної праці пояснювалися цензурними утисками. Усе, що лишалося за межами навчальної літератури, мало друкуватися тільки у Відні. В жалюгідному стані громадсько-літературного життя Галичини, на думку І. Франка, була винна сама «галицько-руська» інтелігенція, точніше вищі клерикальні сфери. Про недовіру місцевої української людності до шляхти і духовенства свідчить той факт, що на парламентських виборах після революційних подій 1848 р. депутатами були обрані неписьменні або напівписьменні селяни.

Дійовими особами культурно-громадського життя у Галичині протягом десятиліть були представники двох партій або течій – москвофільської та українофільської. У роки реакції після революції 1848 р. внаслідок зневіри у владі серед русинської інтелігенції поширюється захоплення ідеалами великої Росії, її літературними та культурними цінностями. Русофіли прагнули використовувати розвинену російську науку, освіту, письменство замість розбудови місцевих елементів. У руках москвофілів знаходилися майже всі освітянські установи: Галицько-Руська Матиця, Народний Дім, Ставропігійський інститут, дві єпископські консисторії, сеймова та віденська депутації. Москвофіли (старорусини) були носіями ідей загальноруської єдності. Погляди москвофілів на російську мову та літературу мали ірреальний, фантастичний характер (І. Франко). Різницю між великоруською та південноруською мовами вбачали лише у вимові деяких літер, вершиною російської словесності вважали твори Хомякова та Аксакова і зовсім не визнавали Гоголя (переклад «Тараса Бульби» русинською мовою з'явився лише у 1852 р.).

Початок нового українофільського руху на Галичині припадає на першу половину 60-х років, що співпало із введенням в Австрії конституції, системи парламентаризму (крайових сеймів). Великий вплив щодо захоплення русинами «українщиною» мали твори Т. Шевченка. У 1859 р. у Лейпцигу видані деякі підцензурні вірші Т. Шевченка, у 1860 р. у Петербурзі вийшло нове видання «Кобзаря». До того часу галицькі українофіли дивилися на Велику Україну очима «Тараса Бульби» та польських письменників-романтиків, перш за все М. Чайковського. Серед українофілів посилюється наслідування усьому українському – в моді, одязі, манерах, – захоплення народною українською піснею, козаками, минувщиною, виникають студентські громади. Під впливом боротьби з польським елементом галицькі українофіли наполягали на використанні у письменстві лише народної мови. Прихильники взаємовиключної ідентичності в

національному русі здобули назву «народовці» й вели рішучу боротьбу з москвофілами та польською шляхтою. До речі, москвофіли сприймали шукання української молоді як «польську інтригу». У 1867 р. українофіли організували у Львові товариство «Просвіта», метою якої було видання популярних українських книг.

Москвофіли та народовці організували паралельні інституції: товариства, клуби, бібліотеки, пресу. Таким чином, суспільне життя Галичини зазнало «фатального роздвоєння» на дві національні орієнтації на культурному та політичному полі¹. І москвофіли, і народовці мислили в структурах взаємовиключної свідомості, перші – російської, другі – української.

Більшість національного руху на Галичині становили клерикально-бюрократичні елементи, які виявляли тяжіння до офіційної Росії, імперської ідеології, меншість – це свідомо молодь, орієнтована на зв'язок із народною стихією та українством Наддніпрянщини.

Даний розподіл сил галицького руху зумовив таку рису західноукраїнського відродження, як визнання інтелектуального пріоритету Наддніпрянської України, що сприймалася як джерело політичних, національних, літературних та культурних зразків, організаційних заходів. М. Грушевський навіть виділяє етапи ідейно-організаційного наближення «російського» та «галицького» напрямів українського руху.

Перший вихід українських діячів на галицьку сцену, який мав сильний вплив на русинський елемент, М. Грушевський пов'язує з процесом поживавлення української літератури в Росії наприкінці 50-х років. Знайомство з творами Т. Шевченка призвело до ідеалізації української минувшини та козацтва. Подніпровська Україна стає для інтелектуалів священною землею, Т. Шевченко – промотором національного відродження. Активними носіями цих ідей стають народовці.

Другий етап наближення українського Сходу і Заходу припадає на 1860–1870 рр., коли після приборкання польського повстання та першої проскрипції українського слова наростаюча енергія українського руху знаходила вихід у Галичині, в народстві, що набирало сили. Народовці зі свого боку шукали підтримки українства Росії, відомого багатими літературними й науковими силами. У перших народовських виданнях – «Вечорниці» (1862), «Мета» (1863–1865), «Нива» (1865), «Русалка» (1866) активно публікуються наукові розвідки, белетристика, публіцистичні твори П. Куліша, М. Вовчка, О. Кониського, І. Нечуя-

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 308.

Левицького. Науково-літературний часопис «Правда» (1867–1880) внаслідок відсутності аналога в Росії стає певною мірою «загальноукраїнським органом» (М. Грушевський).

Українські діячі в Росії також починають усвідомлювати необхідність утворення міцного підмурку українського руху в конституційній Галичині, де українство мало можливість росту без перерв та руїн, які чатували на нього в Росії. Більше того, активісти національного руху в Росії всіляко підтримували українофільські настрої в Галичині листуванням, співпрацею в галицьких науково-літературних виданнях, особистим впливом, коштами, практичними інструкціями та порадами. Усі ці заходи мали створити відповідний ґрунт для здійснення національної програми, репрезентованої російськими українофілами, а також опорну базу для розвитку українського руху в Росії. На думку М. Грушевського, Галичина стала ареною боротьби ворогів та оборонців українського відродження, яка набирала дедалі більшої сили після другої проскрипції українського слова (1876). Нарешті верх узяли прибічники національного руху.

З кінця 1870 рр. виникає новий імпульс щодо переміщення культурної та громадської діяльності з Наддніпрянської України до Галичини. Успіхи українства 1880–1890 рр. – це спільний доробок діячів українського руху Росії та Австрії.

У 1870 рр. народовський рух у Галичині зосереджений здебільшого на літературній та культурницькій діяльності. В 1873 р. виникає Товариство ім. Т.Шевченка як суто літературне об'єднання, план утворення якого виношували будителі української мови та літератури Галичини. Втім утворене товариство при підтримці російських українців, які вважали за необхідне існування такого культурного вогнища поза межами Росії, цензурної та політичної досяжності її уряду, переростає свої первісні межі. Кошти на утворення друкарні, що була передана товариству, надані українцями з Росії, зокрема полтавською громадською діячкою, меценаткою Єлизаветою Милорадович.

У 80-х роках від культурницької та літературної праці народовці переходять до активної громадсько-політичної діяльності, політичного представництва галицьких українців у сеймі та віденському парламенті. Певні здобутки та процес поширення національного руху вели до його диференціації. Критика М. Драгомановим вузького націоналізму галицьких народовців призвела до ідейної конфронтації між «старими» та «молодими» народовцями. Прихильники М. Драгоманова згуртувалися у радикальну політичну партію, яка ставила на чолі соціальні та політичні вимоги, а не питання мови та народності. Представники ліберального крила народовства уклали «угоду» з урядом та польською шляхтою як провідною силою в краї. До речі,

«угода» укладена за участю діячів Наддніпрянщини – В. Антоновича та О. Кониського, і знайшла у них виправдання, коли проти «угоди» повсталла більша частина галицьких народовців.

Розбрат переживало і російське українство. Гурток навколо «Киевской старины» був органом поміркованого українства (М. Грушевський). Більшість членів редакційного гуртка обмежувалася аполітичною науково-літературною діяльністю. Радикальні сили на чолі з М. Драгомановим віддавали перевагу соціальним ідеалам за рахунок національних. У Росії радикальна течія українства не мала ніякої змоги легалізуватися, ось чому боротьба з «російського підпілля» переносилася на галицький ґрунт. Цікаво, що таке видання, як «Правда», було здебільшого органом київських прихильників «Угоди» ніж львівських, а «Народ» і зовсім видавався на кошти з Росії.

У 1890 р. центр культурно-громадського та наукового життя українства остаточно пересувається до Галичини. Навколо Львівського університету, НТШ, численних літературно-наукових видань зосереджуються кращі інтелектуальні сили свідомого українства. Лідером розумового руху в Галичині став вихованець Київського університету М. Грушевський.

Загалом ідейні, культурні та організаційні зв'язки українців Сходу і Заходу спричинилися до формування поняття єдиного великого українського народу, єдиної культури, спільного історичного коріння й батьківщини. Словом, у структурах свідомості українців кінця ХІХ ст. поступово скристалізовувалася ідея цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від російського та польського культурного простору.

Специфіка процесу відродження на *Буковині* була зумовлена економічною відсталістю краю, етнічною строкатістю населення, різноманітними ідейними та культурними впливами. Місцевою вважалася русинська мова, офіційною, тобто мовою ділового спілкування, – німецька. У культурному житті Буковини переважали німецькі елементи, у сфері релігії – румунські. Національно свідомим був румунський елемент, різниці між румунською та українською («русинською») народностями виявилися на тлі революційних подій 1848 р.

З огляду на слабкість українського елементу усі помисли місцевих «русинів» зверталися до уряду. За часів Йосипа ІІ на Буковині у 1789 р. заснована перша духовна школа в Сучаві, яку згодом перенесли до Чернівців. Після її закриття у Чернівцях у 1827 р. відкритий богословський ліцей. У 1808 р. виникає перша на Буковині гімназія у Чернівцях. Заснований у 1875 р. Чернівецький університет мав три факультети: філософський, богословський та юридичний, студіювання велося німецькою мовою.

Втім, при університеті була кафедра української мови та літератури, яку очолював галицький народовець Гнат Онишкевич.

Особливістю відродженського руху на Буковині було його тяжіння до українства Галичини. З ним пов'язані будителі національного руху Буковини – брати Воробкевичі, талановитий поет, «буковинський Шевченко» – Іван Федькович. Активізація громадського життя в Австрійській імперії спричинилася до поживавлення культурно-громадського руху на Буковині. У 1869 р. утворене перше в краї літературне товариство «Руська бесіда», яке згуртувало навколо себе кращі інтелектуальні сили. У цілому «русинська» інтелігенція Буковини, більшість якої становило духовенство, орієнтувалася у своїх суспільних ідеях і політичній практиці на москвофільство, пізніше, у 80-х роках узяли верх народовецькі уподобання.

У *Закарпатті (Угорській Русі)* процеси національного відродження здобули назву «будительство», а діячі відродження називалися будителями¹. У Закарпатті наприкінці XVIII ст., як і в інших українських землях у межах Австрійської імперії, почалась активна просвітницька та наукова діяльність. Ініціаторами культурного руху як на Галичині, так і в Буковині виступали представники духовенства. Єпископ Андрій Бачинський заснував у Мукачевому духовну семінарію і передав для неї цінну бібліотеку стародруків та рукописних книг (понад 9 тис. томів). Довкола себе мукачівський єпископ згуртував культурно-громадських діячів, учених, літераторів, публіцистів, які дбали про справу освіти й шкільництва в краї. Вони сприяли поширенню грамотності серед народних мас, виданню книг та підручників для народних шкіл. До гуртка Андрія Бачинського входили протоігумен, перший історик Карпатської України Іоаникій Базилевич, автор популярного катехізису 1803 р. Іоанн Кутка, інспектор шкільної округи, вчитель Ужгородської семінарії Дмитро Попович, який склав опис близько 300 відвідуваних ним «русинських шкіл» (що діяли на Закарпатті). Причетний до Мукачівського гуртка інтелектуалів священник Іоанн Пастелій відомий як автор численних історичних розвідок.

У суспільно-політичній свідомості нечисленної русинської інтелігенції Карпатської України панували москвофільські настрої як відповідь на виклик політики «змадярщини» краю. Після угорської революції 1848 р. Закарпатська Україна здобула від центрального уряду деякі права обмеженої автономії. На чолі закарпатського відродженського руху стояв прибічник панрусизму Адольф Добрянський. Під його проводом угорські українці виступали з

¹ *Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. I. – С. 256.*

вимогами відділення українських територій в окремі комітати, права участі українців у краєвому адміністративному управлінні, впровадження української мови в офіційне діловодство, відкриття в Унгварі «русинської» Академії. А. Добрянський був призначений великим жупаном (намісником) краю. Він почав вводити в адміністративно-офіційний вжиток українську мову, в унгварській гімназії студіювання також велось рідною мовою. Втім, реформи А. Добрянського були тимчасові й незначні. Угорська аристократія виступила за приборкання панрусистських настроїв та заходів русинської інтелігенції й духовенства Закарпаття. А. Добрянський був усунений з посади.

Щоправда, у 50-х роках спостерігається деяке пожвавлення літературного життя Закарпаття, що пов'язане з діяльністю Ол. Духновича. Ним був підготовлений і на власні кошти виданий у 1847 р. буквар «Книжиця читальная для начинающих», який поширювався і на Галичині, і в Словаччині. Його історичні розвідки не були видані за життя автора, бо розходилися з офіційною концепцією. З 1860 р. на Закарпатті остаточно запанував мадярський елемент.

Специфічною рисою будительського руху на Закарпатті було те, що за браком щільного зв'язку місцевої русинської інтелігенції з народною стихією, український елемент у суспільно-політичному і духовному житті краю був порівняно слабкий, приборканий угорськими та німецькими впливами, що у свою чергу спричинилося до відтоку кращих розумових сил в еміграцію до України та Росії. В першій – другій чвертях ХІХ ст. далека Закарпатська земля дала видатних діячів російської культури, науки та освіти.

Іван Орлай (1771–1829) навчався у Львівському, Пештському, Петербурзькому університетах, працював у Дерптському університеті, закінчив Петербурзьку медичну академію, мав звання доктора філософії Кенігсберзького університету. І. Орлай був талановитим медиком та педагогом. Він особисто зробив великий внесок у розвиток освіти й науки в Україні: у 1821–1826 рр. став директором Ніжинського, а в 1826–1829 рр. – Рішельєвського ліцею в Одесі. Цьому енциклопедично освіченому вченому належить перша праця з історії рідного краю «История о карпато-россах» (1804) і пізніше «О Юго-Западной Руси» (обидві російською мовою). За його ініціативою Міністерство освіти Росії запросило на посади професорів та вчителів «здібних людей із слов'ян і карпато-росів»¹. При підтримці І. Орлая до Росії емі-

¹ *Нариси історії Закарпаття.* – Ужгород, 1993. – Т. І. – С. 272.

грували такі закарпатські діячі, як М. Балудянський, П. Лодій, Ю. Гуца-Венелін, В. Кукольник, К. Павлович та ін.

Михайло Балудянський (1769–1847) – дослідник у галузі політичної економії та права, брав участь в укладенні законодавства Росії – «Полного собрания законов Российской империи». М. Балудянський відомий як талановитий педагог, декан юридичного факультету Петербурзького педагогічного інституту. Коли інститут був перетворений на Петербурзький університет у 1819 р., М. Балудянський став першим ректором. Цей «іноземний слов'янин» добре володів англійською, німецькою, італійською, угорською мовами, латиною, багато зробив задля зміцнення зв'язків Закарпаття з Росією та Україною.

Стосунки з І. Орлаєм та М. Балудянським підтримував виходець із Закарпаття *Петро Лодій* (1764–1829), філософ і правник, професор логіки, метафізики й етики, який спочатку професорував у Львові, потім у Петербурзькому університеті, був деканом філософсько-юридичного факультету, автором підручників «Логические наставления» (1815), «Теория общих прав» (1828).

Юрій Гуца-Венелін (1802–1838) – відомий російський славіст, мовознавець, історик, уродженець Закарпатської України. Студіював у Львові, потім у Московському університеті, цікавився слов'янською історією та філософією, входив до столичних літературно-наукових кіл, спілкувався з О. Пушкіним, М. Погодіним та ін. Позитивний вплив на русинську інтелігенцію Закарпатської України мало перебування в краї відомих діячів російської та української культури та науки, як-от: І. Срезневський, М. Надеждін, П. Кеппен, Я. Головацький.

Таким чином, *категорія українського національного відродження виконує важливу методологічну функцію щодо вивчення феномена української історіографії. У нашому розумінні українське національне відродження – це ідеальний тип, який дає уявлення про соціокультурне тло, розумові та організаційні умови розвитку історичної науки як певного соціального інституту і водночас виступає засобом вивчення цих явищ духовного життя українського народу.*

§6. Українська історіографія та національне відродження України

Провідна тенденція розвитку української історіографії пов'язана із процесом перетворення її з маргінальної, другорядної структури на національну історичну на-

уку з власними інституціями, кадрами та концептуальним апаратом. Із «славнозвісної гілки» загальноросійської історії українська історіографія перетворилася на національну історіографію, окремішню від таких чужих структур, як російська, польська або німецька історична наука. Цей процес триває протягом усього XIX – початку XX ст. Протягом цієї доби український історіографічний процес відбувався в контексті національного відродження, що й зумовило глибокий взаємний вплив української історіографії та відродженського руху.

Насамперед розглянемо, який вплив і наслідки мали процеси національно-культурного відродження на перебіг української історіографії. Справа в тому, що історична свідомість, історична думка як складові духовного життя українського народу в умовах політичної несвободи, дисконтинуїтету державної традиції, культурної тяглості, етнічної та територіальної розпорошеності українського етносу, були занадто сполітизовані та зідеологізовані. Українська історіографія також була надмірно ідеологізована, історичні теорії та концепції мали певний суспільно-політичний підтекст. Політична платформа історичного легітимізму становить підґрунтя локального малоросійського патріотизму, ідеології українського автономізму та панславістських федералістичних концепцій, які проіснували протягом усього XIX ст. і поступилися лише ідеям націоналізму та самостійництва на зламі XIX–XX ст.

Значний вплив на розвій українського історіографічного процесу мали суспільні рухи – слов'янські відродження, громадсько-народницький рух, з притаманними йому ідеалами співпраці інтелігенції і народу, культom народної мови й письменства, практикою розв'язання селянського питання. Репресивна політика центру проти українського руху, скутість, аморфність суспільно-політичного життя в українських землях, загострене почуття патріотизму, національної самоцінності – усе це спонукало діячів українського відродження спрямовувати політичну та інтелектуальну енергію у сфери культурницької діяльності, розумової, літературно-наукової роботи, що знайшло відображення в численних етнографічних та історичних розвідках. Специфіка духовного життя українського народу полягала в тому, що його суспільні ідеали, ідеологічні настанови, політичні програми висловлювалися в історичних та етнографічних працях.

Певна річ, українська історіографія становить складний феномен, який визначають різноманітні ідейні віяння, різні ідейно-філософські настанови, наукові течії. Значний вплив на

процес витвору української історіографії відчувався з боку російської та польської історичної науки. Українська історіографія XVIII ст. набуває саме наукових форм завдяки більш розвиненій російській науці, використовуючи її ідеї (критичної, наукової історії), організаційні установи (академічні комітети, наукові програми, етнографічні експедиції), цінний досвід у царині збирання, обробки і критики джерел.

Українська історіографія увібрала новітні віяння європейської філософсько-історичної думки. Ідеї французького просвітництва (історія громадянського суспільства), німецького романтизму (принцип народності, поняття народного духу, народного характеру, ідея самобутності, національної виключності, польська концепція гміновладдя), позитивізм із його культом природознавчої методології та інтересом до природничих наук (історична географія, психологія, етнологія, обласництво) – усе це знаходилося в арсеналі української історіографії XIX – початку XX ст.

З огляду на маргінальний характер української історіографії (як ознаки свідомості бездержавних народів) слід брати до уваги і таку її особливість, як «спресованість часу», «змішування стилів та епох». Українська історіографія XVIII ст. несе ознаки європейського ренесансу (інтерес до людської особистості, «місцевої античності») та бароко (риторичність, пишномовність, дидактично-моралізуючий стиль). Така відома риса науки XVIII ст., як енциклопедизм була притаманна українській історіографії протягом усього XIX ст. про що свідчить оформлення синтетичної сфери знання – українознавства. Ця комплексна наукова дисципліна включала до свого складу вивчення минулого українського народу, його характеру, свідомості, фольклору, народної творчості, етнографії, мови, літератури, музики, звичаїв, культури тощо. Найбільш поширений тип представництва української історіографії XIX ст. асоціювався з образом широко освіченої людини, фахівця в галузі історії, етнографії, археографії, мовознавства, археології, фольклористики, літератури та культури українського народу.

Суттєвий вплив на розвиток українського історіографічного процесу мала суспільно-політична думка. Ідеї французької революції XVIII ст. та епоха наполеонівських війн відгукнулися в українських землях ростом патріотизму, відродженням ідей свободи, незалежності, ностальгією щодо історичної державності, почуттям національної самоцінності й гідності. Вплив східнослов'янських відроджень, до яких мали відношення і революційні події у Франції, спричинився до поширення в колах активного

українства федералістичних ідей і теорій, ідеалів слов'янської єдності. Романтичні уподобання української історіографії були певною мірою нав'язані революційними подіями в Європі 1830, 1848 рр., принадою «польської легенди», польською революційною пропагандою. Події 1848 р. в Австрійській імперії сприяли пожвавленню не лише громадського життя, а й літературно-просвітницької діяльності українства в Галичині та Буковині.

Різновиди українського «слов'янофілства», як-от: хлопоманство, народовство, народолюбство також мали значний вплив на перебіг української історіографії. Важливу роль у процесі формування української історичної науки відіграла ідеологія націоналізму, яка на початковому етапі існувала у вигляді активної національної свідомості. Саме таке сприйняття національної ідеї одухотворювало розвиток української історіографії, сприяло її організаційно-інституціональному та ідеально-концептуальному оформленню.

Разом із тим історіографія мала і зворотний вплив на процеси національного відродження в Україні. Історіографія – не лише чинник українського національного відродження, а й один з найвагоміших серед політичних, культурологічних та емоційно-психологічних факторів. Українська історіографія виступає як засіб ідейно-теоретичного обґрунтування процесу відродження.

По-перше, історіографія постає інструментом формування як масової національної свідомості, так і професійної, історичної. Апеляція до минулого українського народу, ідеалізація козацтва, форм козацької державності, виправдання боротьби проти польського та турецько-татарського елементів, пошуки витоків рідної історії та мови, археографічні й археологічні розвідки прислужилися до відновлення ідеї історичної тяглості, політичної та культурної традиції української нації.

По-друге, наукова історична праця активістів національного руху сприяла обґрунтуванню політичних програм українства. Історичні документи і матеріали з родинних архівів нащадків української старшини укупі з першими науковими спробами української історіографії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. створювали ідеологічне підґрунтя програми історичного легітимізму від Г. Полетики до князя М. Репніна, яка передбачала реставрацію скасованого автономного устрою України – політичної системи гетьманату, прав і привілеїв козацької старшини, відновлення старосвітських звичаїв. Не випадковий і той факт, що перша політична програма виникає в середовищі кирило-мефодіївських братчиків, які професійно займалися етно-

графічними та історичними студіями (Костомаров, Куліш, Гулак, Маркович та ін.).

Ідея державності як теоретичний постулат та живе явище української історії залучена до ідейного арсеналу українського національного відродження завдяки українській історіографії. Ідея державності в історичній та суспільно-політичній думці ХІХ – початку ХХ ст. існувала в різних формах: від самодержавної монархії через козацький республіканізм до спадкового гетьманату. Провідною в розбудові державницької проблематики була тенденція щодо «поглиблення» часів виникнення державної традиції в Україні – від доби Хмельниччини в глиб віків аж до старокиївської доби. Згодом ідея державності стає однією з найчільніших в українській історіографії і зумовлює появу цілого напрямку, репрезентованого працями С. Томашівського, В. Липинського, Д. Дорошенка, істориками й правниками першої та другої хвилі української еміграції.

По-третє, українська історіографія щільно пов'язана з культурно-громадською просвітницькою діяльністю. Багато сил віддавали українські історики організації вищої та середньої історичної освіти в Україні на базі Харківського, Київського, Новоросійського та Львівського університетів. Популяризації та розповсюдженню знань про минуле рідного краю, Україну та український народ сприяла активна археографічна діяльність відомих учених, літераторів, етнографів, знавців старовини, як-от: М. Цертелева, І. Срезневського, М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, П. Лукашевича, М. Номиса (Матвій Симонов), П. Чубинського, В. Антоновича, О. Лазаревського.

Історіографічна практика відіграла певну роль в організаційному оформленні українського руху у формі науково-літературних осередків, наукових товариств, університетських центрів, теоретичних напрямів, наукових шкіл. Наприклад, Стара Громада гуртувалася навколо Київського університету та Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства, НТШ укупі із Львівським університетом, Одеське товариство історії та старожитностей, Товариство Нестора-літописця, Наукове товариство у Києві, редакційний гурток довкола «Киевской старины», київська школа документалістів на чолі з професором В. Антоновичем, львівська школа М. Грушевського, харківська школа Д. Багалія.

На відміну від інших національних історіографій українська історіографія мала свої специфічні форми організаційного буття та самовизначення. Спорідненість із процесами національного відродження зумовила схожі форми існування

української історіографії у вигляді літературно-наукових гуртків, студенських громад, професорських корпорацій, наукових шкіл. Ідея повної критичної історії України, як відомо, виникає в середовищі освічених «петербурзьких малоросів» — О. Безбородька, В. Рубана, Г. Калиновського, Д. Трощинського, Я. Марковича — наприкінці XVIII ст. Перша наукова історія України Д. Бантиш-Каменського створена у гуртку князя М. Рєпніна за його ініціативою та безпосередньою допомогою. Ідеї просвітництва, організації системи шкільництва та освіти, проблеми рідної мови та письменства обговорювалися у гуртку О. Паліцина — «Попівській академії», гуртку мукачівського єпископа А. Бачинського, гуртку намісника Угорської Русі А. Добрянського. Осередками романтичного напрямку в українській історіографії були харківські гуртки 20-х років, перш за все гурток харківських романтиків (І. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський), об'єднання уніатської молоді, студентів Львівської семінарії, відомого під назвою «Руська трійця», петербурзький гурток Є. Гребінки, де захоплювалися усім українським — літературою, історією, природою, мистецтвом. Інтерес до українського минулого пронизує творчість представників «української школи» в польському письменстві та школи «малоросійських повістей» в російській літературі. Народницький напрям в українській історіографії кристалізувався в працях діячів української науки та літератури, які згуртувалися довкола першого українознавчого видання «Основа».

Статусу національної українська історіографія набуває завдяки діяльності професорської корпорації, яка становила цвіт українознавства. До її складу входили В. Антонович, К. Михальчук, П. Житецький, О. Кістяківський, М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Довнар-Запольський, М. Владимирський-Буданов, Д. Багалій, М. Грушевський. Київський та Львівський університети укупі з НТШ стали тією базою, на якій з'явилися перші наукові школи в українській історіографії. Свої відгалуження вони мали в Харківському та Одеському університетах. Справжніми осередками української історичної думки й праці стали гурток навколо «Киевской старины» та Наукове товариство, створене у Києві за ініціативою М. Грушевського¹.

З методологічної точки зору певної ваги набувають питання періодизації українського історіографічного процесу XIX — початку XX ст. Як і процес національного відродження, українсь-

¹ Онопрієнко В., Рєєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. — К., 1998.

ка історіографія не має сталих хронологічних меж, періоди розвитку історичної праці дещо умовні й рухомі.

Керуючись посилкою, що історіографія – природний чинник процесу національного відродження, засіб його історичного обґрунтування, слід визнати, що етапи розвитку історіографії співпадають із ходом національного відродження в Україні. Таким чином, критерієм періодизації українського історіографічного процесу є зміна теоретико-методологічних настанов та організаційних засад історичної праці, які мають ідеологічну забарвленість та політичну спрямованість. Визначною рисою української історіографії, що зумовлює її перебіг, є надзвичайна ідеологізація праці історика, заангажованість історичної науки суспільно-політичною думкою.

Перший період в українському історіографічному процесі XIX – початку XX ст. припадає на початок XIX ст. Це *період критичної історії*, який відповідає реставраційній добі процесу українського відродження із притаманною їй ідеологією історичного легітимізму (встановлення рештків державної автономії України в межах російського імперського світу). Критична історія являє собою логічний підсумок процесів, що охопили російську історичну науку, складовою якої на той час і була українська історіографія. Зміст цих нових процесів становило з'єднання історичного письменства, історіописання (репрезентованого козацькими літописами Г. Граб'янки, С. Величка, першими науковими розвідками з історії України Г. Міллера, О. Рігельмана, В. Рубана, Я. Марковича та ін.) та антикварної діяльності (пов'язаної з укладанням топографічних описів українських земель, щоденників, діаріушів військових та гетьманських урядовців, мемуарів приватних осіб, представників давніх старшинських родин із залученням сімейних хронічок та документів із власних архівів). Поєднання цих двох напрямів спричинилося до виникнення нового типу історичного дослідження – критичної історії. Критична історія – це такий різновид дослідження, коли автор повної систематичної історії поєднується в одній особі з критиком та збирачем текстів, історичних пам'яток і джерел. Цей тип історичного дослідження в українській історіографії репрезентує «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, в якій вигадливо поєднується ідея великоросійської державності та малоросійського патріотизму, а також історичні праці О. Мартоса, М. Маркевича, представника галицької історичної думки Д. Зубрицького.

Наступний період починається з другої чверті XIX ст., сенс якого полягає у формуванні *романтичного напрямку* в ук-

раїнській історіографії. Навряд чи можна погодитися з І. Лисяком-Рудницьким, який кваліфікував романтичний період як один з етапів розвитку народницької доби українського національного відродження (коли навіть не було самого поняття народництва) і обмежував його поколінням кирило-мефодіївців¹.

На наш погляд, романтизм становить самостійну фазу процесу українського національного відродження, що пов'язана із формуванням специфічних рис національної свідомості (героїзація козацтва, ідеалізація козацької державності) і першими спробами організаційно-політичного оформлення національного руху українства.

У розвитку духовного життя України, її культури, науки, літератури романтизм постає як досить розвинене, самодостатнє явище, яке має певні хронологічні межі (20–60-ті роки ХІХ ст.). Якщо стисло, то формула романтичного світогляду містить чуття народності та ідею самобутності, перекинуті в минуле.

Ідея народності виникає як антитеза просвітницькому вченню про незмінну природу людини, яка виступає суб'єктом історії. У романтичному світосприйнятті суб'єктом історичного процесу є колективна особистість – народ, народність, нація, конкретна соціальна страта (козацтво), – що усвідомлюється через такі поняття, як народний дух, народний характер, душа народу.

Ідея самобутності, складова «формули романтизму», сприймається як реакція на просвітницький ідеал універсалізму. Усвідомлення минулого людства можливе лише через історичну індивідуальність окремих народів. Ось чому на романтичному ґрунті ідея самобутності постає як ідея національності і набуває форм географічного та мовно-етнічного самовизначення.

У царині історіографії ідея національної самобутності (виключності) реалізується за допомогою принципу локального колориту, що означає розкриття своєрідних рис певної історичної епохи в національному та географічному виявленні. Звідси особлива увага до місцевих традицій, звичаїв, побуту, культури, фольклору, народної творчості.

Згідно з романтичною ідеологією національна окремішність, історична індивідуальність будь-якого народу, народності, нації, є доробком його минулого, глибинних, таємничих, ірраціональних засад його історичного буття протягом століть та тисячоліть. Одним словом, істотним чинником романтичного

¹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // *Історичні есе*. – К., 1994. – Т. 1. – С. 178.

світогляду стає ідея часу, ідея історії (принцип органічного розвитку). Ідея історії наскрізь пронизує свідомість романтиків, які просто задихаються в тісних рамках сучасного (М. Зеров).

Багатовимірною постає проблема специфіки українського романтизму. Варті уваги спостереження Оксани Забужко щодо мовно-літературної моделі процесу українського відродження¹. За добу романтизму, як послідовної стадії цього процесу, відбувається перехід від церковно-слов'янської до розвинутої форми літературної мови, постійно підтримується інтерес до фольклору в поезії, музиці, етнографії, історії, утворюється справжній культ народної пісні, яка сприймається як «сховище народних думок та відчуттів» (М. Цертелєв).

Коло зацікавлень романтиків на ділянці українознавства складають словесність, фольклор, історія, етнографія, археографічна діяльність. Саме у цей період з'являються перші історико-етнографічні збірки, розвідки, статті М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського, харківських романтиків А. Метлинського, М. Костомарова та ін. На Галичині розгортає діяльність гурток львівських романтиків – «Руська трійця» – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький.

Третій період охоплює 60–80-ті роки XIX ст. і характеризується утвердженням *народницької ідеології* в національній свідомості та історіографії українців. Цей період відповідає народницько-громадівській добі процесу відродження. Українське народництво, як і романтизм, має лінгвоцентричну модель розвитку, що взагалі становить типову рису процесу відродження бездержавних народів.

Центральною категорією в арсеналі українських народників стала категорія народності. Справжнім представником народності, носієм цінностей народної культури, відповідно народницькій доктрині, постає народ, бо панівні верхні верстви українського суспільства були або спольщені, або зросійщені.

Інша риса українського народництва – культ рідної мови. Цікаво, що саме народництво «відкрило» мовну та етнічну єдність усіх українських земель, що входили до складу двох гігантських імперій Російської та Австрійської.

В ідеології народництва скристалізувалась ще одна ключова ідея – ідея окремішності української історії. Український народ постає як незалежний і самостійний суб'єкт історичного процесу. На відміну від романтичної, народницька історіо-

¹ Забужко О.С. *Філософія української ідеї та європейський контекст*. – К., 1993. – С. 13.

графія ставила на чолі соціальну та побутову історію народу, який ототожнювався насамперед із селянськими масами. Якщо в романтичній історіографії переважав емоційно-психологічний підхід до минулого, принцип співпереживання, розуміння, фантазії, то народницька історіографія міцно стоїть на засадах наукової історії, принципах позитивізму. Для народницького напрямку в українській історіографії притаманним було знецінювання середньовічної доби української історії – козацької старовини, дегероїзація козацтва, нехтування державницькими намаганнями та прагненнями гетьманського уряду та старшини.

Народницькими ідеалами пройнята діяльність активістів українського руху, які на початку 1860-х років гуртувалися довкола одного з перших часописів широкого українознавчого профілю «Основа» в Петербурзі. У 1870-х роках центр народницького руху українства переміщується до Києва, ідейним промотором його стає Стара Київська громада. Провідні постаті цієї доби в українознавстві, у тому числі в історіографії – М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський, В. Антонович, Т. Рильський, П. та О. Єфименки, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Житецький та ін.

Внаслідок досить жорстких репресій царського уряду проти українства, які, до речі, мали мовно-політичну спрямованість, народницький рух у Лівобережній Україні в 1880 р. набуває характеру аполітичного культурництва. За рахунок свідомої деполітизації, широкого вживання російської мови в наукових виданнях та часописах – такою дорогою ціною було врятовано право на існування, тяглість наукових дослідів на різних ділянках українознавства, насамперед, історіографії. Осередком культурної, наукової та літературної діяльності українських народників у 1880-х роках стає редакційний гурток часопису «Киевская старина» на чолі з О. Лазаревським.

Доба з початку 90-х років XIX ст. до перших десятиліть XX ст. становить *вирішальний період* у процесі витвору національної української історіографії, яка характеризується її остаточним ідейно-концептуальним та організаційним оформленням. Цей період співпадає із національно-політичним етапом національного відродження в Україні, стрижень якого становлять процеси націотворчості та формування активної національної свідомості (у формі патріотизму), як початкової форми ідеології націоналізму.

На тлі економічного піднесення підросійської України зростає політична активність населення, починається політична

диференціація, національний рух поширюється вшир, у різних верствах українського суспільства. Національна ідея прозирає в робітничі маси. Література та історична наука набувають національного статусу та виконують важливу соціальну функцію. У цей період українська мова стає мовою науки, витворюється власний понятійний апарат української національної науки.

Діячі української історіографії цілком усвідомлюють її самодостатність, відмінність від таких чужих структур, як російська, польська чи німецька історична наука. Не випадково у цей період з'являються й перші начерки з минулого української історіографії О. Пипіна, О. Лазаревського, М. Василенка, братів О. та М. Грушевських¹. Власна рефлексія української історіографії, безперечно, свідчить про її теоретично-концептуальну зрілість та інституціональне самовизначення.

Наукові товариства, історичні часописи, діяльність НТШ, що виконувало функцію національної Академії наук², університетські кафедри української історії, практика студіювання українською мовою, популяризація української історії в Московському та Петербурзькому університетах, підготовка власних кадрів істориків – усе це підтверджувало факт існування історичної науки в українських землях як самостійного соціально-го інституту.

Доробком національної української історіографії цієї доби стало утворення *модерної концепції української історії*. До ідейного і фактуального обґрунтування цієї концепції сприяли В. Антонович та його школа київських документалістів, автори та діячі редакційного гуртка довкола «Киевской старины». Втім, провідна роль у створенні наукової концепції української історії належить М. Грушевському та його львівській школі.

На противагу представникам народницької історіографії, які нехтували значенням українського середньовіччя, М. Грушевський та його послідовники, учні, співробітники, доводили істо-

¹ Див.: Пыпин А.Н. История русской этнографии. – Т. 3. Малорусская этнография. – СПб., 1891; Лазаревский А. (М.) Пржежие изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 349–387; 195. № 2. – С. 170–186; 1897. – № 1. – С. 92–111; № 2. – С. 275–303; Василенко Н. (П.) К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 242–270; Грушевський О. (С.) З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 57–63; Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинского изучения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 1. – С. 1–37.

² Історія наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949.

ричну тяглість нової та середньовічної доби української історії: між Київською Руссю (через Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руську державу) та Козацькою державою. Новаторство схеми М. Грушевського, її специфіка полягала у поєднанні ідеалів та історичних формул народництва із принципом історичної державності.

Остаточну руйнацію народницької схеми української історії довершувала концепція «повнокласовості» українського суспільства В. Липинського. Всупереч народницькій доктрині, згідно з якою націю утворювали виключно селянські маси, Україна, в інтерпретації державницького напрямку, постала як розвинене суспільство з класами та соціальними прошарками. Внеском послідовників В. Липинського в українську історіографію на початку ХХ ст. було закріплення в науковій свідомості та дослідницькій практиці принципу державності, проблеми влади та політичного проводу, ідеї еліти та її соціокультурного призначення.

Наукове видання

**КОЛЕСНИК
ІРИНА ІВАНІВНА**

**УКРАЇНСЬКА
ІСТОРІОГРАФІЯ**
XVIII – початок XX століття

Редактор *ІГОР ГИРИЧ*

Коректори *ОЛЬГА ЄМЕЦЬ,
ІРИНА БАРВІНОК*

Верстка – *ОЛЬГА КОТЕНЕВА,
КЛАРА ШАЛИГІНА*

Здано до виробництва і підписано
до друку 20.03.2000.

Формат 60х90/₁₆

Папір офсетний. Друк офсетний.

Фіз. друк. арк. 16,0.

Ум. друк. арк. 16,0.

Наклад 2 000 прим.

Зам. 0-75.

Видавництво «Генеза»,

04212, м.Київ-212, вул.Тимошенка, 2л.

Віддруковано з готових позитивів
на АТ «Книга»,

04655, МСП,

м.Київ-53, вул. Артема, 25.